

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

2

=====**1964**=====

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2
БЕРЕЗЕНЬ —
КВІТЕНЬ
1964

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- Ф. П. Шевченко — В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко 3
П. П. Козир (*Вінниця*) — У боротьбі за ліквідацію відставання колгоспів 19
Я. М. Серіщев — Діяльність комсомольських організації України по вихованню молоді в період між XX і XXII з'їздами КПРС 26
О. Г. Митюков — Створення і діяльність техніко-економічних рад при раднар-госпах України (1957—1962 рр.) 38

ПОВІДОМЛЕННЯ

- О. О. Пантелейчук — Вклад підприємств сільськогосподарського машинобу-дування України в зміцнення матеріально-технічної бази сільського господар-ства (1953—1962 рр.) 48
Г. Т. Безкоровайна — Всенародна підтримка ленінського Декрету про мир 54
К. І. Стецюк — Літопис Самовидця — визначна пам'ятка української історичної літератури другої половини XVII ст. 58
М. Г. Погребний — Участь німецьких антифашистів у боях проти гітлерів-ських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни 64
Р. Г. Симоненко — Імперіалістична політика Антанти і США щодо України 69

ЗАМІТКИ

- В. І. Кисельов — З ім'ям Леніна 77
П. Л. Варгатюк (*Кривий Ріг*) — Про розповсюдження творів В. І. Леніна на Катеринославщині (1917 р.) 80
М. Д. Тесля (*Дніпропетровськ*) — Про роль сільських рад України в зміцненні колгоспного ладу (1933—1934 рр.) 84
М. М. Гуревичев, (*Харків*) — До історії фінансової групи Ярошинського 88
Г. М. Шарлай (*Дніпропетровськ*) — Допомога робітничого класу України в на-лагодженні виробничої діяльності колгоспів (осінь 1929 — весна 1930 рр.) 90

До історії міст і сіл Радянської України

- І. М. Премислер, В. І. Самойленко — Музеї та їх роль у створенні істо-рії міст і сіл 94
А. Д. Бачинський (*Одеса*) — Народна колонізація пониззя Дунаю (остання чверть XVIII — початок XIX ст.) 97

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- В. І. Пилипенко (*Луганськ*) — Використання виступів В. І. Леніна у грамза-писі на уроках історії 102
Г. А. Чепурний (*Полтава*) — Методична робота з історії в школі робітничої молоді 103

НАШ КАЛЕНДАР

І. П. Кожукало — Визволення південних районів Правобережної України (січень — квітень 1944 р.)	106
К. М. Шамко (<i>Сімферополь</i>) — Герої наступальних боїв (до 20-річчя визволення Криму)	109
Т. М. Кольчак — Невтомний організатор мас (до 80-річчя з дня народження О. В. Медведєва)	113
Л. П. Нагорна — Фелікс Кон на Україні (до 100-річчя з дня народження)	116
Ю. О. Анісімов — Видатний дослідник Донецького басейну Л. І. Лутугін (до 100-річчя з дня народження)	119
Л. Г. Мельник — До 200-річчя заснування заводу «Арсенал»	120
Я. Р. Дашкевич (<i>Львів</i>) — Вірменський історик С. Баронч як дослідник минулого України (до 150-річчя з дня народження)	121

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В. І. Юрчук — Історіографія Компартії України післявоєнного періоду (1945—1953 рр.)	123
А. П. Гриценко — Огляд джерел з історії робітничого класу України періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції	131

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І. С. Хміль — «Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944—1961 рр.»	136
С. М. Трофимук (<i>Львів</i>) — К. М. Млинченко. Зброєю полум'яного слова	138
І. І. Слинко — З. А. Богатырь. В тылу врага (Боевая деятельность соединения партизанских отрядов под командованием Героя Советского Союза А. Н. Сабурова)	139
М. М. Матвійчук, Г. П. Міщенко — К. Дубина. В годы тяжелых испытаний	141
М. К. Івасюта (<i>Львів</i>), І. Я. Кошарний (<i>Львів</i>) — Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні в 1921—1925 рр.	143
П. П. Бачинський, М. А. Коновалов — М. И. Куличенко. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 годах	144
Д. М. Щербаков (<i>Одеса</i>) — «Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904 гг.»	146
М. П. Рудько — М. Ваврикова. Революційне народництво в 70-х роках XIX ст.	148
В. І. Стрельський — Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская сфрагистика и геральдика	150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

І. К. Васюта (<i>Івано-Франківськ</i>), А. В. Іванченко (<i>Івано-Франківськ</i>) — Конференція вчителів історії в Івано-Франківську	151
Л. Г. Ляшенко — Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1963 р.	152
Я. Д. Ісаєвич — Виставка «Велика Морава» у м. Брно	153
Г. О. Гораш (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Яскравий вогник слідопитів	153
Д. Я. Телегін, В. А. Круц — Із робіт київської археологічної експедиції (1962—1963 рр.)	154
Ю. А., Г. Д. — Перший міжнародний симпозіум із загальних проблем історії науки і техніки	155
О. Д., І. М. Гапусенко, В. Ч., В. К. Іваненко, Л. О. Ткаченко — Захист докторських дисертацій	156

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

О. С. Компан, Г. Н. Логвин, М. М. Ткаченко — Створити «Історію української культури»	158
Д. П. Пойда (<i>Дніпропетровськ</i>) — Глибше вивчати наукову спадщину	158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), І. Л. Бутич, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, В. І. Петров, А. В. Санцевич (заст. відповідального редактора), М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун (заст. відповідального редактора).

Відповідальний секретар Л. Д. Мришук
Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б-9-71-31.

Статті

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

В. І. ЛЕНІН і Т. Г. ШЕВЧЕНКО

Історичний матеріалізм відкидає як антинаукове та ідеалістичне твердження, ніби видатні особи можуть за своїм бажанням творити історію. Справжній творець історії—народ. В. І. Ленін зазначав, що «політику в серйозному розумінні слова можуть робити тільки маси»¹. Проте марксизм-ленінізм зовсім не заперечує ролі і значення в історії окремих осіб, видатних діячів, які відбивають інтереси передових класів, тісно зв'язані з масами, вносять в них свідомість їх сили і показують необхідність їх дій, спрямовують на вірний шлях. Не можна про видатного діяча говорити взагалі, поза його епохою. Залежно від ролі, яку відіграє клас в історичному процесі, він висуває і відповідних діячів, що є виразниками його інтересів.

В. І. Ленін перший дав наукову періодизацію революційного руху в Росії, яка має пряме відношення до України. Володимир Ілліч зазначав, що визвольний рух в Росії пройшов три головні етапи, відповідні трьом головним класам російського суспільства: 1) період дворянський, приблизно з 1825 по 1861 р.; 2) період різночинський, або буржуазно-демократичний, приблизно з 1861 до 1895 р.; 3) пролетарський з 1895 р.²

Високо оцінював В. І. Ленін революційних демократів, попередників соціал-демократії. Ленінську оцінку ролі і значення російських революційних демократів з повним правом можна віднести до оцінки діяльності і поглядів Т. Г. Шевченка. І не тільки тому, що жив Великий Кобзар України в один час з такими велетнями революційної думки Росії, як В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський і М. О. Добролюбов, а тому, що з їх діяльністю і помислами зливалися в єдине ціле прагнення і думки Т. Г. Шевченка. Сила і прогресивність Т. Г. Шевченка — в єдності з російськими революційними демократами³, які з великою повагою ставилися до творчості Великого Кобзаря, часто посилалися на його авторитет, вважали своїм соратником у спільній боротьбі.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 384.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 219; т. 18, стор. 13.

³ Про зв'язки Т. Г. Шевченка з російськими революціонерами говориться в багатьох працях. З глибокою вичерпністю про це розповідається, зокрема, в монографіях Є. С. Шабліовського «Шевченко і російська революційна демократія», К., 1958, 322 с.; «Шевченко и русские революционные демократы 1858—1861», М., 1962, 269 с.

В дуже складний період історії жив і творив Т. Г. Шевченко. Був це час, коли феодально-кріпосницький лад переживав гостру кризу. За визначенням В. І. Леніна, тоді «усі суспільні питання зводились до боротьби з кріпосним правом та його залишками»⁴. Ставлення до кріпосництва визначався ступінь революційності не тільки політичних діячів, а й суспільних груп, класів.

Т. Г. Шевченко один з перших на Україні свідомо в ході революційної боротьби дійшов до висновку, що знищення кріпацтва, повалення царизму можливе лише при спільних, об'єднаних зусиллях усіх народів Росії. До цього він закликав, це він довів своєю діяльністю.

Сила революційних демократів в їх зв'язку з народом і в тому, що вони були виразниками інтересів багатомільйонної маси закріпаченого селянства, яке в боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту зайняло непримиренно гостру позицію. Воно було тоді єдиною реальною силою в боротьбі проти феодального гніту.

Революційні демократи в своїх поглядах відображали не слабкі, а сильні риси селянства, ідею боротьби мас за повалення існуючого ладу. І заслуга їх у тому, що вони вміли впливати на хід політичних подій в революційному дусі. В. І. Ленін, характеризуючи епоху, в яку жили і боролися проти кріпосництва революційні демократи, зазначав: «Революціонери 61-го року лишалися одиночками і зазнали, як видно, цілковитої поразки. На ділі саме вони були великими діячами тієї епохи, і, чим далі ми відходимо від неї, тим ясніша нам їх велич, тим очевидніша мізерність, убогство тодішніх ліберальних реформістів»⁵.

В. І. Ленін вчив, що оцінюючи значення того чи іншого діяча, завжди необхідно враховувати, що нового дав він у порівнянні з своїми попередниками, яку позицію він займав по відношенню до своїх сучасників⁶. Досвід показав, що нове в розумінні суспільних явищ, порівняно з попередниками і сучасниками, завжди вносили ті діячі, які були тісно зв'язані з народними масами, відбивали інтереси трудящих. Такими діячами минулого були революційні демократи, серед яких важливу роль відігравав Т. Г. Шевченко.

До оцінки діяльності революційних демократів, вчив В. І. Ленін, необхідно підходити конкретно-історично, враховуючи ту добу і ті суспільно-політичні умови, в яких доводилось їм діяти. Т. Г. Шевченко до кінця свого життя був з народом, вірив у перемогу народу, у велику силу людської праці. Він, як і О. І. Герцен та М. Г. Чернишевський, підійшов до діалектичного матеріалізму і спинився перед історичним матеріалізмом. Т. Г. Шевченко, за вжитим В. І. Леніним виразом, жив у ту епоху, «коли кожен соціаліст був поетом і кожен поет — соціалістом»⁷. Як і російські революціонери-демократи, в умовах феодально-кріпосницької Росії не зміг він піднятися до рівня наукового соціалізму.

Великий поет-революціонер, син свого часу, був на передньому краї боротьби за прогрес суспільства. Він втілював у собі високі поривання цілого етапу революційного руху. Характерною рисою його діяльності і стремлень було те, що він завжди діяв в інтересах трудящих мас, боровся за світле майбутнє. Був це діяч, що визначив цілу епоху в історії нашого народу, що увібрав у своє серце, наче в широке

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 455.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 95.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 160.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 234.

море, народні заповіді і вогонь революційних прагнень. Т. Г. Шевченко — безсмертна слава українського народу.

Так само, як і російські революціонери-демократи, Т. Г. Шевченко був соціалістом-утопістом, бо вважав, що революційним знищенням кріпосництва і зрівняльним поділом землі між селянами можна досягти рівності людей, знищення експлуатації людини людиною. Не міг він тоді, як і інші революційні демократи, бачити, що тільки розвиток капіталізму і пролетаріату може створити матеріальні умови і суспільну силу для здійснення соціалізму⁸.

Стихійний рух мас проти гніту породжував утопічні теорії про майбутній золотий вік. В своїй доповіді на XXII з'їзді КПРС М. С. Хрущов говорив: «Представники утопічного соціалізму дали гостру критику експлуататорського ладу і його пороків. Вони малювали картини майбутнього суспільства. Але утопісти були ближче до істини, коли говорили про те, чого не буде в такому суспільстві, ніж тоді, коли намічали шляхи здійснення соціалізму. А проте під фантастичним покровом цих картин ідеального ладу ми і тепер знаходимо зародки геніальних ідей. Ми з вдячністю згадуємо імена великих соціалістів-утопістів — Сен-Сімона, Фур'є, Оуена, Кампанели, Мора, імена наших російських революціонерів-демократів — Чернишевського, Герцена, Белінського, Добролюбова, які ближче за інших підійшли до наукового соціалізму»⁹.

Ленінське положення про російських революційних демократів дало можливість по-новому, з наукових позицій підійти також до висвітлення історичної ролі і значення Т. Г. Шевченка. Тільки на основі марксистсько-ленінського вчення радянське шевченкознавство перетворилось на спеціальну галузь знання, що вийшла за межі літературознавства. Вивчення життя і творчості Т. Г. Шевченка в тісному зв'язку з суспільним процесом стало тепер справою не тільки літераторів, а й істориків, філософів і представників інших галузей науки.

Розвиток капіталізму в Росії зумовив виникнення нового класу — пролетаріату. На зламі XIX і XX століть капіталізм почав переростати в свою найвищу, останню стадію — імперіалізм. В цей час різко загострилися суперечності між працею і капіталом, між експлуатованими та експлуататорами, між пригнобленими і пануючими націями. Пролетаріат, як єдиний і до кінця революційний клас, вперше підняв на визвольну боротьбу мільйонні маси трудящих. Ідейним натхненником і організатором цього руху були не окремі діячі, а масова революційна партія, озброєна найпередовішою теорією наукового соціалізму.

Новий клас, що виступив на історичну арену в третій період революційного руху в Росії, висунув своїх ідеологів. В. І. Ленін творчо розвинув марксизм в нових історичних умовах, став геніальним ідейним виразником і загальноновизнаним керівником революційного руху, що закінчився перемогою соціалістичної революції в Росії. Все, чого досяг революційний рух в Росії в цей період, зв'язано з ідеями і діяльністю Леніна.

В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко — два представники різних епох революційного руху, жили і діяли у відмінні історичні епохи, були виразниками різних класів. Не однакове їх значення і роль в історичному процесі. Але було багато такого, що єднало їх, через те, що вклад і досвід попередніх поколінь використовується наступними покоління-

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 91—92.

⁹ «Матеріали XXII з'їзду КПРС», К., 1962, стор. 129.

ми, піднімається ними на вищий ступінь, збагачується новим змістом. Кожний новий етап у суспільному житті приводить до нового, більш глибокого розуміння пройденого шляху.

В. І. Ленін, партія, створена ним, були єдиними і справжніми спадкоємцями революційних традицій минулого, розвинули їх, збагатили в нових умовах. В усіх своїх висловлюваннях про минуле В. І. Ленін ставив на перше місце те, що мало актуальне значення для визвольної боротьби трудящих, допомагало у вихованні класової свідомості мас. Не один раз В. І. Ленін підкреслював спадкоємність комуністичної ідеології по відношенню до революційно-демократичних традицій ХІХ ст. Безумовно, це стосується геніального сина українського народу Т. Г. Шевченка, значення якого виходить далеко за межі України. І мова може йти не тільки про оцінку епохи, в яку жив і творив Великий Кобзар, а й про те, як В. І. Ленін ставився безпосередньо до його творчості, оцінював її роль.

Тема «В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко», хоч і дуже важлива, але, на превеликий жаль, ще зовсім не досліджена. В періодичній пресі ця тема переважно зводилась до розгляду відомих висловлювань В. І. Леніна про Т. Г. Шевченка. Наявні на сьогодні матеріали і факти дають можливість поставити її ширше.

Все своє життя, сповнене революційної боротьби, свою різносторонню діяльність Т. Г. Шевченко присвятив народові, трудящим масам, рідній Україні. В історії мало відомо людей, які мали б підстави сказати про себе, що «історія мого життя є складовою частиною історії моєї батьківщини», як це заявив Т. Г. Шевченко. Тема «В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко» — складова і важлива частина великої проблеми про генія міжнародного робітничого руху і України.

Дещо ця проблема вже висвітлена в літературі. Багато ще слід зробити в цьому відношенні. Але ясно для всіх, що Ленін любив український народ, знав його віковічні сподівання, шанував його мову і культуру. Ніхто так багато не зробив для України, для українського народу, як В. І. Ленін і створена ним партія. З іменем В. І. Леніна зв'язана боротьба українського народу за соціальне і національне визволення, створення Української Радянської суверенної держави і побудова соціалізму в нашій країні.

Для нас важливі не лише прямі факти і висловлювання, що свідчать про ставлення В. І. Леніна до Т. Г. Шевченка. Ми далекі від думки, що в цій статті все виявлено і враховано, але робимо спробу охопити якнайбільше подій і фактів, які проливають світло на питання, що нас цікавить.

Збереглася величезна кількість матеріалів, які дозволяють увійти в ленінську творчу лабораторію, що відкриває перед дослідником творчі перспективи. Кожен епізод з біографії В. І. Леніна говорить дуже багато. Обставини та умови, в яких виховувався Володя Ульянов, допомагають зрозуміти, як формувалось ставлення В. І. Леніна до великого українського поета.

Батько Володимира Ілліча — Ілля Миколайович Ульянов — був переконаним демократом, вихованим на ідеях «Современника», на творчості В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Д. І. Писарева і М. О. Некрасова¹⁰. В своїй педагогічній діяльності Ілля Миколайович, як директор народних училищ в Сімбірській губернії, незважаючи на тяжкі умови царської Росії, активно сприяв поширенню освіти серед неруських національностей — мордві, чувашів, та-

¹⁰ Б. Волін. В. І. Ленін в Поволжі, 1870—1893, К., 1955, стор. 8.

тар, що складала майже третину населення губернії¹¹. В сім'ї Ульянових панувала повага до неруських народностей, засудження гніту з боку царизму і зневажливого ставлення до них панівних класів. Н. К. Крупська згадувала, що Володимир Ілліч належав до покоління, яке знало, як царський уряд пригнічував, зневажав, втопував у грязь численні національності Російської імперії, як розпалювалась національна ворожнеча. Ще перебуваючи в Сібірську, Ленін бачив жахливе ставлення до «інородців». «Говорять про єврея, неодмінно скажуть «жид», говорять про поляка — скажуть «полячишка», про українця — «хохол», про татарина — «князь», багато разів хвилюючись цими питаннями, розповідав мені якось Володимир Ілліч»¹². І слід відзначити, що В. І. Ленін все життя боровся проти розпалювання національної ворожнечі, за рівноправність і дружбу народів.

Ще в дитячі роки Володимир Ілліч мав можливість читати твори Т. Г. Шевченка і оповідання про його життя. А. І. Ульянова-Єлізарова згадує, що батько одержував усю нову дитячу літературу, включаючи такі журнали, як «Детское чтение», «Семья и школа» та інші¹³. Хоч і не дуже часто, але в цих виданнях публікувались твори Великого Кобзаря, матеріали про його життя і творчість. Так, в четвертому номері «Детского чтения» за 1874 р. була надрукована стаття В. Острогорського «Русские писатели как воспитательно-образовательный материал для занятий с детьми», в якій говорилося про такі твори Т. Г. Шевченка, як «Гайдамаки», «Катерина» та ін. В 60—70-х роках твори Тараса Шевченка як мовою оригіналу, так і в перекладах на російську мову з біографічними даними про поета, не раз включалися до різних хрестоматій¹⁴, за якими вчилися у гімназіях учні, а серед них Володимир Ілліч.

Н. К. Крупська зазначала, що Ленін належав до покоління, яке росло під впливом Писарева, Щедрина, Некрасова, Добролюбова, Чернишевського і революційно-демократичної поезії 60-х років¹⁵. Надія Костянтинівна згадувала, що в сім'ї Ульянових особливо захоплювались поетами, що групувались навколо журналу «Искра»: «Мене дивувало, коли ми були з Іллічем на засланні в Сибіру, яку кількість віршів поетів «Искры» він знав»¹⁶. Мова йде про таких поетів, як брати В. С. і М. С. Курочкині, Д. Д. Минаєв, М. Д. Михайлов та інших, які вважали Тараса Шевченка своїм однодумцем, бойовим соратником, перекладали його твори на російську мову, захищали творчість українського поета від нападок з боку реакціонерів¹⁷. Безперечно, Володимир Ілліч, читаючи поетів «Искры», багато дізнавався про Тараса Шевченка і ту історичну обстановку, в якій він жив і творив.

Ще навчаючись у гімназії, а також у наступні роки Володимир Ілліч захоплювався творами М. Г. Чернишевського, високо їх цінив і певний час перебував під їх впливом¹⁸. Читав Ленін і статті М. Г. Чернишевського: «Новые периодические издания», «Националь-

¹¹ А. И. Кондаков. Директор народных училищ И. Н. Ульянов, М.—Л., 1948, стор. 45.

¹² Н. К. Крупская. Ленин и партия, М., 1963, стор. 87.

¹³ «Александр Ильич Ульянов и дело 1 марта 1887 г.», М.—Л., 1927, стор. 39.

¹⁴ Ф. Я. Прийма. Шевченко и русская литература XIX века, М.—Л., 1961, стор. 262—263.

¹⁵ Н. К. Крупская. Ленин и партия, стор. 165.

¹⁶ «Воспоминания родных о В. И. Ленине», стор. 182.

¹⁷ Ф. Я. Прийма. Шевченко і поети «Искры». Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції», К., 1959, стор. 141—164.

¹⁸ Н. К. Крупская. Ленин и Чернышевский, Сборник «Ленин о культуре и искусстве», М., 1956, стор. 511—514.

ная бестактність», «Народная бестолковость», в яких високо оцінювались творчість і роль Т. Г. Шевченка в українській літературі, відстоювались права українського народу на вільний розвиток. Великий російський революціонер-демократ відзначав безсумнівний авторитет Тараса Шевченка в справі знання національних і соціальних проблем на Україні¹⁹. Ці та інші положення Чернишевського були відомі Леніну.

У журналі «Современник», який був настільною книгою в сім'ї Ульянович²⁰, друкувалися твори Тараса Шевченка і на українській мові, і в перекладах на російську, публікувалися згадувані статті Чернишевського, а також знаменита рецензія М. О. Добролюбова на «Кобзар», у якій високо оцінено творчість українського поета. Можна з певністю твердити, що не тільки згадані матеріали про Т. Г. Шевченка, але й інші, що публікувалися в «Современнике», були з юнацьких років відомі Володимирі Іллічу. Про Тараса Шевченка він міг багато дізнатися не тільки з книг і журналів. На Володимира Ілліча, коли він ще вчився в гімназії, мав великий вплив старший брат Олександр — студент Петербурзького університету²¹.

Олександр Ілліч, незважаючи на посилені заняття біологією і хімією, був у курсі всього, чим жили передові кола молоді, велику увагу приділяв соціальним наукам, зокрема цікавився економічним становищем селян²². При цьому слід згадати деякі факти, що стосуються Т. Г. Шевченка. Олександр разом з сестрою Анною, слухачкою вищих жіночих курсів, відвідував цикл лекцій про селянське питання професора В. І. Семевського, що вважався тоді «крайнім лівим». Коли цей курс був заборонений властями, Ульянови в числі «вибраних» продовжували слухати на квартирі професора²³ спеціальний розділ про селянське питання в українській («малоросійській») літературі, використовуючи такі поетичні твори Тараса Шевченка, як «Слепая», «Сон», «Кавказ», «Варнак»; а також повісті «Княжна», «Музикант» та інші²⁴, в яких змальовувався кріпосний лад і панська сваволя. Олександр Ульянов був головним секретарем студентського науково-літературного товариства при Петербурзькому університеті. Головою цього товариства був професор літератури О. Ф. Міллер²⁵ — знавець і шанувальник таланту Тараса Шевченка.

Згадали про ці факти, бо переконані, що, перебуваючи під час канікул вдома, Олександр і Анна своїми відомостями про Тараса Шевченка могли ділитись з іншими членами сім'ї, зокрема з Володею, коли він був в останніх класах гімназії і все нове сприймав дуже гостро.

Після закінчення гімназії, в 1887 р. Володимир Ілліч поступив на юридичний факультет Казанського університету. За активну участь у студентській сходці в грудні того року його виключили з університету й заслали під нагляд поліції в село Кокушкіно, де він багато читав художньої літератури, газет, журналів, зокрема таких як «Современник», «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Русское слово», «Русская мысль», «День», «Русское богатство», перечитував і кон-

¹⁹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. VII, М., 1950, стор. 793.

²⁰ «О Ленине. Воспоминания, рассказы, очерки», М., 1957, стор. 52—54.

²¹ «А. И. Ульянов и дело 1 марта 1887 г.», стор. 62.

²² Там же, стор. 80.

²³ «А. И. Ульянов и дело 1 марта 1887 г.», стор. 81.

²⁴ В. И. Семевский. Крестьянский вопрос в царствование императора Николая. «Русская мысль», 1886, № 11, стор. 71—86.

²⁵ «А. И. Ульянов и дело 1 марта 1887 г.», стор. 244—245.

спектував твори Чернишевського і Добролюбова²⁶. У згаданих виданнях було опубліковано ряд творів Т. Г. Шевченка і матеріалів про нього. Різні автори писали про значення Тараса Шевченка не лише для України, а й для Росії²⁷. І ці матеріали напевно були відомі Володимиру Іллічу.

Восени 1888 р. В. І. Ленін повернувся до Казані і вступив до одного із марксистських гуртків²⁸, заснованих М. Є. Федосеевим, діяльність якого пізніше високо оцінював. При центральному гуртку була бібліотека нелегальних і заборонених книг²⁹. Максим Горький, який теж був в одному з гуртків, писав, що саме в Казані наприкінці 80-х років вперше прочитав заборонені цензурою твори Т. Г. Шевченка в рукописах. Великий російський письменник відзначив, що «вірші Шевченка взагалі дуже подобались» йому, що він відчував потяг до літератури України³⁰. В. І. Ленін користувався книжками з цієї самої підпільної бібліотеки і, звичайно, міг читати революційні твори Тараса Шевченка.

В 1889 р. сім'я Ульянових виїхала до Самарської губернії, де влітку жила на хуторі Алакаевка, а взимку в м. Самарі. Володимир Ілліч багато працював, закінчив екстерном Петербурзький університет. У ці роки формувалися його марксистські погляди. В Самарі Володимир Ілліч був зв'язаний з гуртком О. П. Скляренка, який мав багату бібліотеку, що включала твори К. Маркса, К. Каутського та іншу заборонену або напівлегальну літературу, зокрема видання групи «Визволення праці». Володимир Ілліч, як видно з його творів³¹, читав збірники «Социал-демократ», що їх видавав у Женеві Г. В. Плеханов. В одному з цих збірників було вміщено коротку рецензію Плеханова на видану 1890 р. в Женеві книгу «Шевченко Т. Г. Поезії, заборонені в Росії». Рецензент писав: «Покійний Тарас Григорович належить до числа найбільш народних поетів, яких тільки знає всесвітня історія літератури»³². Ця оцінка творчості Т. Шевченка, безперечно, була відома Леніну.

З серпня 1893 р. розпочався новий і дуже важливий період у житті В. І. Леніна. Він переїхав до Петербурга, став революційним діячем нового типу, поєднуючи в своїй діяльності теорію марксизму з революційною практикою.

В Петербурзі жили і творили видатні діячі української літератури і науки, навчалось багато української молоді, об'єднаної в земляцтва. Варто зазначити, що це одна з дуже цікавих і важливих сторінок історії України, яка не знайшла ще свого висвітлення в історіографії.

Прогресивні українські студенти Петербурга, що входили до різних революційних гуртків, захоплювались ідеями марксизму. Володимир Ілліч встановив зв'язок з марксистським гуртком при Технологічному інституті, до якого входили українці П. К. Запорожець, брати Радченки — Степан Іванович та Іван Іванович, А. Л. Мальченко. Всі вони, а також ряд інших представників революційної молоді згодом влилися до славетного «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», керованого В. І. Леніним.

²⁶ Б. Волін. Ленін в Поволжі, стор. 50.

²⁷ Ф. Я. Прийма. Шевченко и русская литература XIX века, стор. 262—388.

²⁸ Н. Федосеев. Статьи и письма, М., 1958; С. Шепров. Выдающийся революционер Н. Е. Федосеев, М., 1958.

²⁹ Воспоминания родных о В. И. Ленине, стор. 26.

³⁰ М. Горький. Собрание сочинений в 30 томах, т. 30, стор. 295.

³¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. I, стор. 251; т. 2, стор. 11; т. 4, стор. 242; т. 5, стор. 39.

³² Г. В. Плеханов. Сочинения, М.—Л., 1923, т. 4, стор. 313.

Українська буржуазно-націоналістична історіографія твердила, ніби українська молодь, включившись до загальноросійського революційного руху, забувала про національні інтереси. Це є злісний наклей на революціонерів, аби применшити їх значення у визвольній боротьбі. Кожний українець, що діяв в загальноросійських революційних організаціях, а згодом і в створеній Леніним більшовицькій партії, вносив у рух кращі стремління свого народу. Ці діячі дорожили кращими традиціями свого народу, пишалися геніальним поетом України Т. Г. Шевченком.

Крім згаданих учасників «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», разом з В. І. Леніном працювали і такі видатні діячі більшовицької партії за походженням з України, як О. Д. Цюрупа, М. О. Скрипник, Г. І. Петровський, М. І. Подвойський, Д. З. Мануїльський, А. В. Луначарський та багато інших дорогих усім народам нашої країни діячів. Вони, як і представники інших національностей, були соратниками В. І. Леніна, ветеранами боротьби, безмежно мужніми і стійкими, вірними високим ідеалам комунізму.

Можна сміливо твердити, що життя українського народу, його культуру, мову Володимир Ілліч вивчав не лише за книгами, але в постійних зустрічах і співробітництві з людьми, які любили і добре знали творчість Тараса Шевченка. Від таких товаришів багато міг довідатися Ленін про українського поета. Так, ще в дореволюційний час А. В. Луначарський був одним з найкращих шевченкознавців, який з марксистських позицій оцінював творчість і значення Великого Кобзаря. Володимир Ілліч любив розмовляти з Луначарським про літературу і мистецтво. Під час цих розмов вони не могли обійти тем, зв'язаних з Т. Г. Шевченком.

Не тільки з книжок, але в результаті творчого контакту з українцями В. І. Ленін вживав у своїх творах українські прислів'я, різні вислови, перебуваючи в еміграції, вивчав українську мову за книгами Б. Науменка «Обзор фонетической особенности малорусской речи» та А. Кримського «Украинская грамматика»³³. Є підстави твердити, що В. І. Ленін читав твори Т. Г. Шевченка не тільки в перекладі, а й в оригіналі. Перебуваючи на засланні, В. І. Ленін любив співати українських пісень, зокрема на слова Т. Г. Шевченка — «Реве та стогне Дніпр широкий», «Плавай, плавай, лебедоньку», «Як умру, то поховайте», наголошуючи на словах: «Поховайте та вставайте...»³⁴.

В роки еміграції Ленін постійно слідкував за російською періодичною пресою, в якій публікувалося чимало матеріалів, присвячених Тарасу Шевченкові.

Перебуваючи за кордоном, Володимир Ілліч не тільки зустрічався з українськими емігрантами, але й підтримував найтісніші зв'язки з партійними організаціями, постійно листувався з комітетами РСДРП на Україні, з революціонерами-професіоналами, посилав сюди для роботи найвидатніших партійних діячів. На Україні, зокрема в Києві, вела революційну діяльність родина Ульянових³⁵.

Важливими для розвитку революційного руху є зв'язки В. І. Леніна і газети «Искра» з діячами та організаціями Галичини, що перебувала в складі Австро-Угорщини. Володимир Ілліч добре знав про діяльність І. Франка і М. Павлика, а також про наукове товариство ім. Тараса Шевченка, з яким редакція «Искры» обмінювалась видан-

³³ «Ленинский сборник». XXV, М., 1933, стор. 309.

³⁴ І. Романченко. Він читав і любив Кобзаря, «Літературна газета», 21 квітня 1961 р.

³⁵ Й. Д. Ремезовський. Ульянови на Україні, К., 1960.

нямн³⁶. Наукове товариство імені Великого Кобзаря опублікувало багато відомостей про життя і творчість Т. Шевченка. Напевно, з цими матеріалами ознайомлювався Володимир Ілліч.

Про те, що В. І. Ленін цікавився матеріалами про Т. Шевченка свідчать і інші факти. 12 лютого 1905 р. Н. К. Крупська писала секретарю Одеського комітету РСДРП Л. М. Книпович про одержання кореспонденції від Л. Рощина з Харкова: «Від Рощина був лист. Хай пише по біографії Шевченка видання Павленкова», тобто шифрує³⁷. Йдеться про біографічний нарис «Т. Г. Шевченко. Его жизнь и литературная деятельность» відомого дослідника творчості Тараса Шевченка і видавця В. І. Яковенка. Книга вийшла з друку в Петербурзі 1894 р. в бібліотеці Б. Павленкова — «Жизнь замечательных людей» і її В. І. Ленін мав в еміграції.

В. І. Ленін, перебуваючи за кордоном, багато уваги приділяв місцевим соціал-демократичним організаціям, цікавився їхньою діяльністю, зокрема виданням листівок та іншої підпільної літератури. Напередодні та під час революції 1905—1907 рр. через листівки та інші видання більшовицьких організацій розносилось вогненне слово Тараса Шевченка³⁸. Про це, безумовно, було відомо В. І. Леніну.

Володимир Ілліч не тільки вів широке листування з Максимом Горьким, але зустрічався з ним, зокрема був двічі на острові Капрі в 1908 і 1910 роках. Пізніше М. Горький згадував, що В. І. Ленін під час цих зустрічей вів розмову на літературні теми. Саме тоді Горький працював над книгою «История русской литературы», в якій багато уваги приділяв Тарасу Шевченку і високо оцінював його творчість. Немає сумніву, що М. Горький ділився з Володимиром Іллічем своїми думками і про Т. Г. Шевченка. Вже висловлювалось твердження про те, що любов В. І. Леніна до поезії Т. Шевченка певною мірою поглибив М. Горький, який декламував Володимирі Іллічу твори Кобзаря³⁹.

Зараз доведено, що під час перебування на Капрі 18—30 червня 1910 р., В. І. Ленін зустрічався у М. Горького з видатним українським письменником Михайлом Коцюбинським⁴⁰. Не один раз під час цих зустрічей вони говорили на літературні теми, про Україну. У цих розмовах брав участь В. І. Ленін⁴¹. І можливо, саме вони мали певне значення в тому, що В. І. Ленін, повернувшись до Парижа, поставив перед собою, як одне з чергових завдань, докладне ознайомлення з культурою і мовами слов'янських народів, зокрема українською⁴².

Незважаючи на всілякі обмеження і переслідування царського уряду, прогресивна громадськість України і Росії в 1911 р. широко відзначила 50-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка. В пресі повідомлялося про

³⁶ М. Волянчук, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960, стор. 65—68.

³⁷ Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 6, стор. 51.

³⁸ «Листовки петербургских большевиков (1902—1917)», т. I, М., 1939, стор. 132—133; «Листовки казанских большевиков 1903—1907 гг.», Казань, 1941, стор. 71; Є. П. Кирилук. Шевченко і сучасність, «Збірник праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції», К., 1962, стор. 59—61; В. Г. Сарбей. Дожовтнева більшовицька преса про великого революціонера-демократа. «Український історичний журнал», 1964, № 1, стор. 28—31.

³⁹ І. Романченко. Назв. праця, газ. «Літературна газета», 21 квітня 1961 р.

⁴⁰ І. Коцюбинська. Зустрічі з Леніним. Нова сторінка з біографії М. Коцюбинського, газ. «Літературна Україна», 20 квітня 1962 р.

⁴¹ В. І. Ленін проявляв інтерес до творчості М. Коцюбинського. В Кремлівському кабінеті В. І. Леніна були видання збірок оповідань М. Коцюбинського. (Див. Бібліотека В. І. Леніна в Кремле, М., 1961, стор. 498).

⁴² «Ленинский сборник», XXV, стор. 309.

вшанування пам'яті Тараса Шевченка у Києві, Петербурзі, Москві та інших містах країни.

Роковини смерті Тараса Шевченка збіглися з 50-річчям скасування кріпосництва в Росії. У той час В. І. Ленін дуже уважно слідкував за пресою. Про це свідчать ленінські праці — «П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права», «З приводу ювілею», «Селянська реформа і пролетарсько-селянська революція» та інші. І хоч у цих працях не згадується ім'я Тараса Шевченка, вони дають дуже багато для розуміння його значення і суспільної ролі.

В 1911 р. про Т. Шевченка писали не лише прогресивні діячі, а й панки-ліберали, буржуазні націоналісти, фальсифікуючи його творчість і діяльність, намагаючись використати ім'я любимого народом поета революціонера-демократа у своїх підступних цілях. Вони робили все, щоб перетворити Шевченка в нешкідливу для експлуаторів ікону, вихолощуючи зміст його революційної творчості, договорювались до того, нібито поет був прибічником селянської реформи, яку провадив царський уряд в інтересах кріпосників. І це говорилося про революціонера-демократа, який закликав до боротьби за волю:

Громадою обух сталить
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

Не бракувало в той час і спроб реакціонерів опалюжити ім'я Т. Шевченка, очорнити революційні традиції. Так, запеклий чорносотенець, голова київського «Клуба руских націоналістів» А. Савенко, виступаючи проти встановлення пам'ятника Т. Шевченкові в Києві, зазначав, що виник цей проект в 1905 р. ще «у дні свободи» без дозволу уряду⁴³.

В. І. Ленін таврував ганьбою як відвертих реакціонерів, так і лібералів, що захищали інтереси експлуаторів і протиставляв їм революціонерів, очолюваних Чернишевським, які стояли на боці селян і розуміли всю вузькість, все убозтво пресловутої «селянської реформи», весь її кріпосницький характер⁴⁴. Про революціонерів-демократів В. І. Ленін писав, що історія назавжди збереже про них пам'ять, як передових людей епохи⁴⁵. Ці положення мають важливе значення для оцінки Т. Г. Шевченка.

В 1911 році В. І. Ленін жив у Парижі, вів велику організаційну партійну і теоретичну роботу, водночас цікавився справами художньої літератури, досліджував значення творчості Л. М. Толстого. Наприкінці березня — початку квітня в Парижі Ленін зустрівся з М. Горьким. Згадуємо про це тому, що 30 березня у Парижі було влаштовано вечір, присвячений 50 роковинам смерті Т. Г. Шевченка, в якому взяло участь майже 200 чоловік, переважно емігрантів з Росії. Крім українців, виступали представники від росіян, французів, сербів, болгар і грузин. Промову, що була в центрі уваги присутніх, виголосив А. В. Луначарський⁴⁶, який виклав основні положення з своєї зараз широковідомої праці — «Великий народний поет. (Тарас Шевченко)», що була написана в 1911 році з нагоди 50 роковин смерті поета і видана українською мовою окремою брошурою в Львові 1912 року⁴⁷. Вечір закінчився концертом, в якому виконувались і твори Т. Г. Шевченка. Немає відомо-

⁴³ Газ. «Московские ведомости», 19 червня 1911; «Новое время», 27 вересня 1911 р.

⁴⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 92.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 86.

⁴⁶ Газ. «Земля і воля», (Львів), 16 квітня 1911 р.

⁴⁷ А. В. Луначарский. Статьи о литературе, М., 1957, стор. 411—439.

стей про присутність В. І. Леніна і М. Горького на цьому вечорі. Але безсумнівним є те, що вони про нього знали від багатьох учасників.

В 1912 р. В. І. Ленін разом з Н. К. Крупською переїхали до Кракова, а влітку жили поблизу цього міста — в селищі Пороніно. Перебуваючи в Галичині, В. І. Ленін дуже багато уваги приділяв національному питанню, зокрема українській проблемі. Щоб переконатися в цьому, досить назвати такі твори Леніна, як «Кадети про українське питання», «Як єпископ Нікон захищає українців», «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення», «Ще про «націоналізм» та ряд інших.

Збереглися деякі дані (переважно в XVII і XXX «Ленинских сборниках») про те, що в цей період В. І. Ленін читав про Україну, як він оцінював відповідний матеріал. Надзвичайно важливими є нотатки В. І. Леніна про книгу С. Н. Щеголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», виданої в Києві 1912 р. Володимир Ілліч назвав автора шаленим чорносотенцем, який «лає українців мерзенними словами». Цінністю книги Ленін вважав те, що в ній є багато витягів з української літератури, але водночас він викривав ганебну мету автора: «Маса імен з прямою метою доносу»...⁴⁸ В книзі Щеголева зібрано значний фактичний матеріал і про Т. Г. Шевченка, хоч і прокоментовано все з точки зору чорносотенця. В. І. Ленін зробив ряд виписок фактичного характеру, зокрема про Кирило-Мефодіївське братство, відзначивши, що воно — за «федерацію автономних слов'янських штатів і республіку. (Шевченко, Куліш, Костомаров)»⁴⁹. Як видно з нотаток, В. І. Ленін читав і інші праці про Україну, вміщені в журналах «Русское богатство», «Украинская жизнь», «Русская мысль» та інші⁵⁰, автори яких у різних аспектах писали про Т. Г. Шевченка.

Про всебічне вивчення В. І. Леніним життя і прагнень українського народу можна також судити з тексту промови, яку 2 червня (20 травня) 1913 р. виголосив депутат Державної думи Г. І. Петровський. Промову написав В. І. Ленін, про що свідчить сам Г. І. Петровський та лист Н. К. Крупської⁵¹.

Наближалося століття з дня народження Т. Г. Шевченка. До відзначення цієї дати готувалася вся прогресивна громадськість країни. В пресі почали з'являтися матеріали про це вже в 1913 р. Монархістичорносотенці вимагали заборони відзначення 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Так, запеклий реакціонер і погромник Пуришкевич з трибуни Державної думи заявляв, що «голос державного розуму» вимагає заборони святкування ювілею, «щоб не дати можливості ще раз підняти червоний прапор». Реакція боялася, що святкування ювілею може вилитися у відкриті революційні виступи мас. Особливо розгнuzдану пропаганду вели реакційні газети «Московские ведомости», «Киевлянин», «Утро России», «Новое время». Саме під час цього розгулу реакції В. І. Ленін виступив з статтею «Капіталізм і преса», в якій писав: «Злодії, публічні чоловіки, продажні письменники, продажні газети. Це — наша «велика преса». Це — цвіт «вищого» товари-

⁴⁸ Ленинский сборник, XXX, стор. 10.

⁴⁹ Там же, стор. 16.

⁵⁰ Там же, стор. 11, 22, 25 та інші.

⁵¹ Г. І. Петровський. З революційного минулого, К., 1958, стор. 68—69. Оригінал тексту В. І. Леніна досі не виявлений. Текст промови Г. І. Петровського було опубліковано в газеті «Правда» 22 травня 1913 р. Промова опублікована: В. І. Ленін. Сочинения, изд. 3, т. XVI, стор. 687—692, а також в згаданому збірнику Г. І. Петровського, стор. 75—84.

ства. Цих людей «всі» знають; у них «скрізь» зв'язки... Безсоромне зухвальство кріпосників, яке обіймається в пітьмі з безсоромною продажністю буржуазії, ось вона — «свята Русь»⁵².

Царський уряд спеціальним циркуляром заборонив відзначення ювілею. Це викликало широке обурення всіх прогресивних сил не тільки України, а і всієї Росії. До Думи було внесено спішний запит урядові. В цьому запиті, який підписали всі більшовицькі депутати, говорилося про розгул чорносотенної, реакційної політики уряду по відношенню до українського народу, відзначалося, що заборона шевченківського ювілею є одним із свідчень жорстокого гноблення та утиску українського народу⁵³.

В. І. Ленін у деталях знав про те, що діялося в Росії, як розгорталися події в зв'язку з шевченківським ювілеєм. В статті «Ще про «націоналізм» Володимир Ілліч рішуче виступив проти чорносотенців і царського уряду, які переслідували і цькували все українське. В іншій статті В. І. Ленін відзначав, що «країна переживає стан погано прикриті громадянської війни»⁵⁴.

Можна з певністю твердити, що за вказівкою і прямою участю Володимира Ілліча в газеті «Правда» в лютому місяці 1914 р. було опубліковано дві статті, присвячені Т. Г. Шевченку. В одному з листів український соціал-демократ писав з-за кордону до Києва на початку 1914 р., щоб статті про Т. Шевченка або листи з приводу цього надсилати на ім'я Володимира Ілліча: «Пишіть,— говорилося в листі,— на адресу Ульянова: Краків, вулиця Любомирського, 51»⁵⁵. Це одно з переконливих свідчень того, що В. І. Ленін надавав великого значення ювілею українського поета.

Перша стаття опублікована в «Правде» під назвою «Кріпосники і Шевченко» 18 лютого, друга—«Пам'яті Т. Г. Шевченка» 25 лютого, тобто за день до згадуваного запиту в Державній думі. Зміст статей широко відомий. В зв'язку з цим зауважимо, що в обох статтях високо, правдиво, з марксистських позицій оцінювались роль і значення Т. Г. Шевченка як суспільно-політичного діяча, великого поета і борця за щастя народу.

Є підстави твердити, що статті написано під впливом праць В. І. Леніна. Про це свідчить порівняння статті «Кріпосники і Шевченко» з працями Леніна, опублікованими в 1914 р. В згаданій статті йдеться про переслідування українців урядом, обвинувачення їх чорносотенцями в «мазепанстві» і «сепаратизмі». В такому самому плані про це говориться в ленінській статті «Ще про «націоналізм», опублікованій у «Правде» 20 лютого⁵⁶. В статті про Шевченка зазначається, що і ліберали протестують проти заборони проведення ювілею. «Але в їх протесті — значна доля холопства і раболіпства», бо вони намагаються усвідомити Пуришкевичів. У ленінській статті «Пан Струве про «оздоровлення влади», опублікованій в «Правде» 21 лютого, говориться про безпорадність, безсилля, безідейність, як неминучі риси ліберальної буржуазії, що плазує перед Пуришкевичами⁵⁷.

Можна навести також інші аналогічні приклади. Згадаємо про те, що В. І. Ленін у своїх працях, як про це зазначала Н. К. Крупська,

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 144.

⁵³ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 72.

⁵⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 195.

⁵⁵ Г. А. Любченко. Журнали «Мысль» і «Просвещение» та їх розповсюдження на Україні. «Український історичний журнал», 1963, № 3, стор. 48.

⁵⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 89—90.

⁵⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 95.

не раз повертався до одних і тих же питань, брав їх в інших зв'язках, підходив з нового боку⁵⁸.

Отже, можна зробити певний висновок, що статті в «Правді» про Т. Г. Шевченка були написані, якщо не за безпосередньою участю Леніна, то безперечно під його ідейним впливом. Сучасники, соратники Володимира Ілліча не раз згадували, як він умів своїми доказами і переконаннями запалити авторів настільки, що ті викладали його думки. «Вплив Володимира Ілліча на авторів мав місце і в стінах редакції, і поза ними, тут проявлявся вплив всієї його революційної діяльності, його виступів на зборах, вплив його статей тощо»,— писала Н. К. Крупська⁵⁹.

Незважаючи на урядові заборони і переслідування, прогресивна громадськість гідно відзначила роковини Т. Г. Шевченка, про що повідомляла газета «Правда»⁶⁰.

Володимир Ілліч з повідомлень преси, з листів від партійних організацій добре знав про події, що розгорнулися в різних місцевостях Росії та України, зокрема в Києві, в зв'язку з відзначенням шевченківського ювілею. В шевченківські дні загопи поліції за підтримкою стражників, стягнутих з повітів, і військ зайняли вулиці Києва. На допомогу їм вийшли чорносотенці. І все ж 25—27 лютого на вулицях міста з'явилися демонстранти, які виступили проти заборони вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Застраїкували робітники «Южно-русского машиностроительного завода» (тепер «Ленінська кузня»). Поліція заарештувала більше ста чоловік за участь у демонстраціях⁶¹.

З приводу заборони царизмом святкування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка Київський комітет РСДРП видав спеціальну прокламацію, в якій зазначалося, що Т. Г. Шевченко не тільки український народний поет, він у своїх творах відобразив гніт кріпацтва, весь жах народного безправ'я. «Робітничий клас шанує пам'ять поетів-демократів. В їх скорботі він відчуває свою скорботу, їх заклик до боротьби за право він знаходить відгук у своєму серці». Закінчувалась прокламація закликом до боротьби проти царизму, проти національного гніту, за щасливе прийдешнє: «В день пам'яті поета-трибуна згадайте про світлий майбутній лад, про соціалізм»⁶².

Статті в газеті «Правда», більшовицькі листівки, видані під час ювілею Т. Г. Шевченка, переконливо свідчили, що більшовики, керовані В. І. Леніном, високо шанували великого поета України.

З листа В. І. Леніна і Н. К. Крупської до М. О. Ульянової стало відомо, що 14 березня в Кракові Володимир Ілліч разом з Надією Костянтинівною був присутній на вечорі, присвяченому 100-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. В листі говорилося: «Були на українському вечорі на честь Шевченка»⁶³. Після урочистої частини відбувся концерт. Закінчилось вшанування великого українського поета святковою вечерею. Висловлювалась думка про те, що тост на вечорі в честь побратимів у Києві, які демонстративно висловили свій протест проти царизму, проголосив В. І. Ленін⁶⁴. Присутність В. І. Леніна на шевченківському вечорі в Кракові була ще одним свідченням його глибо-

⁵⁸ «Ленін-журналист и редактор», М., 1960, стор. 288.

⁵⁹ Там же, стор. 290.

⁶⁰ Газ. «Правда», 25, 27 лютого 1914 р.

⁶¹ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», К., 1950, стор. 357—366.

⁶² Там же, стор. 374—375.

⁶³ В. І. Ленін. Твори, т. 37, стор. 426.

⁶⁴ М. А. Кибальчич. Вшанування пам'яті Шевченка у Петербурзі (1861 р.) і Кракові (1914 р.), «Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції», К., 1959, стор. 172—185.

кої поваги до великого поета-революціонера, до українського народу, його культури і боротьби за визволення.

І після цього В. І. Ленін неодноразово повертався до питань, зв'язаних з Т. Г. Шевченком, впливом його спадщини на революційний рух. Так, на початку квітня 1914 р. Г. І. Петровський зустрічався з Леніним у Кракові. Обговорювалось ряд питань, зокрема — про підготовку до виступу з національного питання в Думі. Проект промови написав В. І. Ленін⁶⁵. В тексті промови були відомі слова вождя революції про заборону урядом святкування ювілею Т. Г. Шевченка: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна. Я думаю, всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такий короткий час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід. Після цього заходу мільйони і мільйони «обивателів» стали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є «тюрма народів»⁶⁶. Так, революційне значення творчості Т. Г. Шевченка в тяжкі і складні часи допомагало мільйонам людей ставати на сторону більшовиків у боротьбі проти царизму і гніту.

З наведеними словами В. І. Леніна перекликається оцінка, яку дав Т. Г. Шевченкові Іван Франко у травні 1914 р.: «Він терпів десять літ від російської воєнщини, а зробив більше для свободи Росії, ніж десять побідних армій»⁶⁷.

В результаті Лютневої революції, здійсненої трудящими масами, було скинуто царизм. Революційна хвиля охопила всі народи країни, вселила в них надію на скоре закінчення війни, на розширення демократичних свобод. Посилився в той час національно-визвольний рух на Україні, рушійною силою якого були трудящі маси. Знищення царизму збіглося з роковинами народження Т. Г. Шевченка, які були вперше відзначені вільно, без урядових перешкод. Це стало великою демонстрацією боротьби українського народу за свої національні права. В мітингах і демонстраціях, що відбулися з цієї нагоди в Києві, Петербурзі та інших містах, брали участь десятки і сотні тисяч не тільки українців, а й представників інших національностей.

Революція розбудила і підвела до активної боротьби за соціальне і національне визволення мільйони трудящих України. Як ніколи раніше, став популярним серед народу Т. Г. Шевченко, який бачив єдиний шлях до визволення свого народу у спільній боротьбі з усіма народами Росії. Потреба такої єдності стала особливо очевидною у боротьбі проти буржуазії і поміщиків. Комуністична партія послідовно виступала на захист прав усіх народів Росії і зокрема українського. В. І. Ленін у своїх статтях і виступах відстоював право українського народу на всебічний розвиток, закликав до вільного союзу вільних селян і робітників вільної України з робітниками і селянами революційної Росії⁶⁸.

Могили Т. Г. Шевченка напередодні Великого Жовтня відвідало багато тисяч представників різних народів. Із записів, зроблених у книзі на могилі великого поета України, видно, що трудящі пов'язували своє визволення з боротьбою Т. Г. Шевченка. Відвідавши могилу поета, селянин Пензенської губернії Василь Андрійович Хутин писав,

⁶⁵ Г. І. Петровський. З революційного минулого, К., 1958, стор. 72.

⁶⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 196.

⁶⁷ Іван Франко. Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 431.

⁶⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 70—71.

що могила Тараса Шевченка стала рідним місцем для всіх без винятку націй. «Адже не можуть умерти слова правди великого Тараса Шевченка, будемо з ним». Українські робітники з Катеринославщини — Михайло Томильченко та Іван Гавриленко писали 11 серпня 1917 р.: «Батьку! Настав суд царям і катам на землі. Але боляче, батьку, що не при тобі... Будемо, батьку, боротися за волю України. І ті ідеї, що ти дав, рознесемо по світу!»⁶⁹

В огні Великої Жовтневої соціалістичної революції народи нашої країни під керівництвом Комуністичної партії здобули соціальне і національне визволення, вступили на шлях будівництва соціалізму. Вперше в історії не на словах, а на ділі національне питання знайшло своє повне вирішення на основі пролетарського інтернаціоналізму.

Корінні зміни внесла Жовтнева революція і в справу вшанування борців за кращу долю трудящих, за свободу і дружбу між народами. З перших днів Радянської влади серед прогресивних діячів минулого, по-новому зазвучало ім'я великого сина українського народу, поета-революціонера, який у тяжкі дні народного лихоліття вірив у часи, коли:

...на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

Радянський уряд, Комуністична партія, особисто В. І. Ленін, закликали використовувати кращу частину культурної спадщини минулого для виховання будівників соціалістичного суспільства. За ідеєю та пропозицією В. І. Леніна вже на початку 1918 р. було розроблено план монументальної пропаганди, складову частину якого становило спорудження пам'ятників попередникам соціалізму, революційним діячам і корифеям культури. В. І. Ленін вважав, що увічнення пам'яті видатних людей минулого буде нагадувати вільним громадянам Радянської держави про те, що десятки і сотні років передові люди культури, мислителі і революціонери боролись за прогрес, демократію і соціалізм.

В тяжкі роки громадянської війни, коли Україна була окупована кайзерівською Німеччиною, в списку діячів, яким Радянський уряд вирішив поставити пам'ятника в Москві і Петрограді, значилися імена Т. Г. Шевченка та українського філософа Г. С. Сковороди. Зроблено це, як свідчать документи, за ініціативою та безпосередньою участю В. І. Леніна⁷⁰.

В жовтні 1918 р. на відкритті пам'ятника Т. Г. Шевченку в Петрограді з промовою виступив А. В. Луначарський⁷¹. У Москві монумент було урочисто відкрито 3 листопада 1918 р.⁷²

Навіть у важкі роки громадянської війни та іноземної інтервенції В. І. Ленін цікавився українською літературою і мовою. Про це свідчить його особиста бібліотека в Кремлі, в якій зібрано видання з найрізноманітніших галузей знань. Серед книг є твори М. Коцюбинського, І. Котляревського та інших українських письменників. Представлена українська періодика різних часів.

Про інтерес В. І. Леніна в цей час до української літератури може свідчити і те, що безпосередньо в його кабінеті, завжди під рукою, на

⁶⁹ «Великий Кобзар в пам'яті народній», К., 1961, стор. 33—34.

⁷⁰ И. С. Смирнов. Ленин и советская культура, М., 1960, стор. 347—372.

⁷¹ А. Любарський. Перший пам'ятник Т. Шевченку в Петрограді, газ. «Вечірній Київ», 18 квітня 1959 р.

⁷² «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», стор. 382.

«вертушці», були словники: відомий і найповніший на той час — 4-томний «Словарь українського языка» за редакцією Б. Д. Грінченка, а також російсько-український і українсько-російський словники В. Дубровського⁷³. Були в бібліотеці книги, в яких певною мірою висвітлюються життя і діяльність Т. Г. Шевченка.

К. П. Пешкова в своїх спогадах писала про зустріч Максима Горького з В. І. Леніним в 1920 р. Тоді йшлося про літературу і М. Горький «вказував на видатних письменників України»⁷⁴, напевно, що чільне місце відводилося Тарасу Шевченкові.

Про великий інтерес вождя радянського народу до Шевченка свідчить і такий факт. У квітні 1921 року В. І. Ленін приймав делегацію українських незаможників. Учасник делегації Ф. П. Дідук згадує: «Ми говорили українською мовою. Один з нас попросив у Ілліча пробачення за те, що ми так говоримо, і спитав, чи все йому зрозуміло. Володимир Ілліч кивнув схвально і сказав, що він розуміє і любить українську мову:

— Я читаю Шевченка, Франка та твори інших українських письменників.

Потім він спитав, чи є в селах українські видання творів Т. Шевченка, Франка, Коцюбинського...»⁷⁵.

На початку березня 1919 р. зразу після визволення України від німецьких окупантів і петлюрівців Рада Народних Комісарів України ухвалила відзначати день пам'яті Шевченка 11 березня у всеукраїнському масштабі. Було оголошено конкурс на пам'ятник поетові⁷⁶. На ці заходи відпускалися відповідні кошти. По всій Україні широко святкувалися шевченківські дні. І в усьому цьому проявилася ленінське ставлення до Т. Г. Шевченка — генія українського народу.

Величезну роль у розвитку шевченкознавства, як галузі науки, відіграло вчення і висловлювання В. І. Леніна про пізнання об'єктивного світу і його відображення в творчості, про дві культури в кожній культурі класового суспільства, про реалізм і народність у літературі та мистецтві, про партійність літератури і зв'язки письменника з певним класом. Для оцінки творчості Т. Г. Шевченка величезне значення має положення В. І. Леніна про те, що «в кожній національній культурі є, хоча б не розвинені елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну»⁷⁷. Т. Г. Шевченко був одним із представників цього напрямку в українській культурі.

Великий Кобзар України належав до когорти передових, мужніх борців за свободу. Він рідний нашому поколінню своєю революційною пристрастю і невичерпним гуманізмом. Він наш справжній сучасник. Геній Т. Г. Шевченка засяв з незвичайною силою, ім'я його з великою шанованістю згадують «в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій» радянських народів, що під керівництвом Комуністичної партії, за заповітами В. І. Леніна будують комунізм.

⁷³ Бібліотека В. І. Леніна в Кремле, Каталог, М., 1961, стор. 477—478, 500.

⁷⁴ В. І. Ленін и А. М. Горький. Письма, воспоминания, документы, М., 1958, стор. 328.

⁷⁵ «Спогади про Володимира Ілліча Леніна. Незабутні зустрічі», К., 1960, стор. 173.

⁷⁶ Газ. «Коммунар» (Київ), 4 березня 1919 р.

⁷⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 8.

П. П. КОЗИР

перший секретар Вінницького сільського обкому КП України

У БОРОТЬБІ ЗА ЛІКВІДАЦІЮ ВІДСТАВАННЯ КОЛГОСПІВ

Нещодавно наша країна відзначала славне десятиріччя вересневого Пленуму ЦК КПРС, який став важливим етапом у розвитку соціалістичного господарства. Саме в рішеннях цього Пленуму було намічено шляхи, якими мусить іти сільськогосподарське виробництво, відкрито широкий простір для розвитку ініціативи трудівників села, підвищено відповідальність комуністів за стан справ у колгоспах і радгоспах.

За останні десять років у сільському господарстві країни основна увага партії, всього народу була прикута до питань виробництва зерна, молока, м'яса та інших продуктів рослинництва і тваринництва. Були вжиті такі заходи партії по дальшому розвитку сільськогосподарського виробництва, як підвищення закупочних цін на сільськогосподарські продукти, передача техніки в руки хліборобів, створення дійових органів по кваліфікованому керівництву колгоспами і радгоспами, перебудова партійного керівництва народним господарством. Розв'язання кожного з цих питань було продовженням лінії вересневого Пленуму ЦК КПРС — лінії творчого, партійного підходу до найважливіших проблем піднесення сільського господарства.

На безкрайніх просторах нашої Батьківщини немає такого села, де б не відбулись благодіючі зміни, які радують всіх радянських людей. Загальний обсяг сільськогосподарської продукції в країні за останні десять років збільшився в 1,6 раза, а виробництво зерна — в 1,8, м'яса — в 1,6, молока — в 1,7 раза.

Ці цифри ще раз свідчать про велику організаторську і політичну роботу Комуністичної партії, її ленінського Центрального Комітету. Видатна роль у розв'язанні корінних питань піднесення сільського господарства належить Микиті Сергійовичу Хрущову. Саме під керівництвом М. С. Хрушова Центральний Комітет нашої партії назавжди покінчив з методами керівництва, які існували під час культу особи Сталіна. Партія створила всі умови і можливості для розгортання ініціативи трудівників села по кращому використанню резервів, які є в кожному колгоспі і радгоспі. Ніхто і ніколи, після смерті В. І. Леніна, з партійних і державних діячів нашої країни так енергійно, глибоко і цілеспрямовано не займався питаннями сільського господарства, як займається ними М. С. Хрущов. Його виступи на з'їздах, пленумах ЦК КПРС, зональних нарадах працівників сільського господарства та інші важливі документи — це свідчення постійного піклування Комуністичної партії про піднесення сільського господарства — частини матеріально-технічної бази комунізму в нашій країні.

У досягненнях сільського господарства нашої країни є певний вклад і трудівників Вінниччини. Тільки по колгоспах області приріст валової продукції за цей період становить 97%. Майже вдвоє збільшились урожаї всіх сільськогосподарських культур. У 1963 р. вінничани

продали державі хліба на 18 млн. пудів більше, ніж 10 років тому. У 5 раз збільшилися капіталовкладення у колгоспне виробництво, у чотири — неподільні фонди і грошові доходи, а оплата трудодня в середньому по області збільшилась більше як у'ятеро.

Нині сільське господарство Радянської країни вступило у новий етап, що характеризується всебічною механізацією і послідовною інтенсифікацією всіх його галузей. Трудівники села палко схвалюють рішення грудневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС, накреслену партією грандіозну програму хімізації сільськогосподарського виробництва, збільшення виробництва мінеральних добрив і зрошування засушливих земель. Здійснення цих заходів дасть можливість одержати нашій країні додаткові мільярди пудів зерна, мільйони т цукрових буряків та інших сільськогосподарських продуктів.

І тепер, коли наша робота на ударному фронті комуністичного виробництва повинна йти не стільки вширину, скільки вглиб, використання своїх внутрішніх резервів колгоспів і радгоспів набуває винятково важливого значення. Одним з найбільших резервів зростання сільськогосподарського виробництва є подолання відставання значної частини колгоспів і радгоспів, піднесення їх економіки до рівня середніх і передових господарств.

В нашій області робота по ліквідації відставання окремих господарств почалась зразу ж після проведення перебудови партійних органів. Керуючись вказівками Микити Сергійовича Хрущова, викладеними у Записці «Про підбиття підсумків року і збільшення виробництва та закупок зерна», обком партії, парткоми виробничих управлінь глибоко проаналізували діяльність колгоспів області за 1962 р. і виявили 85 відсталих колгоспів, які потребують організаційної та матеріальної допомоги.

Ще на початку 1963 р. обком партії, парткоми і виробничі управління розробили і затвердили заходи щодо організаційного зміцнення таких господарств, надання їм матеріально-технічної та фінансової допомоги з тим, щоб протягом двох років підняти їх до рівня середніх господарств. До цієї справи були залучені об'єднання «Сільгосптехніка», міжколгоспні будівельні організації, фінансові і адміністративні органи, передові колгоспи, радгоспи, промислові підприємства області. На обласній нараді голів, секретарів парторганізацій та бухгалтерів відстаючих колгоспів разом з головами передових колгоспів був прийнятий договір комуністичної взаємодопомоги між цими господарствами.

Розпочата в області робота по ліквідації відставання економічно слабких колгоспів була позитивно оцінена на березневому (1963 р.) Пленумі ЦК КП України при обговоренні звіту Вінницького обкому партії про хід виконання рішень листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС і заходів по дальшому розвитку сільського господарства області.

Насамперед ми подбали про зміцнення відсталих господарств до-свідченими керівниками, спеціалістами сільського господарства, які добре знають виробництво і вміють працювати з людьми. Було замінено 59 голів колгоспів більш здібними організаторами, в числі яких 44 спеціалісти сільського господарства. В економічно слабкі артілі направили багато здібних агрономів, зоотехніків, економістів, механіків та інших спеціалістів. Тепер тут 661 спеціаліст, з них понад 100 агрономів очолило виробничі бригади, а 120 зоотехніків — тваринницькі ферми.

Значну роботу по зміцненню колгоспних кадрів проведено Хмельницьким парткомом і виробничим управлінням. Тільки в 1963 р. в групі відстаючих господарств замінено 8 голів колгоспів, які в силу різних причин не змогли забезпечити піднесення їх економіки. Замість

них до керівництва господарствами прийшли більш здібні товариші.

Велику свідомість виявили голови деяких передових колгоспів, які забажали перейти працювати у відстаючі господарства. Першим показав приклад М. Д. Білоус — він з передового колгоспу ім. Леніна Хмільницького виробничого управління перейшов в один з найвідсталіших колгоспів цього управління — Уланівську артіль «Дружба». Його приклад наслідували тт. Дубик і Чуприна — голови передових колгоспів з Крижопільського виробничого управління. У відстає господарство пішов працювати заступник секретаря парткому Могилів-Подільського виробничого управління т. Остапенко. На цю ж роботу висунуто багато випускників однорічних шкіл, створених на базі передових колгоспів.

Досвід показав, що там, де до керівництва відстаючими господарствами, бригадами, фермами прийшли здібні люди, уже помітний рух вперед — зростає економіка, підвищується культура землеробства, збільшується виробництво і заготівлі сільськогосподарських продуктів.

Взяти хоча б той же колгосп «Дружба» Хмільницького виробничого управління. Всього рік там працює Мечислав Дмитрович Білоус, а вже видно значні зрушення в господарстві. Справа в тім, що тов. Білоус, правління і партійна організація колгоспу зосередили свою увагу передусім на зміцненні керівництва бригадами, фермами, ланками, на організаторській і політичній роботі серед людей. Комплексні і тракторні бригади очолили хороші організатори, які мають практичний досвід роботи на селі. Зміцнено кадри тваринників, механізаторів, працівників обліку. В сферу матеріального виробництва перейшло працювати багато комуністів та комсомольців. На найбільш відповідальні ділянки поставлено комуністів. Скорочено 117 зайвих одиниць адміністративно-управлінського апарату, що дало економію 40 тис. крб. на рік.

Багато зроблено для зміцнення трудової дисципліни в колгоспі, створення осудливої громадської думки щодо ледарів, п'яниць, спекулянтів, дармоїдів. Якщо в 1962 році близько 200 працездатних членів артілі не виробили жодного трудодня, то тепер уже немає тих, хто б не брав участі в громадському господарстві. Правління колгоспу разом з партійною організацією переглянуло норми виробітку і розцінок, розробило заходи по оплаті праці колгоспників. Було наведено порядок в обліку і організації праці, введено грошову оплату праці і внутрігосподарський розрахунок. Все це сприяло підвищенню матеріальної зацікавленості колгоспників у результатах своєї праці.

Правління і партійна організація приділили велику увагу питанням використання у виробництві досягнень науки та передового досвіду. В колгоспі запроваджено внутрігосподарську спеціалізацію, створено ферми по відгодівлі великої рогатої худоби, свиней, вирощуванню молодняка, а також, молочно-тваринницьку ферму. Вжито заходів щодо підвищення культури землеробства, зокрема забезпечено краще удобрення полів, поліпшено структуру посівних площ.

Такий, далеко не повний, перелік того, що було здійснено в колгоспі «Дружба» для подолання відставання господарства.

Уже через рік артіль досягла рівня середніх господарств. Середній врожай зернових (без кукурудзи) тут становив 21,7 ц або на 6,6 ц більше, ніж у 1962 р. Валовий збір зерна збільшився на 6 тис. ц. Помітних успіхів домоглися трудівники колгоспу і в розвитку тваринництва. Артіль перевиконала встановлений план продажу хліба державі, виконала інші зобов'язання.

Тепер комуністи і комсомольці, всі трудівники колгоспу «Дружба» борються за те, щоб у 1964 році досягти ще кращих показників, а згодом вийти на рівень колгоспів-маяків. Самовідданою працею колгосп-

ників закладається міцна основа для одержання високих урожаїв в нинішньому році, збільшення продуктивності тваринництва.

Обком партії надає великого значення тій роботі, яку проведено для піднесення економіки колгоспу «Дружба». Досвід правління і партійної організації цієї артілі повсюдно вивчається і поширюється в усіх економічно слабких колгоспах. З цією метою у вересні минулого року тут було проведено обласний семінар і засідання обкому партії з участю голів та секретарів партійних організацій відстаючих колгоспів, секретарів парткомів, начальників виробничих управлінь.

Ще кілька прикладів, які свідчать про те, що успіх справ у колгоспі залежить насамперед від кадрів, від їх уміння боротись за піднесення громадського господарства. В колгоспі «Маяк комунізму», Хмільницького управління, як і в Уланівській артілі, з року в рік одержували низькі врожаї зернових і технічних культур, господарство не вилазило з боргів. Але ось на посаду голови правління прийшов Мар'ян Васильович Таборовський. Спираючись на допомогу і підтримку партійної організації, тов. Таборовський уважно підібрав і розставив кадри — бригадирів, завідуючих ферм, ланкових, механізаторів і т. д. На місяць п'яниць і ледарів були поставлені чесні, енергійні працівники, 5 комуністів очолили бригади і ферми. Партійна організація та правління вжили ефективних заходів впливу на порушників трудової дисципліни, впорядкували нормування і оплату праці колгоспників.

Навіть в умовах минулого року з його несприятливою погодою зернових тут зібрали з кожного гектара на 6 ц більше, ніж у минулі роки. Артіль достроково виконала план продажу хліба державі, погасила борг, придбала необхідну сільськогосподарську техніку, буде тваринницькі приміщення.

Тривалий час у Гайсинському виробничому управлінні відставав колгосп ім. Кірова с. Дашева. Причиною цього був поганий добір і часта заміна керівників середньої ланки. Агрономом колгоспу призначили досвідченого спеціаліста т. Юрченка. Другий агроном—т. Висоцький очолив виробничу бригаду. Незадовільно використовувала свої виробничі можливості третя бригада цієї артілі. Коли керівником її призначили спеціаліста — жінку т. Дяченко, яка перед цим працювала в конторі колгоспу, вона за короткий час зуміла налагодити трудову дисципліну в бригаді, добила значного скорочення строків проведення проривки цукрових буряків та інших робіт. І от результати: урожайність цукрових буряків порівняно з попереднім роком, підвищилась більше, ніж у два рази. На 6 ц з кожного гектара більше зібрано бригадою пшениці і гороху.

Недбало в цьому колгоспі ставився до своїх обов'язків завідуючий фермою великої рогатої худоби Хоменко. На його місце призначили також жінку—зоотехніка тов. Яцюк. Робота ферми незабаром поліпшилася. Якщо за весь 1962 р. приріст худоби тут становив 960 ц, то в 1963 р. тільки за 9 місяців тов. Яцюк домоглася приросту 1278 ц, а собівартість центнера м'яса знизилась відповідно з 74 крб. до 62 крб.

Зміцнення вирішальних ділянок виробництва здібними і досвідченими кадрами та застосування інших організаційних заходів дали можливість колгоспу ім. Кірова значно скоротити строки сівби, обробітку і збирання всіх культур. В результаті було зібрано пшениці і гороху з кожного гектара на 2,6 ц, цукрових буряків — на 40 ц більше, ніж у попередньому році. В півтора рази зросли прибутки з кожного гектара землі, завдяки чому артіль розширила будівництво виробничих об'єктів, підвищила оплату праці колгоспників.

З року в рік відставав по всіх галузях виробництва колгосп ім. Шевченка с. Тернівки Козятинського виробничого управління. Ана-

ліз його діяльності показав, що тут була погана організація праці, дуже низька трудова дисципліна, недооцінювалась матеріальна зацікавленість колгоспників. Майже половина працездатних членів артілі не виробляла встановленого мінімуму трудоднів, а значна частина їх зовсім не брала участі у виробництві.

Наприкінці 1962 р. керувати колгоспом став новий голова тов. Степанюк. Секретарем партійної організації комуністи обрали агронома — тов. Івасенка, а комсомольську організацію очолила ланкова спеціалізованої ланки по вирощуванню кукурудзи тов. Андрійчук. Зміцнивши керівний склад бригад і ферм, правління колгоспу, партійна і комсомольська організації повели рішучу боротьбу проти різного роду крадіжок, роздування деякими колгоспниками власного господарства, навели належний порядок в землекористуванні і організації праці, переглянули норми виробітку і оплати праці, запровадили додаткову оплату як одну з форм матеріальної зацікавленості колгоспників, скоротили зайві посади адміністративно-управлінського і обслуговуючого персоналу. Все це дало змогу налагодити трудову дисципліну в артілі. В 1963 р. майже в два рази більше, ніж раніше, було вивезено на поля органічних добрив, у стислі строки проведено сівбу, обробіток і збирання всіх сільськогосподарських культур. В складних погодних умовах колгоспники одержали врожай зернових культур по 15,3 ц з гектара, на 31 ц проти попереднього року підвищилась урожайність цукрових буряків, а картоплі зібрали майже в 4 рази більше — по 130 ц з гектара. Колгосп успішно виконав план продажу хліба державі, в стислі строки завершив осінньо-польові роботи, добре підготувався до зими.

Успіх у піднесенні і зміцненні економіки колгоспів і радгоспів значною мірою залежить від боездатності первинних парторганізацій, від їх конкретної, планоїрної і цілеспрямованої роботи по ліквідації відставання своїх господарств. Тому обком партії, партійні комітети виробничих управлінь подбали про організаційне зміцнення і підвищення ролі первинних партійних організацій, комуністів у колгоспному виробництві. Внаслідок проведеної в 1963 році роботи по прийому в партію кращих виробничників, перестановки партійних сил у групі відстаючих колгоспів зросло число комуністів, зайнятих безпосередньо на виробництві, і становить тепер близько 2 тис. чоловік (з 2500 комуністів, що налічуються в партійних організаціях цих колгоспів). Зокрема 198 членів партії очолюють рілничі бригади, 141 — тваринницькі ферми. У відстаючих колгоспах первинні партійні організації створили 16 бригадних парторганізацій і 157 партійних груп у бригадах і на фермах.

Зразок вдумливої, наполегливої роботи по подоланню відставання частини колгоспів показує партком Хмільницького виробничого управління. Вище вже говорилося про зміцнення артілі «Дружба» та інших відстаючих колгоспів керівними кадрами. Останнім часом направлено сюди 49 досвідчених спеціалістів сільського господарства. Організовано шефську допомогу, значно зміцнено матеріально-технічну базу відстаючих колгоспів, поліпшено в них організацію праці.

Спеціалісти управління, партком поставили своєю метою протягом двох років підтягти економічно слабкі колгоспи до рівня передових. Діяльність Хмільницького управління схвалена Центральним Комітетом КПРС, вона, як відзначала газета «Правда», «стала добрим прикладом для трудівників села всіх районів нашої країни»¹.

Заслуговує на увагу робота по зміцненню первинних партійних організацій, яку здійснює партком Немирівського виробничого управлін-

¹ Газ. «Правда», 6 січня 1964 р.

ня. Обговоривши на пленумі звіт про діяльність парторганізації відстаючого колгоспу «13-річчя Жовтня» с. Заруденець, партком подав їй необхідну допомогу. Тепер тут є партійний комітет і окремі партійні організації виробничих бригад у п'яти населених пунктах. Для роботи в колгоспі направлено двох спеціалістів з вищою освітою. Перейшли працювати сюди і два комуністи з сільського споживчого товариства. Тепер з 53 комуністів цієї парторганізації 44 зайняті безпосередньо на виробництві, з них 8 очолюють бригади і ферми, 14 працюють у рільничих бригадах, 19 — на тваринницьких фермах, 8 — механізаторами. Завдяки підвищенню ролі первинної організації, посиленню організаторської і політичної роботи з людьми, артіль вже в 1963 р. в основному пододала своє відставання, а по ряду показників перевищила середньорайонні.

Можна навести й ряд інших прикладів умілої організаторської роботи парткомів виробничих управлінь. Непогано йдуть справи в колгоспах «Жовтнева революція», Бершадського управління, ім. Карла Маркса, Гайсинського управління, ім. Чапаєва, Крижопільського управління, ім. Мічуріна, ім. Котовського, «Росія», Могилів-Подільського управління, та ін.

Поряд з добором кадрів, організаційно-господарським зміцненням відстаючих колгоспів їм було надано і матеріально-технічну допомогу. З початку року економічно слабким колгоспам виділили близько 3 млн. крб. довгострокових та термінових кредитів, відстрочили погашення державі платежів на 267 тис. крб. Цим господарствам уже продано 150 тракторів, 75 зернових та 42 кукурудзозбиральних комбайни, 86 автомобілів, багато інших машин і механізмів, сільськогосподарського реманенту, відпущено понад 22 тис. кубометрів деревини, 781 тис. умовних листів шифера та інших будівельних матеріалів.

У відстаючих колгоспах скорочено 1270 одиниць адміністративно-управлінського і обслуговуючого персоналу з річною економією в 500 тис. трудоднів.

Широко використовувалася і така форма допомоги відстаючим колгоспам, як шефство, в якому взяла участь близько 80 передових колгоспів і 126 промислових підприємств області.

Трудівники кращих колгоспів, передаючи свій досвід господарювання, засіяли і збрали 1400 так званих «агітаційних» гектарів кукурудзи, гороху, цукрових буряків, щоб на ділі показати можливість одержання високих врожаїв в економічно слабких господарствах.

Постійно відчуває допомогу з боку шефів колгосп ім. Жданова, Липовецького виробничого управління. Часто бувають тут голова артіль ім. Свердлова с. Константинівки т. Черняк, агропом т. Ямчук та інші спеціалісти, діляться своїм досвідом організації праці в бригадах і на фермах. Механізатори артіль зорали своїм підшефним 50 га забу. Партійна організація і адміністрація Турбівського цукрокомбінату з свого боку допомогла правлінню колгоспу ім. Жданова розробити заходи по підвищенню рентабельності господарства. Спеціалісти цукрокомбінату взяли участь у загальних і бригадних зборах, у навчанні колгоспного активу агротехніки вирощування високих урожаїв цукрових буряків. Робітники комбінату виготовили і передали колгоспу автоприцеп і розкидач дефекаату та ін. Вахнівське відділення «Сільгосптехніка» обладнало в колгоспі автопоїлки на 100 голів великої рогатої худоби, виготовило гноерозкидач, допомогло спорудити водонапірну башту. Завдяки такій допомозі артіль ім. Жданова добре справилась з усіма сільськогосподарськими роботами, перевищила план продажу хліба державі. Більше, ніж вдвічі, зросли тут грошові заробітки колгоспників.

Коллективи промислових підприємств допомагають відсталим колгоспам у будівництві приміщень, механізації і електрифікації процесів виробництва, ремонті машин, реманенту. Силами промислових підприємств і організацій «Сільгосптехніка» у відсталих господарствах збудовано близько ста кормокухонь і кормоцехів.

Заходи, здійснені партійними і сільськогосподарськими органами, сприяли тому, що в області в 1963 році, незважаючи на несприятливі погодні умови, було більш організовано і якісно проведено весняно-польові роботи, обробіток посівів та збирання врожаю. Вінниччина достроково виконала план продажу хліба державі. В 1963 році область продала 45,3 млн. пудів зерна, що на 2,3 млн. пудів більше, ніж було передбачено планом. Характерно, що майже всі відстаючі наші господарства виконали, а багато з них навіть перевиконали державні плани продажу хліба. Це перша велика перемога трудівників відстаючих колгоспів у боротьбі за хліб.

Зрозуміло, що зроблене вінничанами — це тільки початок тієї великої роботи, яку необхідно здійснити для піднесення сільського господарства в області на рівень тих вимог, що їх ставлять перед трудівниками села Комуністична партія, Радянський уряд. Нам ще треба багато попрацювати, щоб виконати завдання, які визначені в Записці товариша М. С. Хрушова Президії ЦК КПРС «Про деякі питання піднесення економіки відстаючих колгоспів і радгоспів», щоб в 1964 році значно збільшити виробництво і заготівлю всіх сільськогосподарських продуктів.

Постанова ЦК КПРС з приводу заклику трудівників Хмельницького виробничого управління покладає на нашу область особливе завдання. Подолати відставання усіх без винятку колгоспів і радгоспів і на цій основі добитись нового піднесення сільськогосподарського виробництва — справа честі для всіх трудівників сільського господарства Вінниччини.

На початку січня відбувся пленум Вінницького сільського обкому, який обговорив підсумки грудневих Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України та визначив завдання обласної сільської партійної організації. В роботі пленуму взяли участь Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, міністр сільського господарства УРСР М. С. Співак.

Конкретними ділами відповідати рідній партії на її батьківське піклування про добробут народу, взяти нові рубежі в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму — цій запалюючій меті підпорядковані думки і прагнення трудівників області.

На основі інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, його хімізації, підвищення культури землеробства, впровадження досягнень науки і передового досвіду хлібороби Вінниччини розгортають змагання за те, щоб досягти рубежів, намічених на 1970 рік: в рільництві — у 1966—67 рр., а в тваринництві — у 1969 р. ЦК КП України схвалив ініціативу трудівників сільського господарства Вінницької області і запропонував обкому партії вжити всіх заходів до безумовного виконання взятих зобов'язань.

Нашим колгоспам є у кого вчитися, з кого брати приклад в боротьбі за високі врожаї. Таким зразком є артіль ім. ХХІІ з'їзду КПРС Бершадського виробничого управління, яку очолює видатний майстер сільського господарства В. М. Кавун. Цей колгосп по праву вважається народною академією передового досвіду. Підтягнути всі господарства до рівня таких маяків, як колгосп ім. ХХІІ з'їзду КПРС, — завдання партійних та сільськогосподарських організацій Вінниччини. В цьому — запорука того, що рубежі, намічені пленумом обкому у розвитку сільського господарства області, будуть взяті.

Я. М. СЕРІЩЕВ

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ВИХОВАННЮ МОЛОДІ В ПЕРІОД МІЖ XX і XXII З'ЇЗДАМИ КПРС

На всіх етапах соціалістичного будівництва наша партія, її Центральний Комітет приділяли величезну увагу питанням ідейно-виховної роботи серед трудящих і особливо серед молоді. Виняткової важливості ці питання набувають у наш час, коли радянський народ безпосередньо приступив до розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. «Сьогоднішня виховна робота,— говорив Л. Ф. Ільчов на червневому (1963 р.) Пленумі ЦК КПРС,— готує завтрашнє покоління великої армії будівників комунізму»¹.

Вірним помічником партії у здійсненні її величних накреслень завжди був і є ленінський комсомол. П'ять урядових нагород на прапорі ВЛКСМ — свідчення героїчних справ комсомолу, його невтомної праці в ім'я комунізму. Боротьба за комунізм стала великою школою революційного виховання молоді, у якій виросло й виховалося нове покоління радянських людей з чудовими моральними якостями.

Минуле десятиріччя (1953—1963 рр.) ознаменувалося крутим поворотом комсомолу до розв'язання конкретних завдань державного, господарського й культурного будівництва, до виховання молоді на практичних справах. Якщо говорити стосовно до українського комсомолу, то 1953—1963 рр.— це 80 тис. посланців республіканської комсомольської організації, які брали участь в освоєнні цілинни, це — 37 комсомольських шахт, збудованих юними руками в Донбасі, це — 115 велетнів металургійної, гірничорудної, хімічної промисловості та енергетики, над якими шефствував комсомол, це — 3 млн. гектарів кукурудзи, що їх дбайливо доглядають юнаки та дівчата України. Оце і є, як говорив В. І. Ленін, пропаганда працею, пропаганда діянням, яка незмірно піднесла авторитет комсомолу в очах всієї молоді.

Важливою віхою на шляху до світлого комуністичного майбутнього радянського народу був XX з'їзд КПРС, який відкрив нові грандіозні перспективи розвитку і процвітання нашої Батьківщини. З'їзд визначив одним з найголовніших завдань партії і радянського народу створення необхідних передумов для здійснення історичного переходу від нижчої фази комунізму до його вищої фази.

Високо оцінюючи заслуги ленінського комсомолу у господарському та культурному будівстві, у вихованні молоді в комуністичному дусі, XX з'їзд КПРС разом з тим вказав на істотні недоліки у виховній роботі багатьох комсомольських організацій. Головний недолік ідейно-виховної роботи в комсомолі полягав в тому, що вона часто провадилася відірвано від практики комуністичного будівництва, без врахування вимог часу, конкретних умов і обстановки. В багатьох комсомольських

¹ Л. Ф. Ільчов. Чергові завдання ідеологічної роботи партії, К., 1963, стор. 34.

організаціях копітка повсякденна робота з людьми підмінялася політичною тріскотною, парадністю і галасом². З'їзд закликав до боротьби з цими недоліками і поставив завдання: всю ідеологічну роботу в комсомолі тісно пов'язувати з практикою комуністичного будівництва.

І комсомол відповів на цю батьківську критику конкретними ділами.

VII пленум ЦК ВЛКСМ (лютий 1957 р.) відзначив, що після ХХ з'їзду партії виховна робота поживалася, відродились забуті її форми, які застосовувались у 20—30-х роках. Комсомольці активізували боротьбу проти бюрократизму, оковамилювання, зазнайства, проти нездорових явищ серед молоді — пияцтва, хуліганства тощо. Комсомольські організації стали більш активно, сміливо виступати за підвищення продуктивності праці у промисловості і сільському господарстві, за високу якість продукції і чистоту робочих місць, боротися з бракоробами. Все це, підкреслював секретар ЦК ВЛКСМ О. М. Шелепін у доповіді на пленумі, «є найбільшим завоюванням Комуністичної партії, торжеством системи комуністичного виховання»³.

За останні роки на Україні вийшло чимало книжок, в яких розповідається про славні діла юнаків та дівчат на фронтах комуністичного будівництва. Йдеться в багатьох з них, звичайно, і про виховання молоді в розглядуваний нами період. Найцікавішими з цього погляду є книги В. І. Дрозденка «Молоді будівники комунізму», Ю. Н. Єльченка «Бойовий помічник партії», С. К. Кирилової «В усьому завжди з комуністами разом» та «Комсомол України — вірний помічник партії», І. І. Ніколаєнка «Зримі риси комунізму»⁴. Досить багато цінного матеріалу дає «Бібліотечка комсомольського пропагандиста», яка виходить у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодь». Чимало літератури вийшло як у республіканських, так і обласних видавництвах, у зв'язку з виникненням знаменного руху — змагання за звання бригад та ударників комуністичної праці. Заслуговує цілковитого схвалення видання комсомольського щорічника, в якому узагальнюється все краще, що народжується в комсомолі України. Так, у першій книжці щорічника розповідається про все те нове і цікаве в діяльності комсомольських організацій республіки, що виникло в 1961 р., в дні, коли наша країна готувалася гідно зустріти ХХІІ з'їзд КПРС⁵.

Проте, незважаючи на велику кількість випущеної літератури, в якій висвітлюються питання виховної роботи серед юнаків і дівчат, перед дослідниками відкрите ще велике поле діяльності, щоб повністю відобразити славний період в історії радянського народу.

* * *

Величні перспективи розвитку нашої країни, які накреслив ХХ з'їзд, викликали у молоді бажання глибше ознайомитися з історичними рішеннями та матеріалами з'їзду. Обкоми, міськкоми та райкоми ЛКСМУ створили для цього додатково до існуючої мережі комсомоль-

² «Резолюція ХХ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на звітну доповідь Центрального Комітету КПРС», К., 1956, стор. 28.

³ А. Шелепін. Об улучшении идейно-воспитательной работы комсомольских организаций среди молодежи, М., 1957, стор. 5.

⁴ В. Дрозденко. Молоді будівники комунізму, К., 1957; Ю. Єльченко. Бойовий помічник партії, К., 1963; С. Кирилова. В усьому завжди з комуністами разом, К., 1959; С. Кирилова. Комсомол України — вірний помічник партії, К., 1960; І. Ніколаєнко. Зримі риси комунізму, К., 1961.

⁵ «Народжені життям (комсомольський щорічник)», К., 1962.

ської політосвіти понад 3500 гуртків⁶. У багатьох районах та містах Херсонської, Чернігівської, Дніпропетровської, Івано-Франківської областей були організовані цикли лекцій за матеріалами ХХ з'їзду КПРС. У Донецькій та Луганській областях великою популярністю серед молоді користувалися усні журнали «Партія — вихователь народу», «Хочу все знати» та ін.

Значну роботу по пропаганді рішень з'їзду провели агіткультбригади, яких на Україні було створено більше 5 тис.⁷ У Херсонській, Хмельницькій, Київській, Черкаській, Полтавській областях агіткультбригади були організовані майже в усіх колгоспах.

На виконання завдань, поставлених ХХ з'їздом КПРС, Центральний Комітет ЛКСМУ розробив ряд важливих заходів. Зокрема, було вирішено збудувати в Донбасі шахти швидкісними методами, оголосити шефство комсомолу над будівництвом Кременчуцької та Дніпродзержинської ГЕС, Північно-Кримського каналу. Комсомольські організації мали створити в республіці майже 20 тис. молодіжних ланок по вирощуванню кукурудзи, кролеферми не менш як у 7 тис. колгоспів та в більшості шкіл і дитбудинків, послати юнаків і дівчат на роботу в тваринництво тощо⁸.

Того ж 1956 року майже щодня прибували в Донбас ешелони — з усіх кінців республіки приїжджали в Донецький край кращі представники комсомолу, молоді. Юнаки і дівчата прокладали залізниці, шосейні шляхи, менш як за рік вони пройшли 60 тис. м підземних виробок, збудували і ввели в дію багато промислових споруд і будівель, 160 тис. кв. м житла, чимало їдалень, магазинів⁹.

Батьківщина високо оцінила подвиг української молоді. Президія Верховної Ради СРСР нагородила комсомол України орденом Леніна. Орденами і медалями було нагороджено велику групу молодих шахтобудівників та комсомольських працівників.

Тут, на шахтах, так само як і на інших будовах, народжувались справжні трудові подвиги, виховувалась і зростала молодь. І. Кравченко приїхав у Донбас по комсомольській путівці з с. Стайки, Ржищівського району, на Київщині. Спочатку він нічим не визначався, а через деякий час став бригадиром прохідницької бригади шахти «Київська-комсомольська». Труднощі було багато, а головне — хлопці не мали шахтарських спеціальностей. На допомогу прийшли досвідчені гірники. Самовіддано працювали юнаки, щомісяця перевиконуючи норми. Коли не вистачало вміння, брали витримкою, впертістю. І в тому, що шахта стала до ладу достроково, немала заслуга тієї бригади, де працював І. Кравченко. За самовіддану працю його нагороджено орденом Леніна¹⁰.

Борючись за здійснення настанов ХХ з'їзду партії по крутому піднесенню сільського господарства, комсомольські організації республіки спрямовували зусилля молоді на дальший розвиток громадського тваринництва, на заготівлю кормів, вирощування високих урожаїв кукурудзи, цукрових буряків, насадження садів, виноградників, озеленення населених пунктів і шляхів. Тільки протягом 1956—1957 рр. на роботу в тваринництво комсомольські організації направили майже

⁶ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 7, оп. 13, од. зб. 1395, арк. 45.

⁷ Там же, арк. 47.

⁸ Там же, од. зб. 1388, арк. 1—2.

⁹ «Ленинський комсомол», М., 1958, стор. 512.

¹⁰ Н. Кириченко. Покрасьте активність кожного комсомольця. Журн. «Молодой коммунист», 1959, № 3, стор. 77—78.

80 тис. юнаків та дівчат, і серед них велику кількість випускників середніх шкіл¹¹.

У конкретній практичній роботі по виконанню народногосподарських завдань підносилися авторитет комсомольських організацій серед молоді, зростали люди. Про це, наприклад, розповідав на III пленумі ЦК ЛКСМУ (жовтень 1958 р.) секретар комсомольської організації колгоспу «Перемога» колишнього Розважівського району, Київської області. Поворот до активної участі у трудових справах набагато підвищив авторитет комсомольської організації, а це в свою чергу вплинуло на зростання рядів ВЛКСМ. Так, якщо в 1955 р. було 157 комсомольців, то на час пленуму первинна організація налічувала вже 372 комсомольці¹². Всі вони працювали на відповідальних ділянках виробництва. Тваринницькі ферми в основному обслуговувала молодь, в тому числі 61 комсомолец, у рільництві працювало 217 членів ВЛКСМ, 15 комсомольців керували ланками. У 1958 р. три комсомолки-доярки колгоспу були удостоєні урядових нагород. Н. Самійленко — секретаря комсомольської організації Кухарської ферми нагороджено орденом Леніна. М. Коваль, секретар комсомольської організації Зарудської ферми, одержала орден Трудового Червоного прапора, а О. Заковоритна — медаль «За трудову доблесть».

Палко підтримала сільська молодь оголошений комсомолом похід за вирощування високих урожаїв кукурудзи. Ланкова комсомольсько-молодіжної ланки колгоспу «Комунар» Черкаської області Г. Ільченко доповідала XVIII з'їзду ЛКСМУ, що в 1957 р. її ланка виростила по 125 ц кукурудзи з кожного гектара¹³. Незважаючи на велику зайнятість працею в колгоспі, всі дівчата продовжували навчання у заочному сільськогосподарському технікумі. Серед інших передовиків сільського господарства України Г. Ільченко було присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Виховання молоді на трудовій романтиці та героїці стало головним, визначальним у діяльності комсомолу, воно сприяло розвитку творчої ініціативи та активності юнаків і дівчат. Багато цінних починань виникло в той час. «Кожному селу — клуб!» — кинули клич комсомольці і молодь Деражнянського району, Ровенської області, і цей патріотичний заклик знайшов гарячу підтримку серед комсомольців і молоді республіки. Для дальшого розгортання виховної роботи в комсомолі важко переоцінити значення цього починання. До сорокаріччя ленінського комсомолу (жовтень 1958 р.) силами молоді на Україні було збудовано близько 300 клубів, 10 районних будинків культури, 55 бібліотек¹⁴.

За ініціативою комсомольської організації Попаснянського району, Луганської області, широко розгорнулася в республіці боротьба за економію і бережливість в зв'язку з підготовкою до святкування 40-х роковин Великого Жовтня. Похід за комсомольські мільйони економії день у день набирав нових і більш конкретних форм. У комсомольських організаціях Київської області були введені, наприклад, для членів ВЛКСМ особисті рахунки економії. Тільки в 1958 р. робітнича молодь Києва внесла у Всесоюзну комсомольську копилку 62 млн. крб. економії (тут і далі подано у старому масштабі цін). А сільські комсомольці Київщини, виконавши весною 1958 р. велику роботу по озелененню

¹¹ Газ. «Молодь України», 21 лютого 1958 р.

¹² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, од. зб. 1833, арк. 113.

¹³ Газ. «Молодь України», 22 лютого 1958 р.

¹⁴ С. Кирилова. В усьому завжди з комуністами разом, стор. 59.

доріг, заощадили країні більше 10 млн. крб.¹⁵ У цілому по республіці комсомольці та молодь, готуючись до 40-річчя Радянської влади, внесли до комсомольської копилки понад 500 млн. крб.¹⁶

Значення «походу бережливих» — величезне. Він сприяв вихованню в молоді почуття комуністичного ставлення до праці, до суспільної власності. «Похід бережливих» показав, що наша молодь з честю виконує заповіт В. І. Леніна — берегти, зміцнювати і множити результати праці радянського народу.

Заслуговує на увагу діяльність загонів «легкої кавалерії», які є могутнім засобом боротьби за впровадження всього передового, новаторського, гострою зброєю в боротьбі з косністю і рутинною. Діяльність «легких кавалеристів» викликала появу безлічі нових форм друкованої пропаганди — сатиричних газет, листівок. Перші загони «легкої кавалерії» виникли в республіці взимку 1956 р. «Комсомолец, запам'ятай! Кожний викритий тобою недолік необхідно усунути. Підніmemo мечі проти бюрократизму» — так сформулювали своє завдання загони «легкої кавалерії» м. Одеси¹⁷. Ініціативу одеських комсомольців підтримали комсомольські організації всієї України.

З вихованням юнаків та дівчат в праці органічно пов'язане їх ідейне загартування. Комсомольські організації посилили пропаганду марксистсько-ленінської теорії. У системі політичної освіти створювалися гуртки і семінари по вивченню творів марксизму-ленінізму, конкретної економіки, поточної політики та історії комсомолу.

Вивчення марксизму-ленінізму, важливих документів збагатило молодь розумінням внутрішньої та зовнішньої політики Комуністичної партії і Радянського уряду, сприяло піднесенню трудової і політичної активності слухачів. Про це свідчать численні факти. Так, у Ярмолинецькому районі, Хмельницької області, в 1957/1958 навчальному році працювало 57 гуртків та політшкіл, їх відвідувало 1795 юнаків та дівчат. Пропагандист політгуртка поточної політики у колгоспі ім. Щорса т. Гудзь проводив заняття у формі живої бесіди, використовував матеріал з життя району, колгоспу, комсомольської організації. З числа слухачів була створена комсомольсько-молодіжна ланка, керувала якою комсомолка Дуня Мацькова. У 1957 р. ланка виростила по 505 ц цукрових буряків з гектара. Є. Мацькову було нагороджено орденом Леніна.

Піднесення трудової активності молоді Ярмолинецького району видно з того, що в 1957 р. працювати на ферми пішло 100 юнаків і дівчат. Зросла і політична активність молоді. Лише за 5 місяців 1958 р., тобто до закінчення навчання в мережі політосвіти, до лав ВЛКСМ влилося 457 нових членів, з них 284 колгоспники¹⁸.

Комсомольські організації урізноманітнювали форми політичної освіти. У Дрогобицькій та Миколаївській областях користувалися успіхом гуртки голосного читання; гуртки по вивченню основ атеїзму працювали в Закарпатській області; у Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Київській, Луганській та деяких інших областях регулярно проводилися теоретичні конференції комсомольського активу.

Комітети ЛКСМУ разом з місцевими відділеннями Товариства «Знання» значно розширили лекційну пропаганду питань марксистсько-ленінської етики та естетики. Одеський обком комсомолу спільно з обласним відділенням Товариства організував у 1957 р. цикли лекцій у

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, од. зб. 1833, арк. 74.

¹⁶ Газ. «Молодь України», 31 грудня 1957 р.

¹⁷ В. Д р о з д е н к о. Молоді будівники комунізму, стор. 53.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, од. зб. 1951, арк. 92—93.

гуртожитках робітничої молоді заводів ім. Жовтневої революції, ім. Дзержинського, судноремонтного та ім. Січневого повстання. До читання лекцій залучалися професори, доценти одеських вузів, керівні партійні та комсомольські працівники¹⁹. Взагалі організація лекторіїв набула після XX з'їзду партії значного поширення.

За цей же період комсомол посилив роботу по вихованню молоді в дусі радянського патріотизму, дружби народів та пролетарського інтернаціоналізму. Здійснюючи заповіді Ілліча, зокрема, його вказівку, що зразки героїчних традицій революційної боротьби повинні бути маяком в справі виховання нових поколінь борців²⁰, комсомольські організації приділили велику увагу вихованню молодого покоління на славних революційних і трудових традиціях Комуністичної партії, радянського народу, ленінського комсомолу. В багатьох районах Криму, наприклад, широко практикувалися походи молоді по партизанських дорогах, мітинги, присвячені пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни, зльоти з участю передовиків виробництва. В комсомольських організаціях створювалися музейні кімнати та кутки, в яких збиралися матеріали про героїчний бойовий і трудовий шлях, пройдений радянським народом, нашою славною молоддю.

Особливо пошавилася ця робота в зв'язку з підготовкою до 40-х роковин Великого Жовтня. Комсомольські організації спільно з місцевими відділеннями Товариства «Знання» організували для молоді понад 165 тис. лекцій, створили більше тисячі молодіжних лекторіїв²¹. У Цюрупинському районі, Херсонської області, на тематичних молодіжних вечорах практикувалося проведення вікторин: «Чи знаєш ти історію комсомолу?», «Комсомольська юність у віршах радянських поетів» та ін. При багатьох обкомах, міськкомах та райкомах комсомолу були створені ради старих комуністів, які подали комсомольським організаціям неоціненну допомогу у комуністичному вихованні юнаків та дівчат. Тільки членами ради старих комуністів при Київському міськкомі ЛКСМУ в 1958 р. було проведено більше п'яти тисяч лекцій та дружніх зустрічей з молоддю міста²². Значну діяльність серед молоді розгорнув і штаб ветеранів революції, створений на заводі «Арсенал» ім. В. І. Леніна.

Комсомол залучав молодь до активної участі у культурно-масовій та спортивній роботі. Великого поширення набули молодіжні клуби, університети культури, вечори молоді за професіями, агіткультбригади, свята праці, врожаю, фестивалі, бали, карнавали, масові гуляння на вулицях, площах тощо. З метою роз'яснення питань комуністичної моралі, ознайомлення молоді з досягненнями науки і техніки, мистецтва і літератури, організації розумного і цікавого відпочинку створювалися «клуби дівчат», «клуби цікавих зустрічей і повідомлень», «клуби студентів», «клуби старшокласників» та ін. В Одеському «клубі цікавих зустрічей», що виник у лютому 1956 р., щомісяця проводилися дві—три цікаві зустрічі. Хорошу ініціативу виявили комсомольці колгоспу с. Путренці, Ізяславського району, Хмельницької області, що провели вечір вшанування кращої доярки колгоспу комсомолки Поліни Полішук²³. Пізніше ця форма роботи була узагальнена й поширилася серед інших комсомольських організацій. Виправдала себе така форма

¹⁹ Архів Товариства «Знамя», УРСР, оп. 1, спр. 291, арк. 33.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 46.

²¹ Архів Товариства «Знання» УРСР, оп. 1, спр. 318, арк. 47.

²² В. І. Дрозденко. Всегда с партией. Журн. «Молодой коммунист», 1959, № 6, стор. 44.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, од. зб. 1635, арк. 144—145.

пропаганди політичних і наукових знань, як «усні журнали для молоді».

Важливе значення для поживлення культмасової роботи мала Постанова ЦК КП України «Про проведення республіканського огляду культурно-освітніх установ». В діяльності культурно-освітніх закладів з'явилося багато корисних і дійових форм роботи. Огляд культосвітніх установ показав, що там, де комсомольські організації по-справжньому очолили його, там і було досягнуто значних успіхів. 112 культосвітніх установ було відзначено дипломами. Більшість клубів та бібліотек Луганської, Київської, Одеської, Харківської, Чернівецької областей виконали підвищені вимоги конкурсу²⁴.

Багато цікавого робилося в комсомольських організаціях по вихованню молоді в дусі дружби народів СРСР та пролетарського інтернаціоналізму. Широко практикувалися листування, обмін делегаціями, проведення різноманітних спільних заходів. Тільки протягом 1956—1957 рр. на Україні побували 32 молодіжні делегації, а делегації української молоді були в Чехословаччині, Польщі, Фінляндії, Болгарії, Німецькій Демократичній Республіці та інших країнах. Гостинно приймали юнаки та дівчата республіки влітку 1957 р. учасників IV конгресу Всесвітньої федерації демократичної молоді²⁵. Ввійшли в традицію зустрічі молоді прикордонних областей України і країн народної демократії. На підприємствах, у вузах, колгоспах та радгоспах влаштовувалися зустрічі радянських юнаків та дівчат з молоддю зарубіжних країн. Змістовний вечір відбувся у травні 1957 р. в м. Києві, на якому молодь столиці республіки зустрілася з юнаками та дівчатами братніх соціалістичних країн. На вечорі виступили старі більшовики — учасники збройного повстання 1917 р. в м. Петрограді та комсомольці 20-х років²⁶.

Поживленню роботи в комсомолі, посиленню патріотичного й інтернаціонального виховання молоді сприяли підготовка і проведення Всесоюзного та VI Всесвітнього фестивалів молоді та студентів (1957 рік). У першому турі — в фестивалях, що проводилися на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, МТС, учбових закладах, в районних та міських фестивалях взяло участь близько 4 млн. юнаків і дівчат України²⁷. У великі свята молоді перетворилися обласні та республіканський фестиваль, що відбувся 25—27 травня 1957 р.

В дні підготовки до фестивалю комсомольські організації України особливу увагу звернули на розвиток масового самодіяльного мистецтва, створення нових гуртків, залучення до них великої кількості юнаків та дівчат. Уже під час проведення першого туру фестивалю молоді у профспілкових клубах України працювало майже 4000 нових гуртків художньої самодіяльності. Спільно з органами культури, профспілками було підготовлено близько 600 керівників гуртків художньої самодіяльності²⁸.

29 червня 1958 р. в нашій країні вперше відзначався День радянської молоді. Встановлення цього щорічного свята — яскраве свідчення піклування партії та уряду про молоде покоління. В багатьох областях республіки молодь стала на трудову вахту з 28 травня по 28 червня на честь свого свята. Готуючись до нього, юнаки та дівчата внесли

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, од. зб. 1800, арк. 209—210.

²⁵ Там же, арк. 49.

²⁶ Архів Товариства «Знання» УРСР, оп. I, спр. 291, арк. 103.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, од. зб. 1635, арк. 77.

²⁸ Там же, арк. 70, 75.

значний вклад і в культурне будівництво. Так, у Хмельницькій області було закладено та оголошено комсомольськими будовами 40 клубів, у Херсонській — 50 і т. д.²⁹ У ряді областей, зокрема в Одеській, Кримській, Чернігівській, Львівській, Вінницькій, проведено естафету культури. Під час «Тижня підготовки до свята» у містах і селах України відбулися зустрічі молоді з ветеранами праці, з учасниками Жовтневої революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, з працівниками мистецтва, з молоддю країн народної демократії. Було проведено також «Тиждень чистоти», щоб привести в належний вигляд вулиці, площі, будинки, сквери, парки.

Підготовка та проведення свята молоді сприяли мобілізації юнаків та дівчат на ще активнішу участь у розв'язанні завдань комуністичного будівництва, вихованню молоді на славних революційних і трудових традиціях партії та народу. Проведення Дня радянської молоді вплинуло також на кращу організацію відпочинку юнаків та дівчат.

Після XX з'їзду КПРС комсомольські організації почали проводити виховну роботу диференційовано, значно більшу увагу приділяли питанням культури побуту, активізували роботу по естетичному вихованню молодого покоління. З ініціативи дівчат — робітниць Одеської джутової фабрики в 1956 р. тут було створено «клуб дівчат», в якому щомісяця організовувались зустрічі з передовими виробничниками, спортсменами, артистами. Дівчата обговорювали також свої виробничі справи, питання мистецтва, етики, моралі. Досвід одеситів підхопили комсомольці Луганського заводу ім. Жовтневої революції, які почали свою роботу з того, що провели цікавий і змістовний «Вечір молоді сім'ї». Пізніше «клуби дівчат» були створені в багатьох комсомольських організаціях.

Дуже проста, але цікава справа поширилася на Київщині за починком Переяслав-Хмельницького райкому ЛКСМУ. Райком надрукував на звичайних поштових листівках дружні поздоровлення членам ВЛКСМ з виробничими успіхами або з нагоди таких подій у їх житті, як день народження, одруження, народження дитини тощо, і надсилав їх комсомольцям додому. В практику роботи комітетів ЛКСМУ Вінницької, Хмельницької, Чернівецької та інших областей міцно ввійшли комсомольські весілля, проводи до Радянської Армії, дні новонароджених.

«Кожному робітникові — особисту бібліотечку» — з таким закликом звернулися комсомольці Ждановського заводу «Азовсталь» до трудівників підприємств республіки в травні 1957 р. Вони виступили ініціаторами систематичної та повсякденної роботи по розповсюдженню та пропаганді літератури. На заводі створено пункти «Друзів книги», — таких ентузіастів тут виявилось сотні, організовано пересувні бібліотечки, виставки, книжкові базари. При комітеті ЛКСМУ почала працювати постійно діюча рада по пропаганді та розповсюдженню літератури. Майже в кожного комсомольця заводу з'явилася власна бібліотечка. Чудовими ділами азовсталівців зацікавилися комсомольці в багатьох містах і селах України. Враховуючи важливе значення цієї справи, Центральний Комітет ЛКСМУ в березні 1958 р. оголосив республіканське змагання районних і первинних комсомольських організацій по розповсюдженню книги на селі. Велику роботу провели комсомольці Корсунь-Шевченківського району, Черкаської області. Вони взяли постійне шефство над книжковою торгівлею споживчої кооперації в селах району і за 8 місяців 1958 р. розповсюдили книг на 115 тис. кар-

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, од. зб. 1951, арк. 113.

бованців. 1270 юнаків та дівчат працювали книгоношами (всього ж у республіці на той час було 63 тис. сільських книгонош, які розповсюдили книг на 58 млн. крб.)³⁰.

У молодіжних колективах велась копітка робота по вихованню нетерпимості до пережитків минулого — залишків релігійної ідеології, хуліганства, пияцтва тощо. Зокрема використовувались різноманітні форми і засоби антирелігійної пропаганди. З цією метою створювалися «Будинки атеїстів», комісії при комітетах ЛКСМУ, антирелігійні виставки, циклові лекторії, проводилося вивчення основ наукового атеїзму в мережі комсомольської політосвіти. Активну допомогу в цьому подавали комсомольським комітетам місцеві відділення Товариства «Знання». У Козинському, Тучинському, Червоноармійському районах, Ровенській області, при Будинках культури були організовані для молоді цикли лекцій з питань атеїзму та на науково-природничі теми. Такі самі молодіжні лекторії працювали в Миколаєві, Херсоні та інших містах. У будівельному тресті № 45 м. Херсона молоді прослухала цікавий цикл лекцій: «Будеш вчитися, перестанеш молитися». В районних центрах Донецької та Тернопільської областей систематично організовувалися вечори на науково-атеїстичні теми³¹.

Непоодинокі приклади, коли, завдяки продуманій наступальній боротьбі проти релігії, комсомольські організації домагалися помітних результатів. У с. Градье, Колківського району, Волинської області, великим впливом користувалась секта баптистів. Комсомольська організація колгоспу «Правда» при допомозі вчителів розгорнула змістовну роботу в місцевому клубі. Почали працювати гуртки художньої самодіяльності, проводилися цікаві молодіжні вечори, читалися лекції. Комсомольці вели й індивідуальну роботу з віруючими. І от багато з тих, хто раніше відвідував молитовні збори, стали охоче ходити до клубу.

Про результати розумного, вдумливого використання різноманітних форм науково-атеїстичної роботи серед молоді свідчать й такі факти: у Шумському, Кременецькому, Золотниківському, Почаївському районах, Тернопільській області, багато юнаків та дівчат відійшли від релігії³²⁻³³. Більше ста юнаків та дівчат Більшовцівського і Рожнятівського районів, Івано-Франківської області, порвали з сектами³⁴.

З усією силою і наполегливістю комсомол вів боротьбу з порушниками громадського порядку. Комсомольські штаби, загони «легкої кавалерії», бригади сприяння міліції, добровільні народні дружини — це найбільш демократичні форми участі юнаків та дівчат в охороні громадського порядку та в забезпеченні виконання правил соціалістичного співжиття. Вони є також дуже вдалимими формами залучення комсомольського активу до повсякденної виховної роботи серед молоді.

Центральний Комітет ВЛКСМ у травні 1958 року звернувся до комсомольців та молоді країни з листом «Про посилення боротьби комсомольських організацій з пияцтвом серед молоді та самогонуварінням», обговорення якого активізувало роботу комсомолу в цьому напрямі. Якщо на 1 січня 1958 р. комсомольських штабів було 3500, загонів «легкої кавалерії» — 2500, то вже у червні цього ж року штабів налічувалося понад 4000 і загонів «легкої кавалерії» — близько 3000. В 500 міськкомах, райкомах ЛКСМУ, у великих первинних організаціях почали діяти побутові комісії³⁵.

³⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, од. зб. 1951, арк. 165.

³¹ Архів Товариства «Знання» УРСР, оп. 1, спр. 291, арк. 37, 53.

³²⁻³³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, од. зб. 1333, арк. 108.

³⁴ С. Кириллова. Комсомол України — вірний помічник партії, стор. 82.

³⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, од. зб. 1957, арк. 83.

Нову хвилю невичерпного комсомольського ентузіазму викликала рішення Центрального Комітету КПРС про скликання позачергового XXI з'їзду. В ході передз'їздивського змагання серед молоді виник чудовий рух — змагання за звання бригад та ударників комуністичної праці. У цьому історичному починанні комсомолу і молоді відбиваються їх глибоке розуміння завдань, поставлених партією, їх прагнення здійснити грандіозну програму будівництва комунізму, їх бажання жити і працювати по-комуністичному.

Після XXI з'їзду КПРС, який поклав початок новому важливому періоду в розвитку СРСР — періоду розгорнутого будівництва комунізму, — змагання за звання колективів і ударників комуністичної праці набрало величезного розмаху. Ініціаторами змагання за комуністичну працю на Україні були комсомольсько-молодіжний колектив доменної печі заводу ім. Дзержинського м. Дніпродзержинська, який очолював В. Пильтяй, бригади гірників № 5—6 ім. Димитрова Донецької області на чолі з К. Севериновим, бригада слюсарів заводу «Червоний екскаватор», керована Ю. Куцим, бригада формувальників Харківського заводу ім. Малишева (бригадири О. Топчій та І. Сич).

Схваливши ініціативу цих колективів, Центральний Комітет ЛКСМУ зобов'язав комсомольські організації розгорнути дійове змагання за почесне звання комунарів на всіх підприємствах і будовах, в колгоспах і радгоспах республіки. Вже в середині 1959 р. на Україні налічувалося близько 25 тис. молодіжних бригад, ланок, діляниць, які змагалися за звання колективів комуністичної праці. Понад 65 тис. юнаків і дівчат виборювали звання ударників комуністичної праці³⁶. А в дні роботи XIX з'їзду ЛКСМУ під цим прапором працювало більше 2 млн. 600 тис. молодих будівників комунізму³⁷.

Трудовому вихованню молодих ентузіастів, виконанню взятих зобов'язань сприяло розгортання патріотичного руху юнаків та дівчат під гаслом: «Станемо врівень з героями!» Кращі молоді кукурудзозводи, тваринники, механізатори викликали на соціалістичне змагання знатних передовиків — Є. О. Долинюк, М. Х. Савченко, С. Д. Виштак, О. К. Диптан, О. В. Гіталова, В. Ф. Сидору та багатьох інших, розпочавши наполегливу боротьбу за те, щоб зрівнятися з ними в праці.

Прагнення молоді знайти відповідь на питання: «Як працювати і жити по-комуністичному?» — привело її в аудиторії і зали клубів, Палаців культури. В комсомольських організаціях, робітничих гуртожитках, молодіжних клубах влаштувалися диспути, вечори запитань і відповідей на хвилюючі молоді теми: «Якою повинна бути людина комуністичного завтра?», «Як ти допомагаєш будувати комунізм?» та ін.

З ініціативи Харківського обкому ЛКСМУ для молоді, що включилася в комуністичне змагання, на Україні почали створюватися вечірні університети культури, в яких юнаки та дівчата оволодівали знаннями в галузі літератури та мистецтва. Тепер такі народні університети вже мають великий досвід роботи, вони завоювали популярність серед юнаків та дівчат і відіграють значну роль у підвищенні їх ідейного та культурного рівня. Завдання, поставлені партією в галузі освіти, навчання і виховання трудящих, підростаючого покоління в період розгорнутого будівництва комунізму, ленінський комсомол прийняв як насущні завдання своєї діяльності.

VI пленум ЦК ВЛКСМ (жовтень 1959 р.) спеціально розглянув питання «Про підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного

³⁶ М. Кириченко. Провісники комунізму, К., 1959, стор. 9—10.

³⁷ Газ. «Молодь України», 23 березня 1962 р.

рівня робітничої і сільської молоді». Важко було знайти комсомольську організацію, яка б у своїй практичній діяльності не ставила питання навчання молоді на одне з перших місць. Рішення VI пленуму ЦК ВЛКСМ обговорювалися на комсомольських зборах, пленумах, активах, які визначали конкретні заходи по залученню молоді до навчання у вечірніх школах, технікумах і вузах. На підприємствах, в колгоспах і радгоспах складалися так звані «навчальні семирічки». Великою розмаху набрав рух, що його почали молоді харків'яни — «Кожному молодому робітникові — інженерні знання!» В похід за знаннями, оголошений пленумом, включилася майже вся молодь республіки. Кількість тих, хто вчився в школах робітничої та сільської молоді в 1961/1962 навчальному році, зросла з 329 тисяч у 1958/1959 навчальному році до 1 мільйона чоловік³⁸. Широко використовувалися й інші форми підвищення загальноосвітнього та виробничого рівня молоді. Так, Тернопільський обласний комітет ЛКСМУ виступив з ініціативою: створити на базі прославленої ланки Є. О. Долинюк народну академію передового досвіду по вирощуванню кукурудзи. Обком партії допоміг втіленню цієї ідеї в життя. З усього Союзу рушили по науку до Євгенії Олексіївни. Більш як тисяча молодих кукурудзководів навчалися тут вирощувати високі врожаї кукурудзи³⁹. На початку 1961 р. в республіці працювало вже понад 1300 молодіжних шкіл передового досвіду, якими керували майстри колгоспного виробництва⁴⁰.

Такі школи створювалися не тільки на селі. Велику популярність серед молодих робітників м. Києва завоювали організовані з ініціативи комсомольських організацій школи майстрів творчої праці. Їх у місті налічувалося кілька десятків. Керували ними новатори виробництва — депутат Верховної Ради УРСР, токарь заводу «Арсенал» Г. Я. Царик, Герой Соціалістичної Праці муляр П. О. Степанчук та ін. Дійовим засобом підвищення технічних знань юнаків та дівчат були Дні новатора, що систематично провадилися в місті Харкові. В багатьох містах і районах Запорізької області комсомольці та молодь створили «клуби нової техніки», в яких, на відміну від лекторіїв, влаштовувалися тематичні виставки, технічні консультації і семінари. Тут молодь зустрічалася також з провідними спеціалістами підприємств, мала можливість подивитися короткометражні фільми тощо.

У 1960 р. всі підприємства і установи нашої країни перейшли на семи-, а подекуди й на шестигодинний робочий день. Завдяки цьому відкрилося більше можливостей для організації змістовного, цікавого дозвілля трудящих. VIII пленум ЦК ВЛКСМ (1960 р.) закликав комсомольські організації забезпечити високу ідейну цілеспрямованість дозвілля молоді з тим, щоб кожна його форма сприяла формуванню комуністичного світогляду, вихованню нової людини.

На підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах, учбових закладах значно зросла кількість драматичних, музичних, хореографічних гуртків. Все міцніше в побут молоді входили народні театри, самодіяльні студії образотворчого мистецтва, аматорські кіностудії, літературні об'єднання. Так, наприклад, у Львівській області в 1960 р. успішно діяли 114 університетів культури, 32 театри народної творчості, 118 студій образотворчого мистецтва, 32 самодіяльні симфонічні оркестри, 104 музеї та картинні галереї, 80 літературних об'єднань та інші самодіяльні гуртки⁴¹.

³⁸ Газ. «Молодь України», 23 березня 1962 р.

³⁹ Газ. «Молодь України», 25 січня 1961 р.

⁴⁰ Газ. «Молодь України», 16 лютого 1961 р.

⁴¹ Журн. «Молодой коммунист», 1961, № 7, стор. 7.

Боротьба за комуністичну культуру в містах і селах велась широким фронтом. Особливого значення в зв'язку з цим набула боротьба комсомольських організацій за високу культуру побуту молоді. Корисну справу розпочала молодь колгоспу «Шлях до комунізму», Лубенського району, Полтавської області. Юнаки та дівчата зобов'язалися збудувати власними силами лазню, їдальню, швейну та взуттєву майстерні і звернулися із закликом до комсомольців району: «Вирушаймо в похід за комуністичну культуру! Зробимо колгоспні села красивими і впорядкованими. Хай руки комсомольські візьмуться ще за одну велику й почесну справу — за благоустрій і культуру сіл!»⁴². Активно включилася в цей похід і молодь інших областей. У 1958 р. ЦК ЛКСМУ спільно з рядом міністерств оголосив змагання комсомольських організацій по культурному будівництву на селі. Протягом триріччя культури (1958—1961 рр.) на Україні при активній участі молоді було споруджено 3259 клубів, 54 районних будинки культури, 486 бібліотек, 150 кінотеатрів, 211 літніх кінотеатрів, 349 танцювальних майданчиків, закладено 3225 скверів і парків тощо⁴³.

Дедалі могутнішою силою ідеологічного виховання молоді ставала преса. Молодіжні газети та журнали (в 1961 р. на Україні виходило 23 комсомольських та піонерських газети, 6 журналів, разовий тираж яких становив 3 млн. 400 тис. примірників)⁴⁴ виступали організаторами багатьох патріотичних справ комсомольців та молоді. Велику увагу приділяли газети і журнали питанням комуністичного виховання молодого покоління, узагальненню передового досвіду у цій справі.

Важливе значення для посилення роботи комсомолу по вихованню молоді мали вжиті ЦК КПРС на чолі з М. С. Хрущовим рішучі заходи по відновленню ленінських норм партійного життя, що порушувалися в період культу особи Сталіна. В умовах культу особи об'єктивно вбивалася жива думка, зводилися нанівець ініціатива і творчість мас. Це негативно впливало і на діяльність комсомолу. Саме в роки після ХХ з'їзду КПРС в комсомолі була проведена велика робота по усуненню шкідливих наслідків культу особи. Комуністична партія, повсякденно спрямовуючи діяльність комсомольських організацій, створила виняткові умови для прояву юнаками та дівчатами в кожній справі, на кожній ділянці роботи своєї ініціативи, свого почину.

Величезне трудове і політичне піднесення охопило молодь в дні підготовки до ХХІІ з'їзду КПРС. Сотні тисяч молодих виробничників готували з'їзду особисті трудові подарунки. Масового поширення набрало змагання бригад комуністичної праці за право зватися колективами ім. ХХІІ з'їзду КПРС. Комітети ЛКСМУ розгорнули глибоке і всебічне вивчення проекту Програми КПРС. Були створені спеціальні гуртки, значно розширена мережа гуртків та лекторіїв «Комунізм — наше практичне завдання», «Програма партії — моя програма» та ін.

Багато справ у комсомолу. Життя ставить перед ним все нові й нові завдання. І що характерно для молоді— вона не тільки не відстає від життя, а прагне випередити його. Саме про це свідчить період, що пройшов після ХХ з'їзду партії. Він характеризується значним поживленням ідейно-виховної роботи серед молоді, наближенням її до життя, до практики комуністичного будівництва.

⁴² В. Мороз, М. Карпов. Похід за культуру, К., 1960, стор. 11.

⁴³ Ю. Єльченко. Бойовий помічник партії, стор. 71.

⁴⁴ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Стенограма ХІХ з'їзду комсомолу України, арк. 54.

О. Г. МИТЮКОВ

СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНИХ РАД ПРИ РАДНАРГОСПАХ УКРАЇНИ

(1957—1962 рр.)

Комунізм створюється зусиллями мільйонів радянських людей. Побудувати його можна лише спираючись на творчий ентузіазм народу, його енергію, розум.

Характерною особливістю творчої активності трудящих у сучасний період є зростання їх ролі в управлінні виробництвом. Форми цього прояву дуже різноманітні. Проте найбільший інтерес становлять нові форми участі трудящих в управлінні виробництвом, що набули великого поширення після XX з'їзду КПРС. Такими формами стали постійно діючі виробничі наради на підприємствах, комісії по здійсненню парторганізаціями права контролю за діяльністю адміністрації, а також техніко-економічні ради при раднаргоспах, партійних комітетах і на підприємствах. Виникнення цих форм було викликане новими умовами і завданнями в галузі розвитку промисловості, що постали в роки завершення побудови соціалізму і розгорнутого будівництва комунізму в нашій країні.

Проблема широкої участі трудящих у роботі цих громадських органів заслуговує на всляку увагу істориків. Однак досі в історичній літературі відсутні відповідні спеціальні праці. Є лише окремі брошури і збірники статей, підготовлені, як правило, практичними працівниками. Значний інтерес становлять, наприклад, брошури і збірники, що висвітлюють досвід роботи постійно діючих виробничих нарад на підприємствах, зокрема України¹. Найбільшу цінність серед них мають, на наш погляд, збірники документів і статей про постійно діючі виробничі наради, видані в 1959—1960 рр. Профвидавом², і які є першою спробою узагальнити досвід їх роботи.

Досвід участі трудящих України в управлінні виробництвом відображення в літературі, що висвітлює роботи комісій по здійсненню парторганізаціями права контролю за діяльністю адміністрації, створених при більшості партійних комітетів промислових підприємств у 1959 р.³ Численні приклади показують, як партійні комітети з допомогою комісій активно втручалися в справи підприємств. Спільним

¹ И. Ткачев. Сила производственного совещания, М., 1959; В. Загорюлькин, Б. Менько, Д. Перепелкин. Постоянно действующие производственные совещания на предприятиях, М., 1960; Н. Липатов. Рабочие участвуют в управлении производством, М., 1959; П. Данилов. Участие рабочих в управлении производством, М., 1962; и др.

² «Постоянно действующие производственные совещания (документы)», М., 1959; «Постоянно действующие производственные совещания на предприятиях. Сборник статей», М., 1960.

³ С. Журавльов. Нові форми партійного контролю, Харків, 1959; «Новые формы партийного контроля. Сборник статей», Запорожье, 1960; «Партийный контроль на предприятии. Сборник статей», Донецк, 1960; «Дійовий контроль. Збірник статей».

недоліком цієї літератури є поверховий аналіз форм і методів роботи комісій, а також участі робітничого класу в їх діяльності.

Найбільший інтерес з літератури, присвяченої комісіям партійного контролю, становить збірник статей «Партийный контроль»⁴, складений працівниками відділу партійних органів ЦК КП України.

Певне висвітлення участі трудящих в управлінні виробництвом у промисловості України знаходимо в ряді брошур і збірників, що розкривають досвід господарської діяльності раднаргоспів, а також роботу партійних організацій⁵. Проте в них висвітлюються лише питання, зв'язані, головним чином, з організацією соціалістичного змагання, виникненням і розвитком громадських форм сприяння технічному прогресу, а проблемі широкої участі трудящих в управлінні виробництвом приділяється недостатня увага.

Отже, досвід трудящих України в управлінні виробництвом, нагромаджений після XX з'їзду КПРС, в історичній літературі все ще висвітлений недостатньо. Не показано, зокрема, таку нову форму участі трудящих в управлінні виробництвом, як техніко-економічні ради при раднаргоспах, партійних комісіях і на підприємствах. Виняток становлять лише праці, підготовлені юристами⁶, в яких висвітлюються організаційно-правові питання створення і діяльності техніко-економічних рад, а також окремі статті і брошури⁷.

Метою даної статті є спроба заповнити наявну в історичній літературі прогалину у висвітленні діяльності техніко-економічних рад при раднаргоспах, на підприємствах і при деяких партійних комітетах та з'ясувати їх роль у залученні трудящих до управління виробництвом.

У промисловості України техніко-економічні ради (ТЕР) виникли майже одночасно при всіх раднаргоспах у другій половині 1957 р.⁸, згідно з Законом «Про дальше удосконалення організації управління промисловістю і будівництвом»⁹, прийнятим Верховною Радою СРСР 10 травня 1957 р., а також відповідно до аналогічного Закону, ухваленого 31 травня 1957 р. Верховною Радою Української РСР, в яких

Полтава, 1960; «Партийный контроль в действии. Сборник статей», Харьков, 1960; М. Подвалков. Партийным контролем, Запоріжжя, 1961; А. Семенов. Велика ділова сила, Дніпропетровськ, 1961.

⁴ «Партийный контроль. Сборник статей», К., 1960.

⁵ «Совнархоз и жизнь. Сборник статей», Харьков, 1959; И. Дялык. Год работы по-новому. Донецк, 1958; «Поступь семилетки», Донецк, 1960; Б. Бріг. Три роки роботи по-новому, Одеса, 1960; В. Скрябин. Новое в работе парторганизаций по руководству промышленностью, К., 1960; В. Стецюра. Раднаргоспи України в боротьбі за виконання семирічки, К., 1959; М. Вінюков, М. Карпов. Раднаргоспи України в боротьбі за зниження собівартості продукції, К., 1960; «Партийная работа в промышленности. Сборник статей», К., 1959; «Общественные начала в партийной работе. Сборник статей», К., 1962; «Нове в організації партійної роботи. Збірник статей», Дніпропетровськ, 1961; «В авангарді боротьби за семирічку. Збірник статей», К., 1960; Н. Толубеев. Паростки нового, К., 1962; В. Титов. В борьбе за технический прогресс, К., 1960; Д. Поляков. Коммунизм создается трудом. Одесса, 1961, та ін.

⁶ Ц. Ямпольская. Технико-экономический совет при совнархозе, М., 1961; її ж. Технико-экономический совет при совнархозе как новая форма участия общественности в управлении государством, журн. «Советское государство и право», 1960, № 11; її ж. В тесном контакте с СНХ, журн. «Советские профсоюзы», 1960, № 12; Е. Белинский. Правовые вопросы организации и деятельности технико-экономического совета совнархоза. Диссертация, М., 1961.

⁷ В. Гогосов. Вопросы работы технико-экономических советов, журн. «Партийная жизнь», 1958, № 3; В. Нестеренко. Технико-экономический совет горкома партии, Донецк, 1961.

⁸ Положення про техніко-економічну раду Київського раднаргоспу, наприклад, було затверджено 14 жовтня 1957 р., Одеського — 30 серпня, Львівського — 6 грудня 1957 р., Донецького — 16 липня 1957 р. і т. д.

⁹ «Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов», М., 1958, стор. 786.

указувалось на необхідність створення при радах народного господарства на правах дорадчих органів техніко-економічних рад.

У Положенні про раднаргоспи, затвердженому 26 вересня 1957 р. Радою Міністрів СРСР, було зазначено загальну мету, основні завдання і права техніко-економічних рад. Відзначалося, що для залучення трудящих до управління виробництвом при раді народного господарства створюється техніко-економічна рада на правах дорадчого органу в складі вчених, спеціалістів різних галузей народного господарства, робітників-новаторів і передовиків виробництва, винахідників і раціоналізаторів, керівників партійних, радянських, господарських, профспілкових, комсомольських та інших організацій¹⁰.

Спільним і найважливішим для всіх техніко-економічних рад була розробка рекомендацій по вишукуванню шляхів кращого використання резервів, підвищення темпів зростання промислового виробництва, швидшого впровадження на підприємствах досягнень науки і техніки, передового досвіду, розвитку спеціалізації та кооперування.

Вивчення діяльності техніко-економічних рад при Київському, Львівському, Чорноморському, Донецькому, Придніпровському та інших раднаргоспах України показує, що вони набули певного позитивного досвіду в розв'язуванні поставлених завдань, стали однією з важливих форм залучення трудящих до управління виробництвом. Про це свідчить, насамперед, участь широкого кола вчених, інженерно-технічних працівників і передових робітників — новаторів виробництва у діяльності техніко-економічних рад. За даними Є. С. Белінського, в складі техніко-економічних рад при раднаргоспах України вже на початку 1959 р. налічувалося близько 500 робітників-передовиків, понад 500 учених, 2500 спеціалістів різних галузей народного господарства, більш як 800 керівників господарських і близько 500 представників партійних, радянських, профспілкових та інших громадських організацій¹¹. Надалі склад техніко-економічних рад невпинно розширявся. Так, якщо в 1959 р. техніко-економічна рада при колишньому Дніпропетровському раднаргоспі складалася з 471 чоловіка (в тому числі 58 вчених, 243 інженерно-технічних працівники промислових підприємств і проектно-конструкторських організацій, 98 працівників раднаргоспу, 38 працівників партійних, профспілкових, комсомольських організацій і державних установ та 34 робітників)¹², то на 1 червня 1962 р. у ній було вже 698 чоловік¹³. Збільшилась кількість представників кожної зазначеної групи. На початку 1958 р. техніко-економічна рада при колишньому Одеському раднаргоспі налічувала 235 чоловік, а наприкінці 1961 р. вже близько 750 чоловік¹⁴.

Про широту охоплення представників різних верств трудящих громадською роботою в техніко-економічних радах свідчить і досвід Донецького раднаргоспу. В техніко-економічній раді при цьому раднаргоспі вже наприкінці 1960 р. налічувалося 1193 чоловіки. До складу ради ввійшли вчені, спеціалісти управлінь і відділів раднаргоспу та під-

¹⁰ «Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов», М., 1958, стор. 786.

¹¹ Поточний архів техніко-економічної ради при Донецькому раднаргоспі. Пропозиції по виробленню Примірного положення про техніко-економічну раду раднаргоспу. Тези доповіді члена ради Є. С. Белінського, 1959 р.

¹² Поточний архів техніко-економічної ради при Дніпропетровському раднаргоспі. Звіт про роботу ради за 1959 р.

¹³ Там же. Звіт про роботу рад за 1961 і 5 місяців 1962 рр.

¹⁴ Поточний архів техніко-економічної ради при Одеському раднаргоспі. Звіт про роботу рад за станом на 1 січня 1963 р.

приємств, науково-дослідних і проектно-конструкторських інститутів, вузів, представники партійних, радянських, профспілкових та інших громадських організацій, науково-технічних товариств, найкваліфікованіші інженери, конструктори, економісти, робітники-новатори, винахідники і раціоналізатори, передовики виробництва, члени бригад і ударники комуністичної праці. В техніко-економічній раді при цьому раднаргоспі в той час були представлені 474 підприємства і організації, в тому числі 369 підприємств і організацій системи раднаргоспу і 105 підприємств та організацій, непідвідомчих йому¹⁵.

Основною формою діяльності техніко-економічних рад є засідання секцій: галузевих — з окремих галузей промисловості; міжгалузевих, що розглядають питання діяльності кількох або всіх галузей промисловості; функціональних — з функціональних питань роботи раднаргоспів; а також різних підсекцій, комісій і комітетів рад, на яких розробляються рекомендації як з найважливіших загальних проблем розвитку промисловості економічних районів, так і специфічних питань певної галузі промисловості або окремих підприємств.

Кількість секцій і підсекцій залежно від завдань, що стоять перед техніко-економічними радами, і з метою наближення роботи рад до розв'язання конкретних завдань виробництва, згодом збільшилась. Так, у складі техніко-економічної ради при Дніпропетровському раднаргоспі в 1957 — на початку 1958 рр. працювали сім секцій¹⁶. У 1958 р. були утворені ще дві секції: механізації та автоматизації виробництва, правова. В дальшому більшість підсекцій була перетворена в самостійні секції, і на кінець 1961 р. там уже працювало 20 секцій і 2 підсекції¹⁷. За 1957—1961 рр. вони провели 191 засідання, на яких було розглянуто 216 питань¹⁸.

Поряд з секціями і підсекціями в ряді техніко-економічних рад були створені міжгалузеві постійно діючі комісії і науково-технічні комітети. Наприклад, у техніко-економічній раді при Львівському раднаргоспі в 1960 р. було створено 5 міжгалузевих постійно діючих комісій (нової техніки, передової технології; спеціалізації і кооперування; економіки та організації виробництва; методики бухгалтерського обліку)¹⁹. В техніко-економічній раді при Чорноморському раднаргоспі з 1961 р. працюють науково-технічні ради з верстатобудування, ультразвуку, ковальсько-пресового виробництва²⁰, на які покладено обов'язок координувати і здійснювати методичне керівництво науково-дослідними роботами та впроваджувати їх результати у виробництво.

Питання, що розглядаються на засіданнях секцій, підсекцій, міжгалузевих постійно діючих комісій, науково-технічних комітетів і пленумів техніко-економічних рад, набувають сили рекомендацій. Здійснюються ці рекомендації різними шляхами. Частина їх затверджується спеціальними постановами рад народного господарства, розпоря-

¹⁵ Слід зважати на те, що в кінці 1962 р. у зв'язку з укрупненням раднаргоспів на Україні сталося відповідне укрупнення і техніко-економічних рад при раднаргоспах, змінилися їх склад і структура. В даній статті розглядається діяльність техніко-економічних рад до їх об'єднання.

¹⁶ Поточний архів техніко-економічної ради при Дніпропетровському раднаргоспі. Звіт про роботу ради за жовтень — грудень 1957 і 1958 рр.

¹⁷ Там же. Звіт про роботу ради за 1961 і 5 місяців 1962 р.

¹⁸ Підраховано на основі даних звітів про роботу техніко-економічної ради при цьому раднаргоспі за 1957—1961 рр.

¹⁹ Поточний архів техніко-економічної ради при Львівському раднаргоспі. Довідка ГНТК Раді Міністрів УРСР про результати перевірки роботи техніко-економічної ради Львівського раднаргоспу, листопад 1960 р.

²⁰ Поточний архів техніко-економічної ради при Одеському раднаргоспі. Звіт про роботу ради за станом на 1 січня 1963 р.

дженнями заступників голів раднаргоспів по галузях виробництва або начальниками відповідних управлінь і функціональних відділів раднаргоспів. З найважливіших питань, розглянутих, наприклад, техніко-економічною радою при Донецькому раднаргоспі, видаються матеріали засідань і розсилаються заінтересованим організаціям. Частина служить вихідним матеріалом для міркувань, що подаються на розгляд до вищих органів, а також використовується у повсякденній оперативній роботі раднаргоспів по складанню річних і перспективних планів (наприклад, по розвитку нової техніки, науково-дослідних робіт, автоматизації і механізації технологічних процесів, спеціалізації та кооперуванню).

Одним з відповідальних завдань, у розв'язанні якого взяли участь техніко-економічні ради на першому етапі їх діяльності, була розробка семирічного плану розвитку промисловості економічних районів на 1959—1965 рр. Члени рад на засіданнях секцій, підсекцій і пленарних засіданнях рад всебічно обговорювали майбутнє промисловості економічних районів. Секція хімічної промисловості техніко-економічної ради при Львівському раднаргоспі, наприклад, на своїх засіданнях у 1958 р. розробила важливі рекомендації щодо використання для розвитку хімічної промисловості наявних на території економічного району сировинних ресурсів, великих запасів газу, комплекс конкретних заходів по розвитку хімічної промисловості, більшість з яких згодом прийняли раднаргосп і Держплан УРСР²¹. Рекомендації розширеного засідання підсекції коксохімічних виробництв техніко-економічної ради при колишньому Дніпропетровському раднаргоспі про використання продукції коксохімічних заводів для потреб промисловості також були покладені в основу семирічного плану розвитку хімічної промисловості економічного району.

Техніко-економічні ради великого значення надавали розгляду проектів реконструкції діючих і будівництва нових промислових підприємств, визначали рівень технічного розвитку заводів і фабрик, ступінь механізації і автоматизації, характер технології та організації виробництва, розробляли рекомендації з основних напрямів технічного прогресу в тому або іншому економічному районі. Одним з таких основних напрямів технічного прогресу, наприклад, в Київському економічному районі, як і в більшості інших економічних районів України, в поточному семиріччі став розвиток енергетики. До реорганізації управління промисловістю в цьому економічному районі кожне відомство, а інколи і кожне велике підприємство прагнули мати власну енергетичну базу. Так виникла велика кількість дрібних і малопотужних електростанцій, не з'єднаних в єдину систему і економічно не вигідних. У зв'язку з цим одне з перших засідань секції енергетики техніко-економічної ради при Київському раднаргоспі було присвячене обговоренню проекту створення в економічному районі єдиної енергетичної системи з розвинутою електричною мережею. В прийнятих секцією рішеннях рекомендувалось почати будівництво кількох потужних електростанцій, збільшити потужності існуючих енергоустановок, спорудити нові лінії електропередач. Одночасно секція намітила ряд заходів щодо поліпшення роботи діючих електростанцій²². Здійснення цих заходів дало можливість уже в перші два роки семирічки ліквідувати енергетичне «недоїдання» і створити основу для дальшого зростання промислового виробництва в економічному районі.

²¹ Поточний архів Львівського раднаргоспу. Довідка про перший досвід роботи техніко-економічної ради, 1959 р.

²² Журн. «Економіка Радянської України», 1958, № 1, стор. 110.

Виконуючи рішення червневого (1959 р.) і липневого (1960 р.) Пленумів ЦК КПРС про прискорення технічного прогресу в нашій країні, техніко-економічні ради розробляли рекомендації по впровадженню прогресивної технології, створенню нового устаткування, реконструкції окремих підприємств, цехів і агрегатів. Здійснення цих рекомендацій сприяло підвищенню продуктивності устаткування, здебільшого його експлуатацію. Впровадження лише однієї потокової лінії по виробництву шурпів і гвинтів на Дніпропетровському заводі «Червоний профінтерн», здійснене в 1959 р. за рекомендацією секції машинобудування, дало підвищення продуктивності праці до 30%, вивільнило 20 робітників і близько 1450 м² виробничих площ при загальній економічній ефективності близько 300 тис. крб. на рік²³.

Техніко-економічні ради при раднаргоспах активно підтримували ініціативу передових промислових підприємств республіки по прискореному освоєнню проектних потужностей підприємств, що діють, реконструюються і будуються. Проблема дострокового освоєння проектних потужностей у техніко-економічній раді при Львівському раднаргоспі, наприклад, в 1960 р. розглядалася на всіх галузевих секціях, де було узагальнено передовий досвід підприємств, вироблено рекомендації по прискоренню освоєння потужностей на інших підприємствах, намічено заходи щодо поширення передового досвіду. Особливо цінне те, що використання цього резерву, як правило, не вимагає ні додаткових капітальних вкладень, ні їх переміщення по роках, здебільшого не потребує і додаткових матеріальних ресурсів. Про те, наскільки ефективний цей метод нарощування виробництва промислової продукції, свідчить досвід найбільшого в Європі сірчаного комбінату у Львівському економічному районі. Ставши до ладу діючих підприємств у 1959 р., цей комбінат мав досягти проектної потужності виробництва продукції в 1963 р. Однак колектив комбінату за короткий час освоїв нове виробництво, сміливо вносячи поправки в технологічний ланцюг, і подав близько 700 раціоналізаторських пропозицій, спрямованих на дострокове освоєння проектної потужності. В результаті на 1960 р. було введено 65% проектної потужності комбінату, випущено понад план десятки тисяч тонн продукції і підготовлено базу для освоєння рівня проектної потужності в 1961 р.²⁴, тобто на 2 роки раніше строку.

Важливе місце в роботі техніко-економічних рад раднаргоспів у зазначений період займали питання узагальнення і впровадження в промисловості передового виробничого досвіду. З ініціативи техніко-економічної ради при Донецькому раднаргоспі, наприклад, у 1960 р. вперше в Радянському Союзі було розроблено єдиний в масштабі всього економічного району план впровадження на підприємствах і будовах передового досвіду.

Велику увагу техніко-економічні ради приділили поліпшенню економічної роботи на промислових підприємствах і в раднаргоспах. Секція економіки ради при Одеському раднаргоспі в 1958 р. розробила нову методику планування і обліку валової продукції на машинобудівних підприємствах без урахування різниці в залишках незавершеного виробництва. Відповідно до рекомендацій секції, на планування і облік валової продукції без урахування різниці в залишках незавершеного виробництва з 1 січня 1958 р. був переведений машинобудівний завод

²³ Поточний архів техніко-економічної ради при Дніпропетровському раднаргоспі. Звіт про роботу ради за 1959 р.

²⁴ Поточний архів техніко-економічної ради при Львівському раднаргоспі. Звіт про роботу ради за 1960 р.

ім. Жовтневої революції. Із запровадженням нової системи обліку і планування кожний цех і дільниця, робітники стали зацікавленими в здачі комплексної продукції. В результаті залишки незавершеного виробництва скоротились і на 1 червня 1959 р. досягли нормативу. Завод почав систематично виконувати план. З 1 січня 1959 р. були додатково переведені на цю систему 11 підприємств машинобудівної промисловості.

Ряд важливих рекомендацій розробила секція економіки техніко-економічної ради при Дніпропетровському раднаргоспі. Серед них заслуговують на увагу насамперед пропозиції про централізацію перевозок і ремонтних баз металургійної промисловості, розроблені і прийняті в 1961 р. Організація централізованої перевозки вантажів з постачально-збутових баз, з ініціативи секцій економіки, дала можливість збільшити майже вдвоє завантаження автомашин, що здійснюють ці перевозки, скоротила їх потребу на 100—200 одиниць, звільнила до 80 експедиторів і 200 вантажників від непродуктивної праці, підвищила продуктивність транспорту по раднаргоспу в середньому на 25—30%²⁵. Централізація і спеціалізація ремонтного господарства в металургійній промисловості дала можливість підвищити використання ремонтних сил і продуктивності праці робітників, зменшити собівартість робіт і експлуатаційні витрати на ремонт устаткування, збільшити міжремонтні періоди.

На особливу увагу заслуговує питання про зв'язки техніко-економічних рад з широкими робітничими колами, участь в їх діяльності передових робітників-новаторів, винахідників і раціоналізаторів, членів колективів і ударників комуністичної праці. Практика показує, що залучення до роботи в техніко-економічних радах передових робітників, які добре знають виробництво, допомагає всебічному поліпшенню діяльності рад. Тільки в роботі техніко-економічної ради при Донецькому раднаргоспі в 1961 р. брали активну участь 132 передових робітники, при Луганському — 66, Дніпропетровському — 57, Київському — 34, Львівському — 32 і т. д.²⁶ Серед них — бригадир прохідників шахти ім. Латугіна тресту «Чистяковантрацит», Герой Соціалістичної Праці О. Кольчик, бригадир прохідників шахти № 5—6 ім. Димитрова тресту «Червоноармійськвугілля», Герой Соціалістичної Праці К. Северинов, токарь Львівського машинобудівного заводу, Герой Соціалістичної Праці В. Гургал, бригадир комуністичної праці Львівського автобусного заводу С. Єдварчук, знатний токарь київського заводу «Червоний екскаватор» В. Семинський та ін.

Однією з найважливіших організаційних форм зв'язку техніко-економічних рад з робітниками є проведення виїзних засідань секцій безпосередньо на заводах і фабриках. Це зміцнює зв'язки раднаргоспів з колективами підприємств, дає можливість краще вивчити стан справ на місцях, своєчасно виявити недоліки і накреслити шляхи їх усунення. Розгляд виробничих питань з участю робітників фабрик і заводів, використання їх творчої думки і досвіду підвищує ефективність обговорення і дає змогу розробити найкваліфікованіші рекомендації. Так, у Чорноморському економічному районі виїзні засідання секцій почали практикувати з 1959 р., причому кількість їх рік у рік збільшується.

²⁵ Потснний архів Української ради народного господарства. Економічний огляд роботи промисловості рад народного господарства економічних районів Української РСР за 1961 р., т. II, ч. I, стор. 347.

²⁶ Підраховано на основі списків персонального складу техніко-економічних рад при зазначених раднаргоспах.

Якщо в 1959 р. було проведено 19 виїзних засідань секцій, то в 1961 р.— 31²⁷.

Практика показує, що правильна організація виїзних засідань секцій сприяє якнайширшій участі в них робітників. Тільки на шахті ім. Румянцева в 1960 р. у виїзному засіданні секції вугільної промисловості техніко-економічної ради Донецького раднаргоспу, на якій обговорювалися заходи по механізації видобутку вугілля на пластах круглого падіння, взяли участь разом з інженерно-технічними працівниками механізатори вуглевидобутку трестів «Калінінвугілля», «Горлівськвугілля», «Дзержинськвугілля», «Орджонікідзевугілля»,— всього понад 80 шахт центрального району Донбасу.

Поряд з проведенням виїзних засідань секцій застосовуються й інші форми широкого залучення робітників до участі в діяльності техніко-економічних рад. В Придніпровському раднаргоспі, наприклад, навколо секцій створений актив, який складається з передовиків і новаторів виробництва та інженерно-технічних працівників тих підприємств, які за своїм профілем відповідають характерові роботи даної секції. Вони виконують окремі доручення, готують матеріал для розгляду на засіданнях секцій. У Чорноморському і Донецькому раднаргоспах до роботи в техніко-економічних радах починаючи з 1959 р. залучаються голови постійно діючих виробничих нарад підприємств і т. д.

Плодотворний вплив на діяльність техніко-економічних рад має зв'язок з науково-технічними товариствами, профспілками та іншими громадськими організаціями, погодження і спільна розробка планів роботи, проведення різних нарад і техніко-економічних конференцій.

Роботу техніко-економічних рад раднаргоспів істотно доповнює створення безпосередньо на багатьох великих промислових підприємствах, а також при райкомах і міськкомах партії техніко-економічних рад і комісій підприємств. Ця форма особливо великого поширення набула на підприємствах і в партійних комітетах Донецької області. В кінці 1959 р. при 39 міськкомах і райкомах партії в області було створено 47 техніко-економічних рад і комісій, до яких ввійшли 1122 інженерно-технічних працівники і новатори виробництва²⁸, а в серпні 1961 р. їх налічувалось уже 63, і об'єднували вони 1414 ентузіастів технічного прогресу²⁹. Створення техніко-економічних рад при міськкомах, райкомах партії дало можливість зміцнити їх склад більш кваліфікованими спеціалістами різного профілю, що забезпечує глибше і всебічне вивчення і обговорення корінних питань техніки і економіки окремих заводів або цілих груп споріднених підприємств.

Ряд техніко-економічних рад і комісій райкомів і міськкомів партії вже нагромадили певний досвід роботи. В пресі висвітлено, зокрема, позитивний досвід техніко-економічної ради Слов'янського міськкому КП України Донецької області³⁰. Наведемо окремі приклади з діяльності техніко-економічних рад і комісій Краматорського міськкому і Сніжнянського райкому КП України цієї області.

Техніко-економічна рада Краматорського міськкому КП України ділиться на 4 секції: конструювання, металургійного виробництва і зва-

²⁷ Звіти про роботу техніко-економічної ради при Чорноморському раднаргоспі за 1959—1961 рр.

²⁸ Поточний архів Донецького промислового обкому КП України. Інформація про роботу техніко-економічних рад і комісій при міськкомах і райкомах партії в Донецькій області, 19 грудня 1959 р.

²⁹ Поточний архів Донецького промислового обкому КП України. Довідка про роботу техніко-економічних рад і комісій, створених при райкомах, міськкомах і обкомі КП України, серпень 1961 р.

³⁰ В. Нестеренко. Назв. праця.

рювання, механіко-складального виробництва й модернізації устаткування, механізації і автоматизації виробничих процесів. Секція металургійного виробництва і зварювання, наприклад, у 1959 р. розглянула питання про впровадження на гідравлічних пресах потужністю до 10 тис. т. конструкції швидкозйомочного бійка. За рекомендацією комісії ця пропозиція була впроваджена на двох найбільших заводах міста — машинобудівному і верстатобудівному. В січні 1960 р. ця сама секція рекомендувала машинобудівним заводам впровадити у виробництво лиття з сурм'янистого чавуну як замінювача лиття з кольорових металів та їх сплавів. Ця пропозиція тільки на Ново-Краматорському машинобудівному заводі в 1960 р. дала можливість замість лиття з кольорових металів відлити більш як 20 т деталей з сурм'янистого чавуну³¹.

Ряд важливих питань розв'язала техніко-економічна комісія Сніжнянського райкому КП України, Донецької області. В 1959 р. вона виявила, що на шахтах району є велика кількість невстановленого устаткування. Комісія взяла його на облік, провела перевірку збереження, через трест і комбінати «Донецьквугілля» домоглась правильного розміщення устаткування між шахтами. В результаті такої роботи кількість невстановленого устаткування по шахтах тресту «Сніжнянграфцит» значно знизилась. Якщо на 1 липня 1959 р. на шахтах тресту його було майже на 6 млн. крб., то на 1 січня 1960 р. лишилось тільки на 1 млн. крб. Аналогічну роботу провели техніко-економічні комісії при Микитівському і Калінінському райкомах КП України м. Горлівки³².

Разом з тим, досвід роботи техніко-економічних рад при раднаргоспсах України, а також аналогічних рад підприємств, райкомів і міськкомів партії в період 1957—1962 рр. показує, що можливість цих дорадчих органів не використовувалась повністю. Ряд техніко-економічних рад не добились чіткої роботи всіх секцій, підсекцій, постійно діючих комісій і науково-технічних рад. Деякі з них скликались нерегулярно, з місяця в місяць відтягували обговорення назрілих питань. В окремих випадках на обговорення рад, їх секцій виносились незначні питання, які могли б розв'язати самі управління і відділи раднаргоспів, або питання, що не входили до компетенції техніко-економічних рад. Так, секція промисловості будівельних матеріалів техніко-економічної ради при Львівському раднаргоспі в 1960 р. двічі розглядала пропозицію групи робітників скляного заводу про зміни конструкції скловарної печі.

В планах роботи техніко-економічних рад недостатньо ставились проблемні і перспективні питання розвитку промисловості економічних районів, зв'язані, наприклад, з підвищенням продуктивності праці, використанням нової техніки і передової технології, розвитку хімії, впровадженням у виробництво нових видів матеріалів (пластмас, металокераміки, пресованої деревини тощо), узагальненням і поширенням передового виробничого досвіду, розгляд яких є головним завданням техніко-економічних рад.

Найвужчим місцем у діяльності техніко-економічних рад була організація діючого контролю за здійсненням рішень секцій і пленумів. Цей контроль здебільшого не був систематичним і організаційні форми його виконання недостатньо глибоко продумувались.

Управління і відділи раднаргоспів в ряді випадків недостатньо спирались на діяльність техніко-економічних рад, мало висували актуальних питань для обговорення на їх секціях, не брали участі в під-

³¹ Поточний архів відділу партійних органів Донецького промислового обкому КП України. Довідка про роботу техніко-економічних рад і комісій при міськкомах і райкомах партії Донецької області, 1960 р.

³² Там же.

рахунку економічної ефективності від впровадження рекомендацій рад, затягували інколи оформлення розпоряджень щодо рекомендацій секцій. Так, рекомендація секції трубометизного виробництва техніко-економічної ради при Дніпропетровському раднаргоспі по закордонних відрядженнях директора науково-дослідного інституту «УКРНІП» тов. Осади була прийнята 16 лютого 1960 р., а розпорядження галузевого управління оформлене лише через рік — 7 лютого 1961 р.

Зазначені недоліки в роботі техніко-економічних рад аж ніяк не знижують їх великої цінності як однієї з дійових форм залучення трудящих до управління виробництвом, важливих центрів розв'язання основних питань розвитку промисловості. Ці ради перетворилися в школи, в яких робітники спільно з інженерно-технічними працівниками і службовцями підприємств учаться керувати виробництвом. Техніко-економічні ради свідчать про творчу співдружність людей науки і практики.

З метою дальшого поліпшення роботи техніко-економічних рад доцільно було б зосередити їх увагу на обговоренні найважливіших питань розвитку промисловості економічних районів, її окремих галузей і підприємств. На нашу думку, головні зусилля мають бути спрямовані на розв'язання питань запровадження нової техніки і прогресивної технології виробництва, якнайкращого використання діючого устаткування, вдосконалення організації праці, економії сировини, палива, матеріалів, зниження собівартості продукції, найраціональнішої спеціалізації і кооперування в промисловості, спрощення структури управління, а також поліпшення керівництва підприємствами, цехами і дільницями. Важливе місце повинні посісти питання вивчення передового досвіду кращих колективів і окремих передовиків, поширення цінних раціоналізаторських нововведень і винаходів.

Необхідно практикувати створення бригад у складі вчених, інженерно-технічних працівників і передових робітників — для вивчення цих питань безпосередньо на підприємствах і підготовки матеріалів для обговорення на радах; ширше залучати громадськість підприємств до цієї справи, більше проводити виїзних засідань секцій, тісніше пов'язувати роботу техніко-економічних рад при раднаргоспах і аналогічних рад підприємств, науково-технічних товариств, рад новаторів, будинків технічної пропаганди, бюро технічної інформації раднаргоспів.

Як показує досвід, найдоцільнішою є організація роботи секцій за галузевим принципом. Міжгалузеві секції працюють гірше. Певною мірою це пояснюється тим, що деякі відділи раднаргоспів, на допомогу яким створені міжгалузеві секції і комісії на правах дорадчих органів, рідко звертаються до них, прагнучи розв'язувати питання самостійно в адміністративному порядку.

Нарешті, необхідно організувати обмін досвідом роботи між техніко-економічними радами при раднаргоспах, виробництвах, при районах і міськкомках партії. На основі вже набутого досвіду доцільно було б розробити типові положення про техніко-економічні ради при раднаргоспі, а також на підприємстві, в якому визначалися б найдійовіші структура і форми їх роботи.

Перспективність техніко-економічних рад незаперечна. В міру дальшого розгортання комуністичного будівництва робітничий клас, як і всі трудящі нашої Батьківщини, дедалі більше залучатиметься до управління виробництвом, технічним прогресом у нашій країні.

Довідомлення

О. О. ПАНТЕЛЕЙЧУК

ВКЛАД ПІДПРИЄМСТВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО МАШИНОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ В ЗМІЦНЕННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

(1953—1962 рр.)

В наш час, коли практично розв'язується завдання створення матеріально-технічної бази комунізму, важливого значення набуває проблема дальшого посилення технічної озброєності сільського господарства, питання завершення комплексної механізації сільськогосподарського виробництва. В цьому відношенні Комуністична партія виходить з того, що «сільське господарство наблизитиметься до рівня промисловості щодо технічної озброєності і організації виробництва; сільськогосподарська праця перетвориться в різновидність промислової праці...»¹

Організуючи і спрямовуючи працю мільйонів людей, Комуністична партія, її Центральний Комітет постійно підкреслюють, що робітничий клас стоїть в авангарді боротьби за круте піднесення сільського господарства. «Без успіхів робітничого класу,— вказує М. С. Хрущов,— без розвитку промисловості, без доблесної праці шахтарів, металургів, машинобудівників ви (селяни.— О. П.) не зможете домогтися таких чудових результатів... Не забувайте свого старшого брата— робітничий клас, який добре попрацював і працює, який є провідною силою в економічному розвитку країни, в будівництві комунізму»².

Незважаючи на актуальність розкриття ролі робітничого класу в зміцненні матеріально-технічної бази сільського господарства, ця проблема ще не знайшла достатньо повної розробки в історичній літературі. Мало написано узагальнюючих праць про боротьбу робітників промисловості тракторного і сільськогосподарського машинобудування Української РСР за круте піднесення сільського господарства. У даній статті робиться спроба висвітлити деякі питання боротьби робітничого класу України за збільшення виробництва машин для сільського господарства, оснащення його обладнанням, матеріалами і знаряддями праці, показати зміни в матеріально-технічній базі сільського господарства, що сталися після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, і вплив цих змін на збільшення виробництва продуктів сільського господарства.

В боротьбі за круте піднесення сільського господарства важливе місце належить трудящим України, особливо робітникам тракторного і сільськогосподарського машинобудування. Промисловість республіки виробляє 36,4% загальносоюзного виробництва першокласних тракторів, 70,9% тракторних сівалок, 51,5% тракторних плугів³. З 1200 тис. складних тракторних сівалок, що працювали на полях країни в 1958 р., дві третини були виготовлені колективом Кіровоградського заводу «Червона зірка». З 1953 р. ряд підприємств республіки запровадив у масове виробництво кілька складних сільськогосподарських машин: кукурудозбиральний комбайн (Херсонський машинобудівний завод ім. Г. І. Петровського), бурякозбиральний комбайн (Дніпропетровський завод), новий високоєфективний двигун до тракторів самохідних комбайнів та шасі (Харківський завод «Серп і молот») і т. ін. Харківський тракторний завод ім. С. Орджонікідзе налагодив масове виробництво потужних машин Т-74 та Т-125.

¹ «Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС», К., 1962, стор. 355.

² Газ. «Правда», 14 лютого 1959 р.

³ «Українська РСР в цифрах в 1961 р. Короткий статистичний довідник», К., 1962, стор. 16.

Рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС показали, що однією з основних причин відставання сільського господарства було незадовільне постачання колгоспам і радгоспам нової техніки в необхідній кількості. Відчувалась гостра нестача просапних тракторів, складних посівних машин, машин для збирання соломки, полов, недостатньо механізувалися трудомісткі процеси у тваринництві. До 1953 р. більшість сільськогосподарських машин була застарілої конструкції.

Щоб ліквідувати у найближчий час нестачу техніки, ЦК КП України поряд з вказівками про розробку перспективних планів збільшення виробництва сільськогосподарських машин звернувся із закликом до колективів робітників, інженерно-технічних працівників Харківського трактороскладального заводу, заводів «Серп і молот» та «Червона зірка» виготовити в четвертому кварталі 1953 р. понад план для колгоспів і радгоспів республіки просапних тракторів 800, складних сівалок — 1000, підбирачів-копнувачів — 1000 штук. Творці сільськогосподарської техніки гаряче відгукнулись на заклик рідної партії. Трактороскладальники разом з тракторобудівниками заводу ім. С. Орджонікідзе⁴, зваживши свої можливості, взяли соціалістичні зобов'язання — дати понад план 1000 машин. Вони з честю справились із завданням — на дев'ять днів раніше наміченого строку виконали свої підвищені зобов'язання, а за рахунок зниження собівартості продукції колектив трактороскладальників домігся понад 400 тис. крб. надпланової економії⁵. Гідно справились з своїми завданнями і колективи заводів «Червона зірка» та «Серп і молот». В ті дні на заводі «Серп і молот» змаганням було охоплено 99,7% трудящих підприємства, 3685 чоловік змагались за випуск продукції лише відмінної якості. Завод достроково виконав свої соціалістичні зобов'язання і збільшену програму за рахунок 1000 надпланових підбирачів-копнувачів, виконав план по товарній продукції на 112,8%, заощадивши державі понад 160 тис. крб.⁶ Колектив Кіровоградського заводу «Червона зірка» виконав збільшений план 1953 р. по товарній продукції на 101,7%, освоївши масове виробництво восьми нових видів сівалок⁷. Багато підприємств, які прагнули достроково виконати замовлення села, виступили з патріотичними починаннями. Гаряче підтримуючи і схвалюючи їх, ЦК КПРС вказував, що боротьба за зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства — не короткочасна кампанія, що для виконання набагато збільшених завдань по виробництву тракторів та іншої техніки на існуючих виробничих площах і при наявному обладнанні необхідна продумана систематична робота партійних, господарських органів і всіх трудящих підприємств і що вирішальне значення має найповніше виявлення і використання внутрішніх можливостей на підприємствах.

Керуючись настановами ЦК КПРС, партійні організації провели велику організаторську й виховну роботу серед робітників та інженерно-технічних працівників. Важливе значення мав приклад колективу Ленінградського заводу ім. С. М. Кірова, який виступив з патріотичною ініціативою — на існуючих виробничих площах і при наявному обладнанні, без додаткових капіталовкладень перевиконати в 1954 р. план по випуску запасних частин до тракторів на 15%. Починання кіровців підхопило багато промислових підприємств України: харківські заводи — тракторний, важкого і транспортного машинобудування ім. Малишева, «Серп і молот», «Світло шахтаря», трактороскладальний, кіровоградський — «Червона зірка», одеський — ім. Жовтневої революції та багато ін.⁸

В результаті великої організаторської роботи партійних, профспілкових і комсомольських організацій, керівників і господарських працівників колективи підприємств стали успішно виконувати свої соціалістичні зобов'язання. Так, за 9 місяців 1954 р. трудящі ХТЗ збільшили випуск товарної продукції на існуючих виробничих площах і при тому ж обладнанні на 52,2 млн. крб. (старі ціни)⁹. Одеський завод ім. Жовтневої революції без введення нових виробничих площ виробив у 1954 р. тракторних плугів на 14 329 шт. і запасних частин на 40% більше, ніж у 1953 р.¹⁰

⁴ Колектив ХТЗ поставляв трактороскладальному заводу комплекти вузлів до просапних тракторів.

⁵ Газ. «Правда», 2 жовтня 1953 р.; газ. «Красное знамя» (орган Харківського промислового обкому КП України, обласної і м.ської Рад депутатів трудящих), 25 грудня 1953 р.; газ. «Темля» (орган парткому, дирекції, профкому та комітету комсомолу Харківського тракторного заводу), 20 січня 1954 р.

⁶ Партійний архів Харківської області, ф. 124, оп. 1, од. зб. 684, арк. 14, 15—20, 27, 28; див. також багатотиражну газ. «Молотарка» (потім — «Заводська правда», орган парткому, дирекції і профорганізації Харківського заводу «Серп і молот»), 25 вересня 1954 р.

⁷ Газ. «Кіровоградська правда», 3 лютого 1954 р.

⁸ Газ. «Правда», 9 і 24 березня, 18 травня 1954 р.; газ. «Кіровоградська правда», 26 і 27 січня, 13 лютого 1954 р.; газ. «Кіровоградська правда», 10 січня, 22 травня 1954 р.

⁹ Партійний архів Харківської області, ф. 87, оп. 1, од. зб. 865, арк. 63; од. зб. 866, арк. 82.

¹⁰ Партійний архів Одеської області, ф. 9, оп. 13, од. зб. 3, арк. 41, 42.

Колектив заводу «Червона зірка», виконуючи спеціальні завдання ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, додатково в 1954 р. виготовив для районів цільних земель 14 тис. складних тракторних сівалок та 2 тис. бурякосівалок для колгоспів України і багато інших машин. Трудящі заводу «Серп і молот» на тих же виробничих площах перевиконали завдання 1954 р. по товарній продукції на 116,3%, підвищивши продуктивність праці на 104,1%.¹¹ Січний (1955 р.) Пленум ЦК КПРС підкреслив: «Важливу роль у боротьбі за круте піднесення сільського господарства відіграла величезна допомога соціалістичної промисловості, нашого робітничого класу. Радянська індустрія в 1954 р. збільшила виробництво потужної сучасної техніки для сільського господарства»¹².

Важливе значення для виявлення і використання внутрішніх можливостей, кращої організації виробництва і прискорення технічного прогресу має соціалістичне змагання, зокрема боротьба за виконання змінних завдань на годину раніше. На підприємствах тракторного і сільськогосподарського машинобудування ще в 1957 р. широко розгорнулася ця нова форма змагання. Ініціаторами її були комсомольці цеху важкої кузни ХТЗ. З 89 комсомольців 70 почали систематично виконувати змінне завдання на годину раніше. У змагання «8 за 7» включились комсомольці протяжного, молодь термічного та інших цехів. Швидко цей приклад наслідувала зміна молодих робітників першого моторного цеху, а у 1957 р.— всі комсомольці і молодь ХТЗ. Їх бойовим завданням було— до 40-річчя Жовтня домогтися виконання всіх змінних завдань на годину раніше і забезпечити перехід величезного підприємства на 7-годинний робочий день. Більше 5 тис. молодих робітників стали виконувати 8-годинне завдання за сім годин. Все це дало змогу зекономити понад 3 млн. крб.¹³ Більше 2 тис. молодих робітників заводів «Серп і молот» і тракторскладального почали виконувати змінні завдання на годину раніше¹⁴. Широко розгорнувшись, ця форма змагання сприяла переходу на 7-годинний робочий день.

Але й тепер, коли завдяки піклуванню Комуністичної партії про добробут народу в країні запроваджено семигодинний робочий день, робітничий клас знаходить нові можливості і бореться за виконання 7-годинних завдань за 6 і навіть 5 годин. В авангарді йдуть колективи першого механічного заготовельного, складального цехів заводу «Серп і молот». На початку 1963 р. на багатьох машинобудівних підприємствах Харкова рухом «7 за 6» було охоплено понад 22 тис. передових робітників¹⁵. Підтриманий партією, цей рух швидко набув масового характеру і різних форм. За почином робітників Луганщини, які виступили ініціаторами соціалістичного змагання за «Луганську годину», скрізь по Україні поширився рух за «Українську годину».

Враховуючи велике народногосподарське і політичне значення цієї форми змагання, ЦК КП України прийняв спеціальну постанову, в якій схвалив ініціативу луганчан і рекомендував розгорнути змагання серед усіх робітників. Ця ініціатива швидко поширилася і серед робітників підприємств, що виробляють машини для сільського господарства. На Одеському заводі ім. Жовтневої революції уже в січні 1963 р. змаганням за «Українську годину» було охоплено 13 цехів, 5 змін, 6 дільниць, 55 бригад, усього 1200 робітників¹⁶. П'ять тисяч молодих ентузіастів ХТЗ систематично виконують 7-годинні завдання за 6 і навіть за 5 годин¹⁷. У це змагання включилося багато робітничих колективів підприємств усієї республіки.

Яскравим виявом творчої ініціативи робітників, техніків, інженерно-технічних працівників є масовий рух раціоналізаторів і винахідників, який завдяки керівній і спрямовуючій ролі КПРС набрав за останні роки могутнього розмаху. Які величезні резерви є на підприємствах, переконаливо свідчать факти: в 1961 р. 1561 винахідник заводу «Серп і молот» вніс 2194 пропозиції. Більшість з них було запроваджено у виробництво, що дало підприємству 660 тис. крб. економії, заощадило чавуну— 821 т, сталі—535 т, кольорових металів—33,7 т.¹⁸ За період між XX і XXI з'їздами КПРС новатори заводу «Червона зірка» дали 16 млн. крб. умовно річної економії. Крім того, заощаджено 4500 кубометрів лісоматеріалів, 1200 т чавуну, 4000 т металопрокату і близько 2 млн. кВт/год. електроенергії¹⁹. Лише за 1962 р. раціоналізатори п'яти провідних підприємств тракторного і сільськогосподарського машинобу-

¹¹ Партійний архів Харківської області, ф. 124, оп. 1, од. зб. 75, арк. 72.

¹² «В помощь партийному работнику», М., 1955, стор. 145.

¹³ Газ. «Темп», 2, 12, 14 березня, 22 серпня 1957 р.

¹⁴ Д. Н. Солдатов. Бригади комуністичної праці, Харків, 1959, стор. 4.

¹⁵ Газ. «Радянська Україна», 15 січня 1963 р.

¹⁶ Газ. «Прапор Жовтня» (орган парткому, профорганізації і дирекції Одеського заводу ім. Жовтневої революції), 6 лютого 1963 р.

¹⁷ Газ. «Темп», 30 грудня 1962 р.

¹⁸ Газ. «Забодська правда», 17 лютого 1962 р.

¹⁹ «Бюлетень по обміну технічним досвідом», Кіровоград, 1958; «Скорочення циклу відпалу білого чавуну на ковкий. З досвду Кіровоградського заводу сільськогосподарських машин «Червона зірка», Кіровоград, 1959, стор. 3, 19—20.

дування республіки дали державі економії близько 6 млн. крб.²⁰ Підраховано, що в цій галузі промисловості Радянського Союзу в раціоналізаторській і винахідницькій діяльності беруть участь щорічно більше 25 тис. новаторів виробництва. Лише протягом 1954—1958 рр. вони внесли 279 162 пропозиції. Від впровадження 110 тис. з них економія становить 691 375 тис. крб.²¹ Це — яскраві приклади творчої праці, про які М. С. Хрущов говорив на листопадовому (1962 р.) Пленумі ЦК КПРС: «У кожного робітника є свій резерв, без резерву робітник не живе... Це, товариші, дуже важливе питання в боротьбі за підвищення продуктивності праці»²².

Різноманітні форми соціалістичного змагання працівників промисловості органічно зливаються в єдиний могутній всенародний рух за комуністичну працю. Активну участь у ньому беруть численні колективи підприємств тракторного і сільськогосподарського машинобудування України. Колективи двох дільниць, чотирьох змін, 58 бригад заводу «Червона зірка» завоювали право називатись комуністичними²³. На заводі «Серп і молот» у рух за комуністичну працю включились 96 бригад, 31 зміна, 81 дільниця, 25 цехів. Більше як тридцять колективам це почесне звання вже присвоєно²⁴. У змаганні за право називатись комуністичними включились 1188 колективів Харківського тракторного заводу; жити й працювати по-комуністичному прагнуть 10 677 тракторобудівників²⁵.

Рух за комуністичну працю — одне з найчудовіших суспільних явищ сучасності, величезне досягнення керівної і організаторської ролі Комуністичної партії. Головне полягає в тому, що в змаганні виробнича праця органічно поєднується з боротьбою за нову людину, за людину, з високою комуністичною свідомістю. «Комунізм починається там,— учить В. І. Ленін,— де з'являється самовіддана... турбота *рабових робітників* про збільшення продуктивності праці, про охорону *кожного пуда хліба, вугілля, заліза* та інших продуктів, які дістаються не тим, хто працює особисто, і не їх «ближнім», а «далеким», тобто всьому суспільству в цілому, десяткам і сотням мільйонів людей...»²⁶.

Мобілізуючи робітників на дострокове і якісне виконання замовлень для сільського господарства, партійні організації нагромадили великий досвід залучення широким мас трудящих на вирішення найактуальніших питань кращої організації праці, виявлення і використання резервів, економії матеріалів, інструменту та електричної енергії, поліпшення техніки і технології виробництва. Використовуються найрізноманітніші форми обміну передовим досвідом, заохочення кращих робітників, впливу на поліпшення виробничої дисципліни на підприємствах і т. ін.

Широко практикується проведення так званих громадських оглядів, що охоплюють багато різноманітних проблем виробничої діяльності заводських колективів: громадські огляди технічного стану, утримання та експлуатації обладнання; раціоналізації і винахідництва; громадські огляди інструментального господарства; підвищення продуктивності праці і зниження якості продукції; виявлення і використання внутрішніх резервів виробництва. Наприклад, на ХТЗ з 5 квітня по 5 травня минулого року проведено місячник по збиранню і впровадженню пропозицій, спрямованих на зниження собівартості виробів з маркою ХТЗ. Трудящі внесли 1625 пропозицій. Лише від впровадження 438 з них заощаджено 237 тис. крб. З 20 червня по 20 липня громадський огляд проведено під девізом — «виявлення і використання резервів по зниженню трудомісткості трактора». Надійшло більше 2 тис. пропозицій. Реалізація 405 з них дала можливість знизити трудомісткість виготовлення трактора на 325 хвилин і зекономити 112 555 крб.²⁷

Велике значення має досвід проведення Дня новатора. Така форма роботи є хорошою пропагандою всього нового, передового в організації праці і технічних новин. Проводяться семінари з передовиками виробництва, на яких ентузіасти обмінюються досвідом роботи безпосередньо на виробництві, організуються заводські і м.жзаводські школи по вивченню передових методів праці і т. д. Досвід роботи школи на Херсонському комбайновому заводі ім. Петровського показує, що робітники, закінчивши навчання, як правило, добиваються підвищення продуктивності

²⁰ Підраховано на основі даних заводів ХТЗ, «Серп і молот», Херсонського комбайнового ім. Петровського, Одеського заводу ім. Жовтневої революції та Кіровоградського «Червона зірка».

²¹ В. А. Веселовский. Рабочий класс в борьбе за укрепление материально-технической базы сельского хозяйства, сборник статей «Союз рабочего класса и крестьянства на современном этапе», М., 1962, стор. 178.

²² М. С. Хрущов. Развитие экономики СРСР и партийное керівництво народним господарством, К., 1962, стор. 67.

²³ Газ. «Червона зірка» (орган парткому, дирекції та профсоюзної організації Кіровоградського заводу «Червона зірка»), 1 січня 1963 р.

²⁴ Газ. «Заводська правда», 16 лютого 1963 р.

²⁵ Газ. «Темп», 7 квітня 1962 р.

²⁶ В. І. Ленін. Творч., т. 29, стор. 380.

²⁷ Газ. «Темп», 11 квітня, 8 серпня, 25 липня 1962 р.

праці до 15% і значного поліпшення якості продукції. Для координації діяльності передовиків виробництва створюються «Ради новаторів». Лише протягом минулого 1962 р. було проведено 18 Днів новатора. Творча робота з новаторами дала можливість підприємству зекономити стільки металу, що його вистачило на виготовлення 600 комбайнів і досягти рівня виробництва, запланованого на кінець семирічки²⁸.

Особливої уваги заслуговує досвід проведення цехових, міжцехових і загальнозаводських технічних та економічних конференцій. Це одна з кращих форм залучення робітників, техніків та інженерів до боротьби за технічний прогрес. На обговорення конференцій вносяться найактуальніші проблеми кращої організації виробництва, піднесення продуктивності праці і поліпшення якості продукції, спеціалізації і кооперування, запровадження нової техніки і прогресивної технології виробництва. Партійні комітети чи партбюро складають плани проведення конференцій, визначають теми для обговорення, призначають відповідальних організаторів, доповідачів і т. ін. Найбільш цікавим є сам процес підготовки до конференцій. До дня її скликання мусить бути проведена практична робота на виробництві з метою поліпшення стану на тій чи іншій ділянці роботи підприємства. Сама ж конференція — це підсумок, узагальнення проведеної роботи, її економічний ефект, рекомендації її учасників на майбутнє. Партійна організація заводу «Червона зірка» ось уже 10 років підпряд систематично проводить загальнозаводські технічні або економічні конференції. На них запрошуються широкі кола робітників, які залучаються до обговорення висунутих у доповідях і повідомленнях проблем. Так, на одній з конференцій та її секційних і пленарних засіданнях, де було присутніх більше 500 робітників, виступили 73 чоловіки. Вони внесли 200 цінних пропозицій і порад²⁹.

Партійна організація ХТЗ широко практикує створення виробничих організацій на громадських засадах: «Штаб механізації», «Штаб реконструкції», громадські конструкторські бюро і т. д. Останнім часом організовано «Штаб семирічки». Він об'єднує і спрямовує діяльність усіх інших «штабів», яка сприяє збільшенню випуску продукції на існуючих виробничих площах, максимальній механізації і автоматизації виробництва, реконструкції цехів, випуску продукції лише відмінної якості та ін. Активно діє економічна рада, «Бюро нової техніки та економічного аналізу». Це один з найважливіших заходів виявлення і мобілізації внутрішніх резервів виробництва. «Кожний інженер — шеф над раціоналізаторською пропозицією» — така одна з кращих форм залучення працівників розумової праці до роботи в організаціях на громадських засадах. Працівники головного конструкторського бюро, наприклад, здійснили шефство над 18 раціоналізаторськими, які принесли 30 тис. крб. економії. Активне залучення інженерно-технічних працівників до діяльності на громадських засадах дало можливість запровадити ряд новинок техніки і здійснити комплекс організаційно-технічних заходів з річним економічним ефектом у 713 тис. крб.³⁰ Партійна організація Херсонського комбайнового заводу ім. Петровського поряд з вищезазначеним на громадських засадах добре налагодила діяльність «Науково-технічного товариства», що об'єднує 257 чоловік. Його учасники систематично читають трудящим лекції, демонструють наукові кінофільми, пропагують і впроваджують передові методи праці. Члени товариства побували на інших підприємствах сільськогосподарського машинобудування. На «Ростсельмаші» вони вивчили досвід запровадження конвейерів на зборщі ходів елеватора, на заводі «Червона зірка» — досвід безстержневої формовки деталей. Запроваджені на своєму заводі ці передові методи дали економії 22 190 крб.³¹

Під керівництвом Комуністичної партії робітничий клас України вніс достойний вклад у зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства. Протягом десяти років значно зросло виробництво тракторів, машин і обладнання для колгоспного і радгоспного виробництва. Якщо в 1958 р. було виготовлено 113,3 тис. тракторів у 15-ти сильному обчисленні, то в 1961 р. — на 56,5 тис. більше. Це означає, що трактори з кожним роком вдосконалюються, а потужності їх ростуть. До 1953 р. навісні сівалки, плуги, кукурудоззбиральні і бурякозбиральні комбайни не вироблялись, а в 1962 р. тракторних плугів було зроблено 70 тис., с валок — 95,1 тис., кукурудоззбиральних комбайнів — 20 200, бурякозбиральних комбайнів — 9700³².

Але справа не тільки в зростанні виробництва сільськогосподарської техніки. Відрадною ознакою є також те, що за останні кілька років зроблено крутий поворот до прискореного технічного прогресу у виробництві тракторів і машин для сільського

²⁸ Газ. «Херсонський машинобудівник» (орган парткому, дирекції та профкому Херсонського комбайнового заводу ім. Г. І. Петровського), 8, 22 січня, 1 лютого 1963 р.

²⁹ «Протоколи засідань парткому заводу «Червона зірка» за 30 січня 1956 р., 13 лютого 1957 р., 21 березня 1958 р. і за 14 жовтня 1958 р.

³⁰ Газ. «Гемп», 7 квітня 1962 р.

³¹ Газ. «Херсонський машинобудівник», 25 січня 1963 р.

³² «Українська РСР в цифрах у 1961 р. Короткий статистичний довідник» стор. 25—26; див. також газ. «Радянська Україна», 1 лютого 1963 р.

господарства. Під керівництвом Комуністичної партії зусиллями робітничого класу інженерів, техніків і працівників науково-дослідних установ та конструкторських бюро ліквідований застій, що мав місце в тракторному і сільськогосподарському машинобудуванні. Багато машин у недалекому минулому довгий час вироблялись без суттєвих конструктивних змін, хоч і мали серйозні недоліки в технічному і економічному відношеннях. Наприклад, просапний трактор «Універсал» з двигуном в 22 к. с. мав тягові зусилля такі ж, як трактор ХТЗ-7 з двигуном в 12 к. с., працював на дорожньому пальному — гасі. Однак конструкція його не змінювалась більше 20 років (1934—1955). Вісім років (1930—1937) не реконструювався трактор марки СХТЗ³³. Нові трактори створювались дуже повільно, по п'ять-шість років, довго затримувалось їх випробування. Трактори, як правило, обладнувались карбюраторними, менш економічно вигідними в порівнянні з дизельними, двигунами.

Докорінно змінилися становище зараз. Значно скорочені строки створення нових машин. Наприклад, колектив ХТЗ приступив до розробки нового потужного і більш досконалого трактора Т-74 у 1960 р., а влітку 1962 р. уже налагодив масове його виробництво. Нові марки машин систематично вдосконалюються. Освоєний у 1950 р. трактор ХТЗ-7 протягом семи років чотири рази модернізувався (ДТ-14, ДТ-14 А, ДТ-14 Б, ДТ-20). Двигун замінено на дизельний, значно зросли його потужності. Зараз впроваджується ще краща нова модель У-101. Протягом семи років чотири рази модернізувався трактор «Беларусь». Зараз взятий до масового виробництва новий трактор цієї марки МТЗ-52³⁴. Промисловість з 1956 р. перейшла на виготовлення тракторів лише з дизельними більш економічними і в експлуатації довговічними двигунами, ніж карбюраторні. Досягнуто зниження рівня питомої ваги пального.

Успішно вирішується поставлене партією завдання по створенню машин, придатних для експлуатації на підвищених швидкостях. «Слід сміливіше переходити на випуск тракторів і сільськогосподарських машин з підвищеними робочими швидкостями,— говорив М. С. Хрущов,— щоб зробити новий, ще більш значний стрибок у зростанні продуктивності праці механізаторів»³⁵. Ось як зросли швидкості трактора, що виробляє ХТЗ: ДТ-54—7,5 км/год., Т-74—10,5 км/год., Т-125—31,3 км/год. Тепер створено і взято до масового випуску промисловістю країни ряд тракторів із значно більшим діапазоном швидкостей, наприклад від 5 до 10,5 км/год. (трактор ДТ-75) та від 1,75 до 26 км/год. (трактор Т-40). На 1962—1964 рр. заплановано виготовлення восьми нових моделей тракторів, які дадуть можливість підняти робочі швидкості на всіх сільськогосподарських операціях до 5—9 км/год³⁶. Тепер усі трактори обладнуються гідросистемами, що дозволяє використовувати їх з навісними, півнавісними та причепними машинами. Промисловість з 1956 р. стала поставляти сільському господарству принципово нові трактори — так звані самохідні шасі. Вони дають можливість використовувати різноманітні посівні, ґрунтообробюючі і збиральні машини та знаряддя. Шасі добре зарекомендували себе на транспортних роботах, отже, їх можна більш ефективно використовувати протягом року. До того ж шасі забезпечують високу маневреність агрегату і дають можливість трактористові працювати без причіплювача. Велике значення для зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства має перехід до виробництва колісних тракторів, які менш металомісткі, більш маневрені і економічно вигідніші, ніж гусеничні.

Надаючи великого значення зростанню енергетичних потужностей у сільському господарстві, Комуністична партія вирішує цю проблему не лише шляхом збільшення виробництва і докорінного поліпшення якості тракторів, самохідних машин та автомобілів, а й за рахунок дедалі зростаючих темпів електрифікації колгоспів і радгоспів. В. І. Ленін вчив нашу партію якомога збільшувати використання електричної енергії в сільському господарстві. «Електрична енергія дешевша від парової сили,— писав В. І. Ленін,— вона відзначається більшою подільністю, її значно легше передавати на дуже великі віддалі, хід машин при цьому правильніший і спокійніший,— тим-то вона значно зручніше застосовується і до молотби, і до оранки, і до доїння, і до різання корму худобі та ін.»³⁷.

Йдучи ленінським шляхом, Комуністична партія багато зробила в справі електрифікації сільського господарства. XX з'їзд КППС рішуче засудив порочну практику, що мала місце в минулому, коли заборонялось підключення колгоспів до деяких державних електросреж, навіть там, де це було економічно вигідно і не становило технічних труднощів, коли колгоспи змушені були будувати невеличкі, дорогі електро-

³³ И. И. Трепененков. Основные направления развития тракторной техники, журн. «Механизация и электрификация социалистического сельского хозяйства», 1962, № 6, стор. 3—4.

³⁴ Там же.

³⁵ «Пленум Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза, 15—19 декабря 1958 г. Стенографический отчет», М., 1958, стор. 61.

³⁶ И. И. Трепененков. Назв. праця, журн. «Механизация и электрификация социалистического сельского хозяйства», 1962, № 6, стор. 4.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 120—121.

станції, які не відповідали розмахові сільської електрифікації. Не дивно, що на Україні в 1957 р. 795 колгоспів, які вважались електрифікованими, для виробничих цілей енергію не використовували³⁸.

Виступаючи на XX з'їзді, М. С. Хрущов указав: «Необхідно, щоб всі наші працівники розглядали електрифікацію колгоспів і радгоспів як невід'ємну частину великого плану електрифікації країни»³⁹. XX з'їзд намітив чітку програму електрифікації всього сільського господарства за рахунок підключення сільських споживачів до мереж державних електростанцій і шляхом організації будівництва міжрайонних, районних теплових і гідроелектростанцій з участю в цьому будівництві колгоспів і радгоспів. Семирічним планом передбачено завершення електрифікації всіх колгоспів і радгоспів.

У боротьбі за здійснення рішень партії працівники промисловості разом з трудящими сільського господарства домоглися визначних успіхів: зараз на Україні електрифіковано 85% колгоспів і більшість радгоспів, тоді як у 1953 р. було електрифіковано лише 25% колгоспів⁴⁰. За останні роки зроблено величезний крок уперед на шляху створення і масового виробництва якісно нових посівних, ґрунтообробних, збиральних та інших машин і знарядь для сільського господарства.

Зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, поставка колгоспам і радгоспам нових машин дали можливість значно поліпшити організацію праці в землеробстві і тваринництві, підвищити їх продуктивність. Стала можливою організація комплексних механізованих бригад, ланок по обробці ряду культур без затрат додаткової ручної праці. Створено умови для розробки прогресивних поточних способів вирощування, збирання і післязбиральної обробки продукції багатьох сільськогосподарських культур, створення поточних технологічних ліній на тваринницьких фермах.

Піклування Комуністичної партії про забезпечення колгоспів і радгоспів сучасною технікою, поряд з іншими заходами, дало можливість подолати тривале відставання сільського господарства, яке спостерігалось до 1953 р. у нашій країні. На Україні за минулі 10 років досягнуто значного успіху в збільшенні виробництва зерна, м'яса, молока та інших продуктів.

В досягнення цих успіхів гідний вклад вніс робітничий клас нашої країни, який своєю працею зміцнив основу дальшого розвитку сільського господарства — його матеріально-технічну базу. Листопадовий (1962 р.) Пленум ЦК КПРС відзначив значні успіхи в зміцненні матеріально-технічної бази сільського господарства.

³⁸ «Техническая конференция. Сборник № 1». К., 1959, стор. 3.

³⁹ «XX съезд Коммунистической партии Советского Союза, 14—25 февраля 1956 года. Стенографический отчет», I, М., 1956, стор. 66.

⁴⁰ І. Й. Дорош, І. І. Мартиненко. Ефективність застосування електроенергії в сільському господарстві, журн. «Механізація сільського господарства», 1962, № 7, стор. 26.

Г. Т. БЕЗКОРОВАЙНА

ВСЕНАРОДНА ПІДТРИМКА ЛЕНІНСЬКОГО ДЕКРЕТУ ПРО МИР

Декрет про мир, ухвалений II Всеросійським з'їздом Рад, пориваючи з імперіалістичною політикою минулого, проголошував боротьбу за загальний демократичний мир, визнання суверенного права кожної нації визначати свою долю, скасування таємної дипломатії, принцип мирного співіснування. Вперше в історії міжнародних відносин Радянський уряд звертався до народів воюючих країн «втрутитися в питання війни і миру»¹.

Партія і Радянська держава після ухвалення Декрету про мир докладали багато зусиль для втілення його в життя. Була проведена величезна робота, спрямована на те, щоб декрети стали надбанням широких трудящих мас. Є кілька досліджень радянських авторів з питання боротьби більшовиків за демократичний мир у перші місяці Радянської влади², проте діяльність партії по роз'ясненню Декрету про мир і його всенародна підтримка не одержали належного висвітлення. В даному повідомленні зроблена спроба дещо заповнити цю прогалину.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 216.

² Я. Темкін. Большевики в борьбе за демократический мир, М., 1957; С. Ю. Выгодский. Ленинский декрет о мире, Л., 1959; С. М. Майоров. Борьба Советской России за выход из империалистической войны, М., 1959.

Перед Комуністичною партією і Радянським урядом після перемоги Жовтневої революції постало завдання — зміцнити диктатуру пролетаріату. Необхідно було створити новий державний апарат, соціалістичну економіку, організувати захист країни від можливого капіталістичного нападу. Першочерговим завданням, від розв'язання якого залежала доля країни, було питання миру. У ті дні газета «Правда» писала: «Негайний демократичний мир — це одне з великих світових завдань російської революції»³. Для успішного вирішення завдань, що тоді стояли перед країною, В. І. Ленін закликав трудящих згуртуватись навколо партії і Радянської влади. В телеграмі від 24 листопада 1917 р. «До всіх воєнно-революційних комітетів і солдат на фронті» Володимир Ілліч писав, що «вся армія повинна згуртуватись навколо Радянської влади для боротьби за хліб і мир»⁴. В. І. Ленін вказував, що соціалістична держава, на відміну від буржуазної, сильна свідомістю мас і справжню політику вона здійснює тільки завдяки підтримці мільйонів трудящих, що не можна добитись підписання миру тільки зусиллями одного уряду, не спираючись на народ.

Проводячи послідовну політику миру, Комуністична партія приділяла велику увагу пропаганді перших радянських декретів. Рішенням від 11 листопада 1917 р. Центральний Комітет національово-партійної організації на широку пропаганду всіх декретів Радянської влади⁵. Вони були надруковані в центральних і місцевих газетах, видані окремими листівками, мільйонами примірників поширювались в містах, селах і серед солдатських мас. Неодноразово їх передавали по радіо. Декрет про мир поширювався також серед солдат австро-німецької армії. Газета «Известия» в ті дні повідомляла: «Декрет про мир частково перекладений і перекладається на всі мови і поширюється по всьому фронту серед австро-німецьких військ, шляхом безпосередньої передачі з наших окопів і шляхом розкидання з аеропланів. Крім того, Декрет про мир відісланий до Стокгольма і буде поширюватися звідти»⁶.

У справі згуртування трудящих мас на боротьбу за здійснення перших радянських декретів, за встановлення влади Рад на місцях велику роль відіграла преса. На сторінках газет «Правда», «Известия», «Деревенская беднота» та інших публікувалися декрети, ленінські статті, виступи вождя на з'їздах робітників і селян, висвітлювались питання боротьби за мир, за встановлення і зміцнення Радянської влади на місцях. Комуністична партія з'ясовувала робітникам, селянам і солдатським масам зовнішню і внутрішню політику Радянської влади. Ще 27 жовтня 1917 р. «Деревенская беднота» писала: «Треба покінчити з війною. Це зрозуміло кожному селянинові, кожному робітникові... Якщо ми хочемо миру, а отже й кінця голоду, кінця розрухи і розорення, ми повинні всіляко підтримувати Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів»⁷.

Партійну пропаганду й агітацію В. І. Ленін вважав найважливішим засобом зміцнення зв'язку партії з масами, мобілізації мас на вирішення завдань, що стояли перед країною. Незважаючи на свою зайнятість, Володимир Ілліч часто виступав на з'їздах робітників, солдат і селян, роз'яснюючи злободенні питання, обгрунтовуючи необхідність заключення демократичного миру. «Безпосереднє звернення до мас,— писала у своїх спогадах Л. П. Фотієва,—пряма розмова вождя з народом про характер труднощів, які стояли перед молодю Радянською республікою, і показ шляхів до подолання цих труднощів — важлива сторона діяльності Леніна як агітатора»⁸. Часто перед трудящими виступали такі видатні партійні діячі, як Серго Орджонікідзе, Я. М. Свердлов, А. В. Луначарський, О. М. Коллонтай, М. С. Урицький, М. В. Криленко, П. Ю. Дибенко, М. К. Муранов, М. М. Володарський та багато ін.

Центральний Комітет партії повсякденно керував агітаційно-пропагандистською діяльністю місцевих партійних організацій, систематично інформував їх про мирні переговори, про ставлення до миру робітників капіталістичних країн і буржуазних урядів. В. І. Ленін надавав виняткового значення підготовці пропагандистських кадрів, незважаючи на дуже тяжке становище республіки, дбав про їх матеріальне забезпечення. На пропозицію В. І. Леніна 3 грудня 1917 р. Раднарком прийняв постанову, в якій говорилось про необхідність посилення агітації проти анексіоністської політики німецьких імперіалістів і про асигнування додаткових коштів на агітацію⁹. Тільки через Петроградський Воєнно-революційний комітет у грудні було відряджено на місця 106 комісарів, 61 інструктор і понад 600 агітаторів¹⁰. По роз'ясненню

³ Газ. «Правда», 12 листопада 1917 р.

⁴ Центральний державний воєнно-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 94, оп. 1, спр. 15, арк. 8.

⁵ «Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б)», М., 1958, стор. 122.

⁶ Газ. «Известия», 18 листопада 1917 р.

⁷ Газ. «Деревенская беднота», 27 жовтня 1917 р.

⁸ Л. Фотієва. Из жизни Ленина, М., 1959, стор. 100.

⁹ Див В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 354.

¹⁰ Г. Н. Голяков. Очерки истории Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1959, стор. 331.

миролюбної політики Радянського уряду значну роботу на селі проводили демобілізовані солдати, які добре знали становище на фронтах.

В усі партійні організації надсилалась необхідна партійна література, газети, брошури, листівки. 20 листопада 1917 р. з ЦК партії селянам Вятської губернії писали: «З великим бажанням ідем назустріч вашому проханню. Книжки і газети надішлемо вам з попутними товаришами — солдатами, вашими земляками, які їдуть в село. Виписали вам газету «Деревенская беднота», буде щоденно надсилатись»¹¹. ЦК партії видавав «Бюлетні», які розсилалися на місця у вигляді листів і разом з листами. Тільки 1 листопада 1917 р. було відіслано 3654 бюлетні¹². Робилося все необхідне, щоб трудящі знали правду про Радянську владу, про її зовнішню політику.

Трудящі з величезною радістю зустріли рішення II Всеросійського з'їзду Рад. Із Гусь-Хрустального, Володимирської губернії, 16 листопада 1917 р. в ЦК партії писали, що «декрети про землю і мир поширюються всюди у великій кількості і зустрічаються з величезним піднесенням...»¹³. Подібне писали в ЦК з Мінська¹⁴, Саратова¹⁵ та багатьох інших міст і сіл. 23 листопада робітники Катеринослава, вітаючи вождя революції В. І. Леніна, писали: «Прагнемо якнайскорішого укладення бажаного миру, якого всі чекають з великим нетерпінням»¹⁶.

З величезним піднесенням зустріли Декрет про мир солдатыські маси. У військових частинах відбувалися збори і мітинги, на яких солдати схвалювали всі заходи Радянської влади і вимагали найскорішого заключення миру. Так, з'їзд представників Південно-Західного фронту, який відбувся 18—24 листопада в Бердичеві, визнав Раду Народних Комісарів і запропонував командуванню фронтом негайно розпочати переговори про підписання перемир'я на всьому фронті¹⁷. 10 листопада Военно-революційний комітет II армії повідомляв, що армія вітає «пропозицію голови Ради Народних Комісарів Леніна розпочати офіційні переговори про заключення перемир'я на всіх фронтах»¹⁸. На загальних зборах 306 Мокшанського піхотного полку солдати висловили повне довір'я Радянському уряду і вимагали негайно розпочати переговори між воюючими країнами з метою досягнення миру¹⁹. В ухваленій 19 листопада Надзвичайним армійським з'їздом XII армії відозві говорилось: «Надзвичайний з'їзд великої Ради XII армії від імені жителів сирих ямок землі, сирих окопників, змучених кривавою бойнею, голодом, зимовими холодами, від імені сотень тисяч силів праці, відірваних від плугів і станків, від рідних хат і сімей злими хижаками-експлуататорами... шле братній привіт «Червоному Петрограду», його революційним борцям... робітникам Петрограда, червоним морякам Балтійського флоту і революційному гарнізону, які повстали проти уряду народної зради, брехні і запроданства, проти холопів і клки капіталу»²⁰.

Телеграми, листи, повідомлення безперервним потоком надходили в Петроград з усіх фронтів, армій, окремих частин. В Пітер прибули армійські делегати, щоб ознайомитись із справжнім становищем у країні. «Переважає більшість делегатів повідомляють,— відзначалось у телеграмі Военно-революційного комітету від 18 листопада,— що армія цілком на боці нової, Радянської влади. Багато солдатських і селянських делегатів плакали від радісного хвилювання, читаючи декрети Всеросійського з'їзду Рад про мир і землю»²¹. З усіх фронтів повідомляли про прагнення солдатських мас до миру. Сповідання всіх трудящих висловила газета «Солдатская правда», яка писала: «Окопні маси вимагають, щоб, зрештою, від слів перейшли до діла і почали б активно домагатися миру»²².

Про настрої в армії тих днів розповідають листи окремих солдат. 9 листопада група солдат писала в Петроградську Раду робітничих і солдатських депутатів, що вони глибоко вірять більшовикам, які тільки й можуть забезпечити мир. Водночас вони готові були в будь-яку хвилину «провчити козаків і Керенського»²³. Збереглася

¹¹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ) ф. 17, од. зб. 82, оп. 1, арк. 70.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 131, арк. 1.

¹³ «Переписка Секретаріата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. Сборник документов». ч. II, М., 1957, стор. 270.

¹⁴ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 204, арк. 85.

¹⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 207.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 78, спр. 64, арк. 123.

¹⁷ Газ. «Солдатская правда», 1 грудня 1917 р.

¹⁸ ЦДВІА, ф. 2031, оп. 2, спр. 10, арк. 45.

¹⁹ ЦДВІА, ф. 2407, оп. 1, спр. 1., арк. 141.

²⁰ ЦДВІА, ф. 94, оп. 1, спр. 17, арк. 172.

²¹ ЦДВІА, ф. 2273, оп. 1, спр. 7, арк. 713.

²² Газ. «Солдатская правда», 12 листопада 1917 р.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 78, спр. 64, арк. 17.

багато солдатських листів, які свідчать про бажання якнайскоріше повернутися додому, до мирної праці на фабриках і заводах, в сільському господарстві. 16 листопада 1917 р. солдат Петро Приходько писав: «Ми не приносимо державі зараз ніякої користі, а тільки збитки... Якби нас відпустили додому, ми б стільки зробили потрібного»²⁴. «Прошу Вас не відмовити в моїй просьбі,— писав 20 листопада солдат 21 армійського корпусу Михайло Рогов,— і повернути мене на завод, я майстрова людина, ремесло — токарь по металу»²⁵.

Радянську владу і її декрети підтримали як робітники і бідняцькі селянські маси, так і солдати всіх національностей Росії. Про почуття інтернаціоналізму і дружби народів свідчили численні листи і телеграми з різних частин армії. 12 листопада 1917 р. солдати-мусульмани IX армії писали до Раднаркому, що вони «всіма силами підтримують нову народну владу Рад робітничих і солдатських депутатів»²⁶. 21 грудня солдати-українці 10-го Драгунського Новгородського полку писали: «Вимагаємо негайного миру на демократичних засадах, забезпечення самовизначення національностей усіх народів»²⁷.

На захист миру і всіх інших заходів Радянського уряду виступали жінки, яких Радянська влада зробила повноправними громадянами. Комуністична партія вживала всіх необхідних заходів для залучення жінок до активного громадсько-політичного життя республіки. Велика ініціатива в цій роботі належить видатним діячкам революційного руху і радянського будівництва: Н. Крупській, О. Коллонтай, Л. Сталь, І. Арманд, К. Самойлової, К. Ніколаєвій та іншим. Вони читали лекції на теми «Роль жінки в сучасній революції», «Боротьба жінок за мир» та інші, залучаючи жінок до активної участі в житті країни.

3 ініціативи жінок-комуністок у листопаді 1917 р. було скликано Першу конференцію робітниць Петрограда, робота якої пройшла під знаком мобілізації жіночих пролетарських мас на захист молодої Радянської республіки²⁸. Делегати конференції запевнили партію і В. І. Леніна про свою безмежну відданість Радянській владі. Коли Клавдія Ніколаєва, виступаючи від імені 80 тис. робітниць Петрограда, говорила В. І. Леніну про підтримку робітничо-селянського уряду, Володимир Ілліч посміхнувся і сказав: «Якщо робітници ідуть з нами, перемога революції забезпечена»²⁹. Конференція одностайно прийняла «Звернення російських жінок до жінок всього світу», в якому говорилося: «Три роки від нас віднімали наших батьків, чоловіків, братів і дітей, тих дітей, яких ми у таких муках народжували, з такою любов'ю і з таким трудом рослині, які становили всю радість і весь смисл нашого життя. І ми, жінки, дозволяли здійснювати це і мовчали... До якого часу мовчати? Ми, російські жінки, не хочемо більше мовчки зносити здійснюване беззаконня і закликаємо вас, жінок усього світу, в ім'я взаємного врятування наших дітей, батьків і братів, виступити разом з нами проти жорстокої, ганебної війни і вимагати від своїх урядів негайного припинення війни»³⁰.

Ленінський декрет про мир з великим піднесенням зустріли трудящі всіх країн. І ніяка зловна брехня, що її поширювала міжнародна реакція, не могла зупинити революціонізуючого впливу ідей Жовтневої революції. В. І. Ленін відзначав, що Радянська республіка «запалила пожегу у всій Європі і Америці»³¹, що «в усіх воюючих країнах назріває боротьба проти власних імперіалістичних урядів»³². У Німеччині і Австро-Угорщині, у Франції і в Англії — всюди розгорталась антивоєнна боротьба трудящих мас. Ленінський Декрет про мир став, як писала в ті дні «Правда», визначальною хартією міжнародної політики пролетарської демократії³³.

7 січня 1918 р. в Петрограді в цирку «Модерн» відбувся інтернаціональний мітинг, організований Петроградським комітетом більшовиків, на якому, крім А. В. Луначарського і О. М. Коллонтай, виступили представники соціалістичних партій Швеції, Норвегії, Румунії та інших країн. Від імені пролетаріату США російських робітників вітали Джон Рід і Альберт Ріс Вільямс. «З перших днів свого існування,— говорив М. С. Хрущов на V Всесвітньому конгресі профспілок,— наша соціалістична держава нерозривно зв'язана з міжнародним робітничим рухом, спирається на його співчуття і підтримку»³⁴.

В результаті наполегливої роботи Комуністичної партії було завойоване довір'я найширших трудящих мас Росії до Радянської влади і її політики. «Ми, партія

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 78, спр. 64, арк. 47.

²⁵ Там же, арк. 90.

²⁶ ЦДВІА, ф. 2179, оп. 4, спр. 8, арк. 44.

²⁷ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 55, арк. 6.

²⁸ «Славные большевички», М., 1958, стор. 255.

²⁹ Там же, стор. 299.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 80, спр. 76, арк. 39.

³¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 459.

³² В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 306.

³³ Газ. «Правда», 22 листопада 1917 р.

³⁴ Газ. «Правда», 10 грудня 1961 р.

більшовиків, Росію *переконали*. Ми Росію *відвоювали* — у багатих для бідних, у експлуататорів для трудящих»³⁵ — говорив В. І. Ленін. «З нас сміялись, — відзначав Володимир Ілліч, — говорили, що більшовики не розуміють, що їх декретів не виконують; вся білогвардійська преса повна насмішок відносно цього, але ця смуга була законною, коли більшовики взяли владу і сказали рядовому селянинові, рядовому робітникові: ось як нам хотілося б, щоб держава управлялась, ось декрет, спробуйте. Простому робітникові і селянинові ми свої уявлення про політику відразу довели у формі декретів. В результаті було завоювання того величезного довір'я, яке ми мали і маємо в народних масах»³⁶.

З лозунгом мир народилась перша в світі соціалістична держава. Цей заклик вона пронесла через усю свою історію. Забезпечити мирні умови для побудови комуністичного суспільства в СРСР і розвитку світової системи соціалізму і разом з усіма миролюбними народами позбавити людство від світової винищувальної війни — головна мета зовнішньополітичної діяльності КПРС і Радянського уряду у наші дні.

К. І. СТЕЦЮК

ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ — ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Серед українських так званих «козацьких» літописів за повнотою і правдивістю відомостей провідне місце належить оригінальному твору другої половини XVII — початку XVIII ст., що широко відомий під назвою «Літопис Самовидця». Дослідники одноставно сходяться на тому, що літопис писала людина, яка була очевидцем зображуваних нею історичних подій¹.

За своєю структурою і характером викладу літопис поділяється на дві основні частини. Перша частина літопису викладає події від 1648 до 1677 р. і має характер історичного огляду з окремими заголовками. Написана вона на основі поперелітних записів і спостережень автора, а можливо, і джерел стороннього походження. Друга частина 1677—1702 рр. містить у собі вже записи по роках, що мають типовий літописний характер².

Вперше літопис Самовидця було надруковано у 1846 р. О. М. Бодянським³ під заголовком «Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкаго и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена проложателями до 1734 г.» Видання здійснено на основі чотирьох рукописних списків (Куліша, Третьякова, Юзефовича і російського перекладу). Як зазначає у передмові до видання П. Куліш, у зв'язку з тим, що даний твір не має назви і ім'я його автора невідоме, але аналіз тексту переконує, що автор жив і творив від початку визвольної війни і, можливо, до кінця XVII ст.⁴ у видавців є всі підстави назвати цей твір літописом Самовидця.

З початку XVIII ст. і особливо з його другої половини літопис був поширений у списках і відомий досить широкому колу освічених людей. Орест Левицький вважав, що цим літописом користувався Грабянка, і чимало вніс з нього у своє «Летописное повествование о Малой России» Рігельман. Однак незрозуміло, з яких причин літопис залишався невідомим Самійлу Величку⁵. Літопис Самовидця використовувався українськими, російськими, польськими, а також деякими західноєвропейськими істориками, зокрема, як писав М. Н. Петровський, вплив літопису позначився на працях французького історика Шерера, на дослідника історії Туреччини Гаммера⁶.

Історичній науці відомо про шість списків літопису: Куліша, Третьякова, Юзефовича, список російською мовою, а також списки Козельського і Іскрицького. На думку

³⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 210.

³⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 263.

¹ В. С. Иконников. Опыт русской историографии, т. II, кн. II, К., 1908, стор. 1562—1563.

² М. Петровський. Нариси історії України XVII — початку XVIII. Дослідні над літописом Самовидця, Харків, 1930, стор. 52.

³ «Чтения Московского общества истории и древностей Российских», М., 1846, № 1—2.

⁴ Більш вірогідним є те, що автор літопису помер у перші роки XVIII ст.

⁵ Орест Левицький. Опыт исследования о летописи Самовидца, «Летопись Самовидца», К., 1878, стор. 4.

⁶ М. Петровский, Названа праця, стор. 10.

Ореста Левицького, список Іскрицького, написаний у період 1734—1740 рр., є найстарішим, в ньому в найбільшій чистоті зберігся текст літопису. Лише два списки (Козельського і Іскрицького) відносяться до першої половини XVIII ст., інші до більш пізнього часу. Порівнюючи тексти усіх шести списків, дослідник переконується, що між ними різниця не дуже значна і полягає в тому, що окремі з них мають різні вставки, додатки, пропуски, скорочення та ін. Найповнішими є списки Іскрицького і Юзефовича, а також список, перекладений російською мовою. В списках Козельського, Третякова окремі відомості передані коротко, а деякі зовсім випущені, а в списку Куліша виклад подій закінчується лише 1668 р.

Аналіз тексту літопису дає можливість встановити нашарування пізнішого часу і виявити джерело, з якого вони походять, і, таким чином, відновити первісний і автентичний текст літопису. Першим штучним нашаруванням у літописі Самовидця є його вступна частина «Летописец в Малой России прежде Хмельницкого бывших гетманов и при них действий», яка є лише в пізніших за часом списках: Куліша, Юзефовича і російському перекладі. Цей вступ дуже відрізняється від тексту літопису як мовою, так і стилем. На переконливих фактах О. М. Максимович⁷ доводив, що вступ не належить самому Самовидцю, а був приставлений до літопису невідомим компілятором десь у другій чверті XVIII ст. Джерелом для цього вступу була хроніка, невідомо ким складена, під назвою «Краткое описание Малороссии». До пізніших нашарувань належить і кінець літопису за списком Юзефовича і російським перекладом, в яких виклад подій доходив до 1734 р. Цей кінець також мовою і стилем помітно відрізняється від іншого тексту літопису. Уважний розгляд списків Козельського та Іскрицького говорить про те, що літопис закінчується 1702 р., а кінцева частина пізніших списків запозичена переписувачами зі згаданої вище хроніки, яка дала матеріал і для багатьох вставок у середині тексту. Переписувачі пізніших списків робили також чимало скорочень.

Вдруге літопис був виданий «Київською тимчасовою комісією для розбору стародавніх актів» у 1878 р. з вступною статтю О. Левицького «Опыт исследования о летописи Самовидца» (далі в тексті даної статті посилання на це видання). Це робилось не лише тому, що видання Боляньського стало бібліографічною рідкістю, а й тому, що в ньому було чимало неточностей і помилок. Крім того, комісія одержала в своє розпорядження два нових і цінних списки літопису, з допомогою яких можна було відати літопис з найбільшою повнотою і вірогідністю. Це все дало можливість комісії відновити майже в первісній чистоті справжній текст літопису, який охоплює період від 1648 до 1702 рр. У другому виданні до літопису долано три хроніки («Хмельницкая летопись», «Краткое описание Малороссии», «Собрание историческое, из книг древнего писателя Александра Гвагинна и из старых русских верных летописей Абшитованим полковним обозним Стефаном Василевим сином Лукомским сочиненное в малороссийском городе Прилуке 1770 году»), покажчики незрозумілих слів, імен і географічних назв. Це видання на той час було злійшено на високому науковому рівні. Д. Багалій вважав, що текст літопису, виданий О. Левицьким, треба вважати за зовсім близький до оригіналу, а навіть і автентичний з оригіналом⁸.

Літопис Самовидця привернув, можливо великий інтерес істориків. Так М. О. Максимович у своїх дослідженнях з історії України дуже часто торкався літопису Самовидця⁹, а два дослідження він цілком присвятив йому. Це лист про Боглана Хмельницького і, зокрема, лист шістнадцятий «О введении к Летописи Самовидца»¹⁰ і лист сімнадцятий «О похищении королевской грамоты у Барабаша»¹¹. Максимович давав високу оцінку джерелу, називаючи його «замечательным» і «драгоценным»¹². Аналізуючи текст літопису, Максимович виявив ряд помилкових і зіпсованих місць, показавши, наприклад, що час походу Тимоша Хмельницького у Молдавію замість 1653 р. визначається 1656 р., в записах про 1657 р. серед полків, які були послані Виговським проти М. Пушкаря замість полка Чернігівського називається Стародубський полк та ін.

Дослідник Є. Замисловський назвав літопис Самовидця «Самою безыскусственною по форме изложения и наиболее достоверною летописью»¹³. Про літопис Само-

⁷ М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. I, К., 1876, стор. 459.

⁸ Д. І. Багалій. Нарис української історіографії, вип. II, К., 1925, стор. 4.

⁹ Зокрема, в працях «Об историческом романе П. Кулиша «Черная рада» і «Обозрение городских полков» і сотні бивших на Украине со времени Боглана Хмельницкого», вміщених в I томі «Собрания сочинений», стор. 525—526, 660, 668.

¹⁰ М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. I, К., 1876, стор. 462.

¹¹ Там же, стор. 467.

¹² М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. I, стор. 398—400.

¹³ Е. Замисловский. Царствование Федора Алексеевича, ч. I, СПб., 1871, стор. 194.

вндця, його структуру, а також авторство писав і Б. Карпов¹⁴, але, як правильно підкреслив Д. Багалій, погляди Карпова на цей предмет не зовсім ясні і переконливі¹⁵. Значно більше зроблено в цьому відношенні О. І. Левницьким. Ще у ранній своїй студії «Очерки внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.» є важливі зауваження про літопис Самовидця, але більш ґрунтовно і докладно досліджує він це питання в названій праці «Спроба дослідження літопису Самовидця»¹⁶. О. Левницький говорить про умови появи так званих козацьких літописів взагалі, визначає роль літопису Самовидця серед інших літописів, встановлює текст, визначає його місце і час складання, висловлює думку про те, до якого стану тодішнього суспільства міг належати невідомий автор, і які були його соціальні й політичні погляди. Для того часу це дослідження було значним вкладом в історіографію про літопис Самовидця.

Ряд важливих зауважень про літопис Самовидця зробив М. І. Костомаров¹⁷. Це в першу чергу в таких працях, як «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Мазепа и мазепинцы»¹⁸. Він висловив припущення, що автором літопису був відомий український діяч другої половини XVII ст. Ф. Коробка¹⁹. Тут же він дав високу оцінку літопису, називаючи його дорожочинним і самим достовірним серед усіх інших українських літописів. Загальні зауваження про літопис Самовидця знаходимо в працях О. Огоновського²⁰. Чимало місця приділяє в своїй праці названому літопису В. Іконников²¹. Він відзначав, що літопис Самовидця серед інших джерел з історії України можна поставити на першому місці як найстародавніше найоригінальніше за своїм змістом, яке визначається простотою і об'єктивністю викладу²².

В радянський час на Україні з'явився II випуск Нарисів української історіографії Д. І. Багалія, де чимало місця приділено і літопису Самовидця. Д. І. Багалій докладно аналізував списки і видання літопису, погляди і симпатії автора і висловив припущення, що автором літопису могла бути людина, яка належала до козацького стану. Протягом 1925—1926 рр. з'явилися дослідження Р. Романовського²³, М. Петровського²⁴, в яких вирішувалось питання про те, хто був автором літопису Самовидця. Названі автори, незалежно один від одного, на основі аналізу автобіографічних даних, що містяться в літопису і біографії Р. Ракушки, прийшли до висновку, що автором літопису Самовидця був відомий діяч другої половини XVII ст., представник козацької старшини Роман Ракушка-Романовський.

В своєму важливому і ґрунтовному дослідженні про літопис Самовидця М. Н. Петровський²⁵ прийшов до висновку, що літопис написано сучасником, який був у багатьох випадках свідком і учасником подій, що висвітлюються в літопису. Автор дослідження правильно підкреслив, що літопис Самовидця відбиває соціально-економічні і політичні погляди козацької старшини, до якої належав і автор літопису Роман Ракушка-Романовський. М. Н. Петровський, спираючись на висновки попередніх дослідників, а також використавши нові архівні матеріали, на основі внутрішньої і зовнішньої критики джерел виявив деякі місця, що не належать до тексту літопису Самовидця, а також зіпсованих переписувачами окремих виразів і слів літопису. Автор дослідження довів, що у списку Іскрицького, на якому базувався Орест Левницький, у виданні 1878 р. окремі звістки і вирази є сумнівними, в той час як в інших списках, зокрема Козельського, вони подаються правильно. В зв'язку з цим автор прийшов до висновку, що для встановлення повноти звісток необхідно дані одного списку перевірити іншими. Монографія М. Н. Петровського про українські літописи є єдиною, в якій з вичерпною повнотою дано глибокий науковий аналіз літопису Самовидця як історичного джерела. Правда, ця праця не позбавлена окремих недоліків. У ній є також ряд спірних положень.

Доведено, що автором літопису Самовидця був представник козацької старшини Роман Ракушка-Романовський. Вперше його ім'я зустрічається в реєстрі, складеному після Зборівської угоди 1649 р., де він записаний у козацький реєстр Ніжин-

¹⁴ Г. Карпов. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого, М. 1873. Приложение № 2.

¹⁵ Д. І. Багалій. Назв. праця, стор. 21.

¹⁶ «Літопись Самовидца», стор. 1—76.

¹⁷ Н. І. Костомаров. Собрание сочинений кн. V СПб., 1903.

¹⁸ Там же, кн. VI. СПб., 1905 стор. 381—382.

¹⁹ О. Огоновский. История литературы русской, ч. I, Львов, 1887.

²⁰ Источники истории Юго-Западной Руси, стор. 25—27.

²¹ В. Иконников. Опыт русской историографии, т. II, кн. 2, глава II.

²² В. Иконников. Назв. праця т. II, кн. 2, стор. 1561.

²³ В. Романовский. Кто был Самовидец?, журн. «Україна», 1925, кн. 5.

²⁴ М. Петровський. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського). Записки Ніжинського інституту народної освіти, кн. VI, 1926.

²⁵ М. Н. Петровський. Нариси історії України..., стор. 10.

ської полкової сотні під ім'ям Романа Ракушенка²⁶. По батькові він був Онискович і мав друге прізвище Романовський. Народився приблизно в 1623—1625 рр.²⁷. Дитинство його пройшло, очевидно, в Ніжині, а років у 25 він став реєстровим козаком першої полкової сотні. Вже тоді Роман Ракушка виділявся серед інших козаків здібностями і освіченістю. В 1654 р. почав зватися «Ракушка-Романовський». Тоді ж він зайняв одну з важливих посад по догляду за господарством полкового військового скарбу, зокрема за млинами. Пізніше Ракушка титулувався ревізором скарбу військового і «дозорцем» скарбу військового у полку Ніжинському²⁸.

Ракушка брав активну участь у тогочасних політичних подіях. У літопису Самовидця звертається велика увага на воєнні дії в Білорусії у 1654—1655 рр. Роман Ракушка був у Ніжинському полку, який під проводом В. Золотаренка брав участь в облозі Смоленська. Докладний опис Чигиринської ради 1657 р. свідчить про те, що Роман Ракушка був на похороні Богдана Хмельницького і залишився потім на деякий час у Чигирині, щоб взяти участь у раді, на якій стояло питання про обрання нового гетьмана. В кінці 50 років XVII ст. Ракушка був ніжинським сотником і виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана Івана Виговського. Але у вирішальну хвилину він не підтримав Виговського і його шляхетсько-старшинську групу в їх орієнтації на шляхетську Польщу і Кримське ханство. У вересні 1659 р. Ракушка, займаючи посаду ніжинського полкового судді, був посланцем у Москву від полковника Василя Золотаренка з заявою про вірність Російському уряду²⁹.

Ракушка-Романовський користувався настільки великим довір'ям у ніжинського полковника В. Золотаренка, що останній неодноразово залишав його наказним полковником. У царській грамоті від 2 листопада 1660 р. оголошується наказом полковникові Роману Ракушці за вірну службу «царське милостиве слово»³⁰. На початку грудня 1660 р. він був послом від Василя Золотаренка до воеводи Григорія Ромодановського з проханням прибути на допомогу під Ніжин, якому загрожували війська Юрія Хмельницького з його спільниками татарами і поляками³¹. Але Ракушка ставився до Василя Золотаренка не зовсім прихильно, називаючи його зневажливо «простаком»³². Очевидно, його симпатії були на стороні іншого представника «значних» — Якимма Сомка.

Після ніжинської чорної ради і страти Василя Золотаренка і Якимма Сомка Ракушка в особистому плані не тільки нічого не втратив, а навпаки піднявся ще на вищий шабель службової кар'єри завдяки своєму розумові, знанню життя і природному хисту, Ракушка став незамінною людиною для нового гетьмана Івана Брюховецького, який призначив його генеральним підскарбієм³³, довіривши йому великі цінності військового скарбу. Незабаром після Чорної ради Ракушка одержав від гетьмана відповідальне завдання³⁴.

Роман Ракушка був у курсі всіх політичних подій як всередині країни, так і за її межами. Він досить докладно і ґрунтовно інформував Брюховецького, коли той перебував у Москві, про Дорошенка, татар, шляхетську Польщу³⁵. Після підписання московських статей становище Ракушки-Романовського, як генерального підскарб'я, дуже ускладнилося. Воеводи, втручаючись у внутрішні справи гетьманського управління, нерідко почали брати з млинів військову мірочку без всякого погодження з

²⁶ Реєстра всего Войска Запорожского после Збровского договора с королем польским Яном-Казимиром, составленные 1649 г. октября 16 дня, М., 1875, стор. 321.

²⁷ В. Модзалевський. Перший військовий підскарбій (1663—1668) Роман Ракушка. Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук, кн. I, К., 1919, стор. 19; Малоросійський Родословник, т. IV, К., 1914, стор. 247—248.

²⁸ В. Модзалевський. Роман Ракушка один из деятелей «Руины», Труды Черниговской Архивной Комиссии, в. X., 1913, стор. 48—49; його ж, Перший військовий підскарбій Роман Ракушка, Записки Історико-філологічного відділу Української Академії наук, кн. I, стор. 23.

²⁹ Акти ЮЗР., т. XV, СПб., 1892, № 11, стор. 443, та ін.

³⁰ В. А. Модзалевський. Роман Ракушка, один из деятелей «Руины», Приложение № 2, Труды Черниговской Архивной Комиссии, стор. 49, а також надруковано в «Записках історико-філологічного відділу, кн. II, III, як додаток до статті Модзалевського, Перший підскарбій (1663—1669) Роман Ракушка, стор. 47.

³¹ Акты Московского государства, т. III, СПб., 1901, № 248, стор. 252, № 249, стор. 255; В. Модзалевський. Перший підскарбій... Записки, т. I, стор. 31, II—III, стор. 47.

³² Відомо, що В. Золотаренко був неписьменний, див. А. Лазаревський, Описание Старой Малороссии, т. II, К., 1893, стор. 5.

³³ А. М. Лазаревський. Описание Старой Малороссии, т. I, К., 1889, стор. 13; М. Петровський. Українські діячі XVII віку, II, Роман Ракушка-Романовський, стор. 197.

³⁴ В. Модзалевський. Перший військовий підскарбій Роман Ракушка, стор. 48.

³⁵ А. М. Лазаревський. Описание Старой Малороссии, т. II, стор. 595.

генеральним підскарбієм, порушуючи всі його розписи-плани. Такі випадки були на Чернігівщині, зокрема в Менському, Сосницькому і Понорницькому повітах. Те ж саме сталося з млинами Острянськими і у всьому Київському полку, які воевода Шереметьєв «отписал на великого государя... и ведать тех мельниц ему Роману не велел»³⁶. «Переписчик» стольник Хлопов і московські воеводи привласнили собі функції, що раніше належали лише генеральному підскарбію та полковникам, і почали видавати дозволи на побудову млинів і на свій розсуд увільняли власників млинів від податків військового скарбу³⁷.

Становище генерального підскарбія ускладнювалося у зв'язку з наростанням незадоволення народних мас політикою козацької старшини, а також діями царських воевод. На Запоріжжі і Переяславщині почалися заворушення, що переросли в повстання. У червні 1668 р. під Опішнею Брюховецький був убитий. Ймовірно, що Ракушка брав участь у підготовці повстання, яке старшинська верхівка намагалась спрямувати виключно проти царських воевод. Після того, як визначилась поразка повстання, він тікає (кінець 1668 р.) на Правобережжя³⁸, де в 1670 р. став брочлавським протопопом.

З обранням гетьманом Самойловича Ракушка-Романовський знову повернувся на Лівобережжя. Поселившись у Стародубі, він став священником Миколаївської церкви. Життя в Стародубі у відриві від політичної діяльності позначилось на літописанні цих часів. Ще Левицький відзначав, що, «починаючи з кінця 70-х років, в літопису поряд звісток політичних все гостріше зустрічаються записи, а іноді і докладні оповідання про окремі події, що мають, головним чином, місцевий інтерес». Цілком підтверджується думка М. Петровського про те, що літопис було складено після 1676 р. Саме після цього року оповідання ведеться рівнобіжно подіям, немає упереджень подій, як у першій частині літопису³⁹.

В Стародубі Ракушка жив до самої смерті, яка, на думку Модзалевського, сталась у лютому 1703 р. Прожив Ракушка-Романовський близько 80 років, беручи активну участь у громадсько-політичному житті України. Найбільшою його заслугою є написання важливого історичного твору, який заслужив високу оцінку істориків своєю оригінальністю і вірогідністю.

Ряд істориків буржуазного напрямку приписували автору літопису Самовидця надзвичайний об'єктивізм. Так, зокрема, Орест Левицький відзначав, що «небагато можна назвати історичних праць старого часу, які відрізнялись би таким об'єктивізмом, як літопис Самовидця...»⁴⁰. Така оцінка літопису Самовидця не відповідає дійсності. Самовидець був людиною свого часу і свого класу. Як представник козацької старшини, він відбив погляди і інтереси цієї соціальної верстви, його літопис просякнутий ідеологією феодалного класу. Літописець дії гетьманського уряду пояснював не соціально-економічними причинами, що відповідали інтересам певного класу, а лише інтересам окремих осіб, які ніби діяли самостійно на свій розсуд, без всякого впливу соціального середовища.

Як представник козацької старшини, Самовидець, розглядаючи причини визвольної війни 1648—1654 рр., виявляє повну байдужість до становища народних мас, які під владою шляхетської Польщі зазнавали тяжкого соціального і національно-релігійного гніту. Єдине, що він засуджував і вважав ненормальним у взаємовідносинах панів і селян, це те, що польські пани не самі управляли своїми маєтками на Україні, а через старост і орендарів, які зловживали своїм становищем і викликали незадоволення селян. Самий факт експлуатації Самовидець вважав явищем закономірним.

В час визвольної війни, коли селянство — основна сила цієї війни — розгорнуло боротьбу не лише проти польських феодалів, а й проти феодалного гніту взагалі, симпатії Самовидця були на боці заможних верств, а не селянства. Літописець з уболіванням говорить, що «на тот час туга великая людем всякого стану значним была и поругання от посполитых людей, а найбільше от гуляйства то есть от броварников, вынников могильников, будников, наймитов, пастухов»⁴¹. Називав визвольну війну «карою за гріхи всіх», «нешасною війною»⁴².

Висвітлюючи хід визвольної війни, літописець на перше місце, як рушійну силу її, висуває реєстрове козацтво. Боротьбу народних мас проти феодалного гніту він

³⁶ Акти ЮЗР, т. VI, СПб., 1869, стор. 94—95.

³⁷ В. Модзалевський. Перший військовий підскарбій Роман Ракушка, стор. 49—50.

³⁸ Микола Петровський. Українські діячі XVII віку, II; Роман Ракушка-Романовський. Записки Ніжинського інституту Народної освіти, кн. XI, 1931, стор. 203.

³⁹ М. Петровський. Назв. праця, стор. 52.

⁴⁰ Ор. Левицький. Назв. праця, стор. 34—35.

⁴¹ «Летопись Самовидца», стор. 13.

⁴² Там же, стор. 16.

називає жорстокостями «свавільної черні»⁴³. Негативно ставився Самовидець також до рядового козацтва, особливо до запорізької козацької голоти. Він, наприклад, ставив у вину Запоріжжю те, що воно приймало до своїх лав як селян, так і міщан. Рядових запорожців він називає людьми свавільними, які «не зовсім добрим на старшину городовую живуть, як то у них звичай давній»⁴⁴. Народні повстання у другій половині XVII ст. розглядав як прояв жорстокості свавільної черні по відношенню до своїх державців, як «розбій» і «забойство».

Літописець з захопленням вітав возз'єднання України з Росією, підкреслюючи, що вона була радісно зустрінута всім українським народом. «По всей Украине увесь народ з охотою то учинил... и немалая радость межи народом стала»⁴⁵. В позитивному плані зображується в літопису зовнішня політика Російської держави, боротьба її проти агресії султанської Туреччини і шляхетської Польщі. Висвітлюючи події російсько-польської війни 1654—1656 рр., Самовидець відверто виявляє своє доброзичливе ставлення до Росії, зазначаючи, що її метою було визволення всіх українських земель, які залишилися під владою шляхетської Польщі. Він засуджував дії шляхетсько-старшинської верхівки, до складу якої входили Г. Лісницький, Г. Гуляницький, Ю. Немирич, П. Тетеря та інші. Цю групу на чолі з Іваном Виговським, що вела лінію на розрив з Росією, він таврував як лицемірів і зрадників. Не знайшла його схвалення і політика шляхетсько-старшинської верхівки в час Чуднівської кампанії 1660 р., підписання урядом Юрія Хмельницького Слободищенського трактату з шляхетською Польщею. Багато уваги приділяє літописець висвітленню подій 1663—1664 рр. в зв'язку з походом польських військ на Лівобережну Україну. Його симпатії на боці російсько-українських військ.

В питаннях внутрішньої політики літописець багато уваги приділяє діяльності козацької старшини, яка прагнула закріпити свої становищі привілеї і тримати в покорі пригноблені маси. Прагнення мас до послаблення гніту літописець засуджує, він негативно ставився до будь-якого прояву класової боротьби. Оцінюючи події Чорної ради 1663 р., Самовидець засуджує навіть її скликання⁴⁶. «Зараз по весне заводиться на новое лихо, чего за иных гетманов не бывало то есть черной рады». Як очевидець подій, він яскравими фарбами описав Чорну раду, але всі його симпатії на боці «значних». Симпатії Самовидця були на боці значних і в час повстання 1668 р. Він з сумом і осудом говорить, що «голота тиранско забили и замордовали Брюховецького на полі и много людей значних козаков и запорожцев позабывали»⁴⁷. Як свавільство і порушення громадського спокою розглядає Самовидець і події, що розгорнулися на Запоріжжі у відповідь на підписання Андрусівської угоди про перемир'я. Самовидець докоряє запорожцям, що вони «на сваволю почали знову заробляти, запоминивши так великую ласку царскую ку себе, же оним слал соболями, сукнами, грошми, борошном, которое их злое діло без карности минулося»⁴⁸. Літописець з радістю говорить про придушення народних повстань — «сваволі». З почуттям задоволення він підкреслює, що після придушення повстання 1687 р. повстанців «имано», «вешано», «стинано» і «мордовано, яко злочинцов»⁴⁹.

За своїм службовим становищем Роман Ракушка був добре знайомий і з міжнародною обстановкою. В літопису є багато відомостей про події не лише в Росії, але і в таких країнах, як Польща, Туреччина, Кримське ханство, Швеція, Лівонія, Курляндія, Австрія, Угорщина, Молдавія, Сербія. На сторінках літопису знаходимо також згадки і про Прусію, Голландію та інші країни.

Самовидець знав історію свого народу і розумів, скільки лиха Україні і її народу завдавала турецько-татарська агресія. Він засуджував усілякі спілки гетьманів з турками і татарами. «Не статечная приязнь вовку з бараном і християннові з бурсурманом», — зазначає Самовидець з приводу тимчасової угоди Богдана Хмельницького з татарами. Він правильно підкреслював, що в своїй орієнтації на Туреччину Дорошенко мав підтримку лише з боку незначної кількості козацької старшини, а широкі кола людності цю політику засуджували.

Самовидець був ідеологом тієї групи козацької старшини, яка була за розширення автономії України, але в межах Російської держави і засуджував тих, хто орієнтувався на шляхетську Польщу, султанську Туреччину і Кримське ханство. Водночас він не схвалював дії царського уряду, спрямовані на обмеження автономії Лівобережної України, на поступову ліквідацію елементів української державності. Негативне ставлення літописця до дій царського уряду проявляється в час перепису 1666 р. Коли на Україну прибули переписувачі і «переписували усіх людей на Україні, мешкаючих и по городах и по селах». Неприхильно ставився Самовидець до

⁴³ «Літопис Самовидця», стор. 12.

⁴⁴ Там же, стор. 100.

⁴⁵ Там же, стор. 72.

⁴⁶ Там же, стор. 73.

⁴⁷ Там же, стор. 100.

⁴⁸ Там же, стор. 102.

⁴⁹ Там же, стор. 169.

дій царських воєвод, які втручалися у внутрішні справи козацької адміністрації. Початок Переяславського повстання 1666 р. він пов'язує не лише з незадоволенням козаків діями перяславського полковника Ермоленка, але й тим, що «перепису не залюблюли і подачі вложеної»⁵⁰, в той час, як вони «юже отвикли были давати по-дачок»⁵¹.

Своєю точністю і вірогідністю у висвітленні подій літопис займає визначне місце як історичне джерело. Автор літопису був добре обізнаний з народною творчістю, знав звичаї, побут і традиції свого народу. Все це позначилося на викладі літопису, який написано мовою, близькою до тодішньої народної української мови. Літописець багато ввів у текст літопису народних приказок, оповідань, переказів і поговірок, в зв'язку з чим літопис набув яскраво вираженої національної форми і є одним з важливих пам'яток української національної культури другої половини XVII і початку XVIII ст.

М. Г. ПОГРЕБНИЙ

УЧАСТЬ НІМЕЦЬКИХ АНТИФАШИСТІВ У БОЯХ ПРОТИ ГІТЛЕРІВСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Роки гітлерівського терору тяжко позначилися на революційному русі робітничого класу Німеччини, особливо, на його авангарді — Комуністичній партії. Більше сотні тисяч комуністів були страчені або перебували у фашистських тюрмах і концтаборах. Залишившись без керівників, робітничий клас втратив свою єдність, а також вплив на широкі маси населення, яке внаслідок гітлерівської пропаганди дедалі більше отруювалося фашистською ідеологією. Матеріальна зацікавленість солдатів і офіцерів гітлерівської армії у грабежах чужих територій була піднесена до рівня офіційної політики¹.

Підготовка війни та напад на СРСР супроводжувалися ще більш посиленням терором. Десятки тисяч людей за короткий час пройшли через катівні гестапо. Це видно, зокрема, із звітів гестапо: в червні 1941 р. було заарештовано 449 комуністів і антифашистів, у липні — 680, серпні — 762, вересні — 620. Незважаючи на це, боротьба німецьких антифашистів активізувалась, про що свідчать ті самі звіти: в травні 1942 р. було заарештовано 1069 чоловік, у червні — 917, у серпні — 1534².

У Радянському Союзі лише в останній час почали з'являтися окремі праці, присвячені діяльності заснованого з ініціативи ЦК КПН в Москві 1943 р. Національного комітету «Вільна Німеччина»³. В працях Л. Гінцберга та Я. Дрбакіна, М. Семіряги, в монографії «Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны»⁴ та інших рух «Вільна Німеччина» знайшов певне відображення. Що ж до питання про безпосередню участь німецьких антифашистів у боротьбі проти гітлерівців, то воно ще недостатньо висвітлене в радянській історичній літературі. Хоча правда, цікаві матеріали про участь німецьких антифашистів у бойових операціях знаходимо в дослідженнях німецьких істориків і в спогадах учасників руху «Вільна Німеччина»⁵; в окремих документальних збірках⁶ і в

⁵⁰ «Летопись Самовидца», стор. 91.

⁵¹ Там же, стор. 94.

¹ Див. «Нюрнберзький процес. Сборник материалов», т. 1, М., 1954, стор. 741.

² W. Schmidt. Damit Deutschland lebe, Ein Quellenwerk über den deutschen antifaschistischen Widerstandskampf, 1933—1945. Berlin, 1959, стор. 775.

³ А. Бланк. Национальный комитет «Свободная Германия» — центр антифашистской борьбы немецких патриотов (1943—1945 гг.), Вологда, 1963; його ж. Движение «Свободная Германия» и Коммунистическая партия Германии, журн. «Вопросы истории КПСС», 1962, № 4.

⁴ Л. Гинцберг, Я. Дрбакин. Немецкие антифашисты в борьбе против гитлеровской диктатуры (1933—1945 гг.), М., 1961; М. Семіряга. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм, М., 1961; «Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны», М., 1961.

⁵ В. Пик. Избранные произведения, перевод с немецкого, М., 1956; В. Ульбрихт. К истории новейшего времени, перевод с немецкого, М., 1957; О. Винцер. 12 лет борьбы против фашизма и войны, Очерки по истории Коммунистической партии Германии в период с 1933 по 1945 год, перевод с немецкого, М., 1956; «Германский империализм и вторая мировая война», перевод с немецкого, М., 1961; W. Ulb-

численній мемуарній літературі, авторами якої є учасники партизанського руху та радянського підпілля в роки Великої Вітчизняної війни⁷.

Поряд з загальними завданнями — боротьба проти фашистської диктатури і підбив гітлерівської воєнної машини — Комуністична партія Німеччини і Національний комітет «Вільна Німеччина» ставили специфічні завдання: перехід через лінію фронту і організація групових здач у полон, допомога радянським підпільникам і партизанам, безпосередня участь у партизанській боротьбі, виконання бойових завдань радянського командування (розклад фашистської армії, диверсійна та розвідувальна діяльність), виконання конкретних доручень Національного комітету «Вільна Німеччина» по розгортанню антифашистської боротьби в гітлерівському тилу тощо.

Підпільні антифашистські організації в Німеччині надавали великого значення роботі серед солдатів. Один з керівників антифашистського підпілля Антон Зефков та його друзі випустили спеціальну «Пам'ятку» для своїх товаришів, призначені до гітлерівського вермахту. В ній були сформульовані політичні й практичні вказівки та поради, називались конкретні форми і методи роботи, якими слід користуватися залежно від обставин. Рекомендувалося, наприклад, вести роз'яснювальну роботу так, щоб при першій нагоді можна було організувати здачу в полон і капітуляцію, знищення зброї, боєприпасів, пального та ін. Особливого значення надавалося відмові солдат брати участь у терорі населення в окупованих районах⁸.

Комуністи й антифашисти, призвані до гітлерівського вермахту, боролися залежно від обставин, в які вони потрапляли. Наприклад, А. Ліскоф в ніч на 22 червня 1941 р. перебрався через прикордонну річку і попередив радянських прикордонників про напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, що мав статися. Чотири льотчики на літаку «Юнкерс-88» 25 червня 1941 р. перелетіли на бік радянських військ. Вони скинули бомби в Дніпро і сіли біля Києва. Борт-механік П. Гофбауер у червні 1941 р. на літаку «Юнкерс-88» перелетів на бік радянських військ⁹.

У січні 1957 р. газета «Нейе Берлінер ілюстрірте» в серії статей «У-312» тримає курс на схід¹⁰ писала про німецьких комуністів та антифашистів, які в перший же день війни передали свій підводний човен командуванню Червоної Армії, а потім на цьому ж човні воювали проти фашистських загарбників. Це було так. Незадовго до нападу на Радянський Союз командир підводного човна «У-312» капітан-лейтенант Вегенер¹¹ одержав наказ відплисти у Фінську затоку, щоб провести розвідку в районі Ленінграда. Одного разу на підводному човні стався вибух. Капітан-лейтенант Вегенер звернувся до коменданта ленінградської гавані з проханням відбуксувати туди човен.

22 червня 1941 р. о 7 год. ранку Вегенер повідомив команду «У-312» про початок війни і про своє рішення передати човен радянському військовому командуванню. В ніч на 25 червня 1941 р. підводний човен «У-312» став партизанським. Його екіпаж складався з 18 німецьких на 19 радянських матросів і офіцерів. Командували підвод-

rich t. Zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Aus Reden und Aufsätzen, Bd. II, 1933—1946, Berlin, 1955; E. Weinert. Das Nationalkomitee «Freies Deutschland», 1943—1945, Bericht über seine Tätigkeit und seine Auswirkung, Berlin, 1957; «Das Nationalkomitee «Freies Deutschland und seine militärpolitische Bedeutung, Protokoll der Konferenz des Instituts für Deutsche Militärgeschichte am 27 und 28 März. 1963», Potsdam, 1963; «Sie kämpften für Deutschland, Zur Geschichte des Kampfes der Bewegung «Freies Deutschland» bei der 1. Ukrainischen Front des Sowjetarmee», Berlin, 1959; «Zur Geschichte der deutschen antifaschistischen Widerstandsbewegung, 1933—1945, Eine Auswahl von Materialien, Berichte und Dokumenten», Berlin, 1957; «Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg», Bd. IV, Berlin, 1961; «Die Front war überall, Erlebnisse und Berichte von Kämpfern des Nationalkomitees «Freies Deutschland», Berlin, 1958; та ін.

⁶ «Партизанская борьба с немецко-фашистскими оккупантами на территории Смоленщины, 1941—1943 гг.», Смоленск, 1962; «Международная солидарность трудящихся в борьбе за мир и национальное освобождение против фашистской агрессии, за полное уничтожение фашизма в Европе и Азии (1938—1945), Документы и материалы», Сборник VI, М., 1962, та ін.

⁷ А. Титов. Дорога дружбы. Записки партизана, Минск, 1958; М. Прудников. Неудовимые. Военные мемуары, М., 1961; «О чем не говорилось в сводках. Воспоминания участников движения Сопротивления», М., 1962, та ін.

⁸ Л. Гинцберг, Я. Дробкин. Назв. праця, стор. 112—113.

⁹ «Сообщения Советского информбюро, т. 1, июнь — декабрь 1941 года», М., 1944, стор. 5, 6, 9.

¹⁰ Див. W. Schmidt. Назв. праця, стор. 618—619.

¹¹ В зв'язку з тим, що деякі антифашисти з підводного човна та інші учасники бойових операцій проти гітлерівських загарбників зараз живуть в ФРН, номер підводного човна та прізвища членів його екіпажу, як і прізвища інших антифашистів, змінені або ж зовсім не вказуються.

ним човном капітан-лейтенант Вегенер і офіцер радянського Військово-Морського Флоту Кутенко¹².

Наприкінці 1941 р. човен було переведено в Чорне море, де він виконував різні бойові завдання радянського командування. Наприклад, 30 листопада 1941 р. було потоплено корабель гітлерівців біля берегів Румунії, 26 грудня човен успішно висадив радянський десант на узбережжі Криму, а 30 грудня, коли він повертався на базу, радянські війська вже визволили Керч і Феодосію. Так, екіпаж партизанського підводного човна допомагав розгрому фашистських військ¹³.

У районному центрі Ветрино, Вітебської області, робітниця контори «Заготпункту» Г. Пальчевська за завданням партизанів познайомилася з німецьким комуністом, який служив у військовому гарнізоні. Потім вона зв'язала його з партизанами, яким він передавав необхідні відомості¹⁴.

За характером своєї роботи підпільниця Л. Костецька часто зустрічалася з працівниками поліції. Вона помітила, що капітан поліції Карл Міллер, який відав пропискою в м. Полоцьку, був грубим і брутальним лише в присутності інших німців. Партизани дали Л. Костецькій завдання пильніше придивлятися до Міллера, і незабаром стали відомі його антифашистські погляди та давній намір зв'язатися з радянськими патріотами, щоб допомагати у боротьбі з гітлерівцями. Міллера було включено в роботу полоцького підпілля. Він діяв дуже активно: робив документи підпільникам, прописував їх у місті, попереджав про каральні експедиції, що готувались проти партизанів, та виконував багато інших завдань. Через Міллера було отримано ряд цінних відомостей про численні розвідувальні та карні органи фашистів, які діяли на території України, Білорусії та Прибалтики. Міллер допоміг партизанам і підпільникам визволити з тюрми чотирнадцять чоловік, арештованих за зв'язок з партизанами, та усунути одного з керівників місцевого гестапо¹⁵.

Не поодинокі випадки, коли за зв'язок з радянськими партизанами чи підпіллям німецькі антифашисти розплачувалися власним життям. Фріц Бен був членом СДПН, але, зневірившись у її керівництві, ще до війни вступив до Компартії Німеччини. За антифашистську діяльність його арештували, але з початком війни призвали до морського будівельного батальйону, в складі якого він потрапив на окуповану територію Естонської РСР. Тут Фріц Бен розгорнув пропагандистську роботу серед своїх товаришів, організував антифашистську групу, встановив зв'язок з місцевими партизанами. Гестапо позкрило групу, і фашистський трибунал присудив до смертної кари двох радянських учителів, Фріца Бена, Карла Гьорза та ще одного військового антифашиста, ім'я якого нам невідоме¹⁶.

Незважаючи на розправу, з кожним днем росло число тих, хто не хотів віддати своє життя заради інтересів німецьких монополістів та правлячої фашистської верхівки. Лише в 1944 р. гітлерівське Міністерство юстиції зареєструвало майже 5700 страт цивільних осіб. Того ж року було засуджено до страти понад 5000 службовців вермахту. Для порівняння можна сказати, що за час усієї першої світової війни в армії (кайзерівській — М. П.) було винесено до 150 смертних вироків¹⁷.

В радянські партизанські загони німецькі антифашисти потрапляли також за вказівкою Центрального Комітету Компартії Німеччини та Національного комітету «Вільна Німеччина». Так, групу німецьких комуністів (Георг Кіфер, Йозеф Гіфер, Артур Гофман, Рудольф Гіптнер та Фердінанд Грайнер)¹⁸ було скинуто з літака в район зосередження радянського партизанського загону в Польщі. Група мала завдання пройти на територію Німеччини для допомоги в організації й активізації руху Опору. Але події розгорнулися так, що німецькі комуністи були змушені тут залишитися і разом з радянськими й польськими партизанами боротися проти гітлерівців. Як повідомляла 6 березня 1962 р. польська газета «Трибуна лоду», уряд Польської Народної Республіки за боротьбу з німецькими окупантами та проявлену при цьому хоробрість і мужність нагородив групу німецьких комуністів-десантників. Нагороди отримали А. Гофман, Ф. Грайнер та Г. Кіфер. Посмертно нагороджені Й. Гіфер та Р. Гіптнер. Нагороду останнього отримав його батько Ріхард Гіптнер, який до 1963 р. був послом НДР у Польщі. В Павонкові, де загинули Гіфер, Гіптнер та польський патріот Роха Курбіч, польська організація учасників Опору спорудила пам'ятник¹⁹.

¹² W. Schmidt. Назв. праця, стор. 618—619.

¹³ Там же.

¹⁴ Р. Аблова. Это было в Белоруссии (Из истории борьбы молодежи в партизанских отрядах и подполье), М., 1957, стор. 118—119.

¹⁵ М. Прудников. Назв. праця, стор. 154—157, 161—163.

¹⁶ W. Schmidt. Назв. праця, стор. 626.

¹⁷ «Das Nationalkomitee «Freies Deutschland» und seine militärpolitische Bedeutung», стор. 175.

¹⁸ «Die Front war überall...», стор. 62—67; W. Schmidt. Назв. праця, стор. 675—677.

¹⁹ «Die Front war überall...», стор. 67.

По-різному складалася доля німецьких антифашистів. Наприклад, Траугот Пастуха з 1937 р. служив у вермахті. Під Москвою його було поранено. Після лікування знаходився у запасному батальйоні на території Польщі, де став свідком «ліквідації» населення єврейського гетто. Після цього твердо вирішив, що з фашистами йому не по дорозі. В лютому 1944 р. Пастуха прибув на радянсько-німецький фронт і одразу ж перейшов на бік Радянської Армії, передавши при цьому радянському командуванню підлеглих йому кулеметників і групу піхотинців²⁰.

Закінчивши антифашистську школу при 1-му Українському фронті, він наприкінці липня 1944 р. знову був на фронті, але вже як представник «Вільної Німеччини» при одній з дивізій Радянської Армії. На початку квітня він ще з одним антифашистом виконував завдання Національного комітету вже на території Чехословаччини. Їм допомагали чехи й деякі німці, що жили в тому районі. З визволенням цієї місцевості радянськими військами Пастуха та його товариш закінчили виконання поставленого перед ними завдання²¹.

Національний комітет «Вільна Німеччина» викривав брехливу геббельсівську пропаганду про умови полонених у Радянському Союзі. В цьому допомагали самі полонені, яких відправляли додому, і вони розповідали про перебування в Радянському Союзі, розносили сотні листів своїх товаришів по табору військовополонених до родичів і знайомих. Наприклад, 22 вересня 1944 р. п'ять антифашистів переправилися на човні через Віслу, перейшли лінію фронту і розійшлися в різні напрямки. Один з них зайшов до приятеля, розповів йому про полон, про діяльність Національного комітету, показав листи з полону. Приятель сам взявся розіслати частину листів. Прийшовши додому, німецький антифашист з допомогою батька й сестри розіслав решту листів²².

У жовтні того ж року багато жителів м. Гінденбург (Забже) отримали листи від родичів, що знаходились у полоні в Радянському Союзі. Ця подія схвилювала населення міста. Але мало хто знав тоді, що саме завдяки німецьким антифашистам через лінію фронту було переправлено понад 5000 листів від військовополонених²³.

Боячись правдивої розповіді про умови полону в Радянському Союзі, фашисти відсилали всіх, хто повертався з полону, в спеціальні «табори перевиховання», а потім — до тюрми або армії. Тим, хто повертався до вермахту, суворо заборонялося розповідати про полон і про «табори перевиховання»²⁴.

Посилаючи німецьких антифашистів за лінію фронту, в Німеччину, Національний комітет, поряд з іншими завданнями, доручав їм розповсюджувати антифашистську літературу. Так, наприклад, у м. Алленштайн прибували на короткий відпочинок різні підрозділи фашистського вермахту. Наприкінці 1944 р. якось біля газетного стенда зібралось, як ніколи, багато солдатів. До фашистської газети хтось прикріпив примірник «Фрейес Дейчланд» (орган «Вільної Німеччини»), на першій сторінці якої було звернення фельдмаршала Паулюса з закликом до німецьких військ припинити безглузду війну. Натовп розділився на дві частини. Більшість вважала, що Паулюс має рацію, менша — намагалася зірвати газету. Суперечка затягнулася, а натовп солдатів усе зростає²⁵.

Національний комітет «Вільна Німеччина» провадив велику роботу по створенню нелегальних груп у фашистському вермахті. Підпільні групи виникали в тиллових частинах, маршових батальйонах та в деяких великих містах. Ці групи підтримували зв'язок з радянськими партизанами та підпіллям. В лютому 1944 р., наприклад, в районі Кам'янця-Подільського з літака на партизанську базу було скинуто групу Зайделя, яка виконувала завдання Національного комітету, встановлюючи зв'язки в тиллових частинах вермахту. Вона також перехоплювала відступаючих гітлерівських солдатів та офіцерів, переконувала їх в необхідності капітулювати, після чого одводила їх на партизанську базу. Ця група діяла разом з партизанами понад два місяці. Пізніше, коли відступ фашистських військ набирив ще більш хаотичного характеру, Національний комітет перед такими групами ставив завдання схилити до капітуляції цілі підрозділи.

Подібна нелегальна група під керівництвом Вернке була створена в Одесі. Вона діяла в тісному контакті з підпільною організацією КПРС, зв'язок з якою підтримувався через радянську радістку. Відомості про діяльність групи Вернке надходили до Національного комітету з радіограм радянського підпілля. Підпільних антифашистських груп в тиллових частинах вермахту за останні роки війни було створено

²⁰ «Sie kämpften für Deutschland...», стор. 89.

²¹ «Sie kämpften für Deutschland...», стор. 91—93.

²² Архів Міністерства Оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 236, оп. 214 081 с, спр. 5, арк. 72—83.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

²⁵ «Die Front war überall...», стор. 88—96.

досить багато. Лише на ділянці Південно-Західного, а пізніше 3-го Українського фронту діяла 41 підпільна група²⁶.

Майже місяць працювали в фашистській комендатурі м. Бобруйська комуністи Курт і Ганс. За цей час вони передали штабу партизанського з'єднання багато цінних відомостей та документів, допомогли втекти з тюрми деяким арештованим, «усунули» відомого ката й садиста, заступника начальника гестапо, вбили начальника тюрми й кількох інших катів білоруського народу. Згодом Курт був у Мінську помічником коменданта станції по пересуванню військ, і з цього часу партизанське командування мало найточніші дані про рух військ і техніки, копії найважливіших документів. Як «представники» генерального штабу по перевірці таборів в окупованій території Білорусії Ганс і Курт прибули до м. Борисова. В парадних мундирах, увішані хрестами, їздили «інспектори» в новенькій машині по установам міста. Закінчилося все тим, що вони від імені фюрера розстріляли начальника табору радянських військовополонених та обох його помічників і влаштували втечу полонених. Самі «інспектори» з шофером — радянським партизаном-розвідником — проїхали від Борисова кілометрів сімдесят, знищили машину і знайомими стежками повернулися після чотиримісячної відсутності до партизанського загону²⁷.

Зрозуміло, що без допомоги партизанських загонів та радянського підпілля не можна було вчинити такий подвиг. Однак слід відзначити виняткову сміливість без посередніх учасників, особливо німецьких комуністів Курта й Ганса. Курт воював у партизанському з'єднанні до приходу радянських військ. Ганс трагічно загинув під час блокади з'єднання військами карателів у березні 1944 р.

Український штаб партизанського руху в 1944 р. вів велику роботу по підготовці й десантуванню організаційних партизанських груп у тил ворога, за межі нашої країни. 28 серпня 1944 р., наприклад, на територію Чехословаччини було скинуто літаків групу під командуванням Т. Пола, яка за короткий час створила партизанську бригаду імені Яна Жижки, куди ввійшли представники 14 національностей, і зокрема німці.

Наприкінці 1944 р. в бригаді був уже окремий німецький взвод, заснований унтер-офіцером Густавом В. та Францом Л.²⁸, які прийшли в бригаду в листопаді 1944 р. в найбільш скрутний для неї час безперервних боїв з карателями. З розповіді Густава відомо, що до війни він жив у Гамбурзі і був членом організації комуністичної молоді.

Пізніше, в березні 1945 р., німецький взвод ввійшов до складу інтернаціонального партизанського з'єднання ім. Суворова (командир — Д. Резуто, комісар — В. І. Клоков). Як згадує колишній начальник штабу бригади ім. Яна Жижки і комісар з'єднання ім. Суворова В. І. Клоков, німецький взвод користувався повним довірям у радянського командування. Це були сміливі, мужні партизани. Особливо відзначився німецький взвод у боях біля Куперад (Раєцька долина) та на хребті Яворник (кордон між Словаччиною і Моравією).

Все частіше німецькі військовополонені ставали на шлях антифашистської боротьби, просили дозволити їм зі зброєю в руках визволяти Німеччину від гітлерівської погани. В березні 1945 р., зрештою однієї з антифашистських шкіл взяла участь у бойовій операції проти гітлерівських дивізій Кенігсберзького гарнізону. Їх завдання полягало в тому, щоб загітувати якомога більше солдатів і офіцерів здатися у полон Радянської Армії, розповсюдити в нічний час на вулицях міста плакати-відозви Національного комітету «Вільна Німеччина» та розіслати листи від німців, які проживали на зайнятій радянськими військами території, до родичів і знайомих у Кенігсбергу. Всією операцією командування антифашистської школи керувало по радіо²⁹.

Учасників операції розбили на чотири групи, які діяли під загальним керівництвом антифашиста лейтенанта А.

В результаті проведеної операції за лінію фронту було переведено 30 солдатів, три унтер-офіцери, один фельдфебель, убито 10 солдатів і офіцерів, які намагалися чинити опір. Було також захоплено шість кулеметів, багато автоматів, гвинтівок і гранат. 25 березня на наш бік перейшов німецький солдат, який розповів, яке велике враження все це справило на гітлерівських солдатів³⁰. Ця бойова операція передувала завершальним боям у Східній Пруссії та штурму Кенігсберга. І хоч вона була не дуже великою, але мала певне значення, оскільки демонструвала безпосередню участь німецьких антифашистів у боротьбі за визволення Німеччини.

80 слухачів антифашистської школи при 1-му Українському фронті, очолювані лейтенантом Хорстом Фітом, брали участь у звільненні Бреслау (Вроцлава). Під час боїв

²⁶ «Das Nationalkomitee «Freies Deutschland» und seine militärpolitische Bedeutung», стор. 95—96.

²⁷ А. Титов. Назв. праця, стор. 130—133.

²⁸ В. Клоков. В горах Словачії, журн. «Вітчизна», 1957, № 8, стор. 154—155.

²⁹ Архів МО СРСР, ф. 237, оп. 2414, спр. 113, арк. 2—5.

³⁰ Там же.

багато німецьких героїв загинули і були поховані разом з радянськими воїнами на кладовищі в Бреславу. Загинув і Хорст Фіт, ім'ям якого названо одну з вулиць у Дрездені.

Ефективність антифашистських загонів, які діяли в гітлерівському тилу, визнавали навіть фашистські «фюрери». В лютому 1945 р. кат німецького народу Гіммлер підписав документ, в якому застерігав гітлерівські війська проти груп антифашистів, або як він їх називав, «спеціальних рот». У наказі військам групи «Вісла» він писав: «Кожна військова частина мусить бути готовою до сутички з подібними ротами, які... підлягають негайному знищенню»³¹.

На жаль, бойові дії німецьких антифашистів не стали масовими. Національний комітет «Вільна Німеччина» не зміг у період війни досягти головної наміченої мети — підняти німецький народ на повалення фашистського режиму. Це пояснюється багатьма причинами, і перш за все тим, що, незважаючи на елементи революційної ситуації і поглиблення воєнно-політичної кризи, у Німеччині не було умов для переможного народного повстання.

І все ж діяльність німецьких антифашистів у роки війни зробила свій вплив на демократизацію поглядів певної частини населення гітлерівської Німеччини. Багато німецьких патріотів, які пройшли велику школу політичного перевиховання в рядах руху «Вільна Німеччина», стали свідомими й активними будівниками соціалізму в Німецькій Демократичній Республіці. Боротьба німецьких антифашистів на фронті і в тилу ворога допомогла народам Європи розгромити гітлерівську Німеччину. Можна з упевненістю сказати, що діяльність німецьких патріотів врятувала честь німецького народу.

Р. Г. СИМОНЕНКО

ІМПЕРІАЛІСТИЧНА ПОЛІТИКА АНТАНТИ І США ЩОДО УКРАЇНИ

(ДРУГА ПОЛОВИНА 1919 — ПОЧАТОК 1920 р.)

Надзвичайно показовим з точки зору розкриття істотних особливостей антирадянської політики Антанти і США є період другої половини 1919 — початку 1920 р.

На Україні зав'язався тоді складний вузол суперечностей, які послаблювали сили контрреволюції і використовувались Комуністичною партією для розгрому ворога. Це були суперечності, по-перше, між імперіалістичними організаторами інтервенції; далі, між двома основними силами, на які покладав надії світовий капітал на тодішньому етапі антирадянської агресії, — між російською великодержавною буржуазією, з одного боку, і буржуазією малих капіталістичних країн Східної Європи — з другого, і нарешті — між російською білогвардійщиною, з одного боку, і українською буржуазно-націоналістичною контрреволюцією — з другого.

Головною базою для формування і підготовки денікінських армій була територія, розташована на схід від Дону. Згідно з англо-французькою угодою від 23 грудня 1917 р. про розподіл «сфер впливу» в Росії ця територія входила до англійської «сфери впливу». Отже, основна частина воєнної допомоги Денікіну мала надходити, і справді надходила, від Англії. На підставі цього один з головних організаторів інтервенції тодішній військовий міністр Великобританії У. Черчіль, говорячи про білогвардійські військові сили в південній Росії, хвалькувато заявляв: «Це — моя армія»¹. А прем'єр-міністр Англії Ллойд Джордж визнав у лютому 1920 р., що англійська військова місія при Денікіні налічувала кілька тисяч чоловік².

Однак найактивнішу участь у військовій підтримці південної контрреволюції брали й інші держави, зокрема США. Їм належала, як і на інших ділянках антирадянської інтервенції, головна частка у фінансуванні поставок зброї та спорядження. Повідомляючи про укладення білогвардійцями угоди про позику, пов'язану з справами у Лондоні Набоков підкреслював: «Розробив текст контракту. Розподілив позики: 3 млн. фунтів — Лондон, один — Париж, шість — Америка. Лондон і Америка остаточно погодилися»³.

Кредитувати поставки зброї погодились найбільші фінансові корпорації США. Їхні дії знаходили повне схвалення американського уряду. 25 липня 1919 р. державний секретар Лапсінг у листі військовому міністру США Бейкеру заявляв: «Департамент не припинив ставитись до Росії (білогвардійської. — Р. С.) як до воєнного союзника. Більше того, як ви вже переконались, державний департамент сприяв на-

³¹ Цит. по О. В и н ц е р. Назв. праця, стор. 235.

¹ «Дело В. Савинкова», Ленинград, 1924, стор. 73, 86.

² «Documents on British Foreign Policy. 1919—1939». First Series. (далі — «Documents...»), т. VII, London, 1958, стор. 149.

³ Журн. «Исторический архив», 1960, № 6, стор. 14.

данню Росії такої кількості поставок, яку виявиться можливим транспортувати морем»⁴. Лансінг підтвердив таку позицію уряду США при особистому побаченні з білогвардійським представником у Вашингтоні Б. Бахметевим. Активну антирадянську кампанію продовжував вести і президент В. Вільсон⁵⁻¹⁶.

Заокеанські імперіалісти, спостерігаючи зростаючу активність своїх спільників по інтервенції, вирішили ї собі дістати неабияку частку в експлуатації нашої країни. Урядові кола й органи змушені були серйозно зважати на обурення монополістів нібито недостатнім розмахом американської «активності» в районах, загарбаних Денікінім. І вересня «високий комісар» США в Константинополі Брістол разом з повідомленням про захоплення Києва й Одеси білогвардійцями передав державному департаменту скарги та рекомендації американських бізнесменів.

«Рекомендується,— телеграфував Брістол,— щоб американський уряд призначив у південну Росію економічну комісію, яка була б готова доставити сюди морем на протязі ближчих місяців товари вартістю приблизно в сто мільйонів доларів, але тільки в обмін на російську сировину тієї ж вартості». Брістол рекомендував навіть осіб для цієї місії. Ними виявились організатори доставки вантажів Червоного Хреста Денікіну полковник Ч. Сміт та майор П. Блейр. Наприкінці свого доповідання Брістол марив планами здобуття Сполученими Штатами першої ролі в економіці півдня Росії. «Більше того,— писав він,— здається цілком можливим, що наша країна здійснюватиме виключну роль у відбудові південної Росії»¹⁷.

Економічна комісія, про яку писав Брістол, не була офіційно створена. Однак американські урядові органи вжили інших енергійних заходів, щоб посилити свої позиції на територіях, загарбаних Денікінім, зокрема на Україні. 13 жовтня 1919 р. Лансінг надіслав у Константинополь для віце-консула Баррі депешу. Це були інструкції, за якими Баррі мав вийхати до Харкова, Одеси та інших важливих пунктів південної Росії, щоб підготувати доповідь про їхнє політичне й економічне становище¹⁸. Баррі встиг побувати в деяких містах України, зокрема в Харкові. Причому американський консул багато уваги приділяв тут «економічним питанням». Він зокрема подбав про збереження майна маккорміковської компанії сільськогосподарських машин¹⁹.

Та державний департамент одержував відомості про становище на Україні не тільки від Баррі. 8 грудня 1919 р. Брістол направив до Вашингтона телеграму, де, посиляючись на американського бізнесмена, щойно прибулого з Одеси, розписував небачені вигоди, які обіцяє заокеанським монополіям активізація політики уряду США щодо України. Він повідомляв про повну відсутність одягу та промислових товарів на Україні, про широкі можливості для бартерної торгівлі на півдні нашої країни. Брістол вважав кінце потрібним зробити перший крок в напрямку активізації американської експансії — відкрити консульство на Україні. Він писав, що американське генеральне консульство само неспроможне вже справитися з напливом ділків із Штатів, які прагнуть виїхати до Києва. Брістол передавав, що таких американців «з добрим паспортом» налічується майже п'ятсот. Вони та їхні колеги за океаном вимагали від уряду США допомоги в організації бізнесу на Україні. «Торгівля нездійснена,— робив висновок «високий комісар»,— без (призначення) консулів і, особливо, американського представника при Денікіні для захисту наших інтересів»²⁰.

Зазнаючи такого тиску, державний департамент приводив у дію свою зашкарбу блу бюрократичну машину. В листах від 12 та 24 листопада Лансінг та Бейкер погоджували програму дальшого розгортання поставок зброї та спорядження денікінцям²¹. 3 грудня державний секретар представив на розгляд президента великий меморандум про уроки та завдання американської політики щодо Росії²², 18 грудня 1919 р. були надіслані інструкції на ім'я щойно призначеного спеціального представника державного департаменту США в південній Росії адмірала Мак-Келлі. Американський посол у Франції Уоллес був уповноважений, не чекаючи прибуття Мак-Келлі, інформувати денікінських представників про новий акт дипломатії США²³.

До відома Мак-Келлі були доведені екстрені заходи державного департаменту та військового міністерства США, спрямовані на засилку американських агентів на Україну. «Департамент направив,— повідомлялось в інструкціях,— генерального кон-

⁴ «Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1919. Russia» (далі — «Papers... 1919. Russia»), стор. 398.

⁵⁻¹⁶ «Papers... 1919. Russia», стор. 119—120.

¹⁷ «Papers... 1919. Russia», стор. 771.

¹⁸ «Papers... 1919. Russia», стор. 773.

¹⁹ Центральний державний історичний архів УРСР в м. Києві, ф. 239, оп. 1, спр. 22, арк. 3.

²⁰ «Papers... 1919. Russia», стор. 776—777.

²¹ «Papers... 1919. Russia», стор. 775—776.

²² «Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1920». («Papers... 1920»), Washington, 1936, III, стор. 436—444.

²³ «Papers... 1920», т. III, стор. 572—573.

сула Івена Янга в Одесу, де він відкрив Генеральне консульство... Американський віце-консул Альфред Баррі вже знаходиться в південній Росії. Військовий департамент надіслав до південної Росії двох військових спостерігачів — полковників Кастля та Кокса. Ми сподіваємося, що ви будете всіма можливими шляхами співробітничати з генеральним консулом Янгом і консультуватися з ним, особливо щодо заходів, які можна вжити з метою заохочення приватних торговельних підприємств у причорноморському краї, щоб діяти як засіб нормального економічного життя і тому привели до політичної стабільності»²⁴.

Програма розгортання американського впливу в загарбаних білогвардійцями районах нашої країни була досить широкою, але, як і багато інших далекосяжних антирадянських планів імперіалізму, виявилася нездійсненною. Вона далеко відставала від розвитку подій на Україні і на всьому півдні нашої країни. Янгу так і не довелося розпочати свою діяльність в Одесі. Адмірал Мак-Келлі побачив її лише з борту американського крейсера «Бидл», на якому прибув сюди після зустрічі з Денікіним, в останній день безладної втечі білогвардійців з міста²⁵. Невдалими були й мандрі по Україні «військового спостерігача» полковника Кастля. В радіограмі, переданій радіостанцією американських військово-морських сил і перехопленій нашими зв'язківцями, повідомлялося, що Кастль прибув до Таганрога саме в той момент, коли іноземним військовим місіям було предписано перебиратись на південь²⁶.

На відміну від Сполучених Штатів Америки, Франція і Англія певною мірою зв'язали свої дії по допомозі силам внутрішньої контрреволюції в нашій країні угодою про розподіл «сфер впливу». Однак, як і кожна імперіалістична змова, ця угода дуже швидко перестала задовольняти «високі договірні сторони». Розподіл нашої країни на «сфери впливу» був зафіксований, коли ще точилася світова війна, і міжнародний імперіалізм не міг кинути всі свої сили проти Радянської влади. Розгортання антирадянської інтервенції виявило зміни у співвідношенні сил між імперіалістичними агресорами. Поразка першого її етапу, коли «великі» держави виявилися неспроможними перемогти радянські народи силами своїх власних військ, послабила позиції Франції в боротьбі за керівництво інтервенцією. Втеча французьких окупантів з території України і Криму була використана англійцями для повернення на свій бік верхів російської білогвардійщини.

Англійські дипломати підтримували незадоволення білогвардійців-прихильників Денікіна діями французького командування. Один з вищих і найвпливовіших чиновників фореїн офісусу Е. Говард, повідомляючи про свою бесіду з радником білогвардійського «посольства» в Лондоні, передавав його подяку за участь англійського флоту в «евакуації» білогвардійців з Одеси й Криму, а також його заяву про те, що «росіяни, які повертаються з денікінського фронту, в захопленні від англійців, в той час як спостерігається відповідна холодність до французів з часу розгрому під Одесою»²⁷. Про подібні настрої свідчив і представник Чехословаччини в денікінській ставці²⁸.

Обставини склалися так, що англійці могли «матеріалізувати» ці настрої. Справа в тому, що після поразки антагістської інтервенції на півдні України основною збройною силою ворогів Радянської влади були з'єднання Денікіна, розташовані на територіях, що входили в «сферу впливу» Англії. В цей же час на Україні, де мали діяти французи, були розгромлені основні збройні сили контрреволюції. Відповідно падала й вага Франції в боротьбі за першість у керівництві антирадянською інтервенцією. Нове співвідношення сил склалося на користь Англії, і англійські правлячі кола прагнули узаконити його, переглянувши стару угоду від 23 грудня 1917 р. В червні 1919 р. лорд Керзон, який керував англійським міністерством закордонних справ у час відсутності Бальфура, надіслав своєму офіційному начальнику розгорнутий меморандум в «російських справах». Одним з положень цього меморандуму, складеного Шелбі, була пропозиція переглянути розподіл Росії на «сфери впливу».

Подаючи стислий начерк участі Англії та її спільників у антирадянській інтервенції, Шелбі заявляв: «Продовження цього розподілу відповідальності в його нинішній формі не може служити ефективному і швидкому здійсненню політики, визначеної урядами союзників. (В зв'язку з цим) угода від 23 грудня 1917 р. відносно французів у південній Росії та умов у Сибіру викликає особливу увагу». Як же мотивував британський дипломат свою думку? Він писав: «Французькі дії в Одесі та на Україні настільки погіршили взаємовідносини між французами і росіянами, що виглядає невиродним, щоб ми коли-небудь були спроможні успішно співробітничати з ними в цих районах... Україна, коли вона буде відвойована, безумовно попаде в сферу

²⁴ «Papers... 1920», т. III, стор. 572.

²⁵ «Papers... 1920», т. III, стор. 580, 582.

²⁶ ЦДАРА, ф. 4, оп. 1, спр. 269, арк. 95.

²⁷ «Documents», т. III, London, 1949, стор. 341.

²⁸ Archiv ministerstva zahraničnich věcí CSSR (далі — AMZV), Pařížsky archiv, 2597.

впливу генерала Денікіна, а відповідно під наш контроль, і ми повинні здійснити енергійну спробу домогтися змін у існуючій угоді з Францією, щоб забезпечити усунення її активності у вказаних вище районах»²⁹.

А далі французів чекали нові неприємності. 1 серпня 1919 р. лорд Керзон повідомив британського посла в Парижі Дербі про одержання англійським військовим командуванням прохання від Денікіна допомогти розгорнути військові дії в Криму, створити тут бази для білогвардійських армій. Керзон наказав послу інформувати французький уряд про «бажання Денікіна» і заявити, що Англія, дотримуючись «в принципі старої угоди від 23 грудня 1917 р., відкладаючи (її) перегляд, якого можливо вимагають обставини... погодилась задовольнити це прохання, зважаючи на бажаність подати Денікіну всю можливу допомогу. Ви повинні додати, що ми вважаємо, оскільки французький уряд визнає, що допомога йому (Денікіну) падає на нас, він не матиме заперечень проти здійснення нами цього кроку через невідкладність справи»³⁰⁻³¹.

Заява французького міністерства закордонних справ у відповідь на англійський намір «допомогти Денікіну» в межах «сфери впливу» Франції досить переконливо свідчила про явне небажання поступатись будь-чим на користь свого союзника і водночас — як суперечності між імперіалістичними агресорами інколи приглушувалися їх спільним прагненням до повалення Радянської влади.

Погоджуючись на створення англійцями « нової військової бази в Криму», французьке міністерство підкреслювало, що така позиція обумовлена лише тим, що «це належить до питань військової допомоги, яка подається генералу Денікіну проти більшовиків і... що не чинитиметься жодних перешкод зусиллям агентів французького уряду в зоні, визначеній угодою 1917 р.». І наприкінці — ще одне категоричне нагадування: Франція аж ніяк не збирається поступатись «правами», здобутими нею на підставі «угоди про розподіл сфер впливу». «Більше того, французький уряд зберігає право в районах французької зони дій — на захід від Керчі та гирла Дону — продовжувати збільшення кількості своїх військових або інших представників, прикомандированих до генерала Денікіна, так само як і створювати французькі органи, які виявляться необхідними, зокрема в Криму і Донецькому басейні, де вимагають захисту надзвичайно великі французькі інтереси»³².

Наведені факти свідчать про виразне зіткнення суперечливих інтересів Англії і Франції на півдні нашої країни, зокрема на Україні. В їх основі лежали економічні прагнення монополій обох країн. Зусилля активізувати економічну експансію на Україні залишалися і надалі важливою частиною імперіалістичної політики Антанти і США. Вони передбачали взаємне суперництво, дальше зростання міжімперіалістичних суперечностей. Та ці суперечності не встигли набрати ширшого розмаху, бо наприкінці 1919 р. під ударами Червоної Армії на фронті і партизансько-повстанського руху в тилу білогвардійців рушилася будівля денікінської контрреволюції.

Існування внутрішніх суперечностей між головними організаторами антирадянської агресії не перешкодило імперіалістам Антанти і США виробити єдину головну лінію інтервенції. «Прийом діяльності Антанти», «основний метод її воєнних дій» проти радянських народів в другій половині 1919 р., як підкреслював В. І. Ленін, полягали «в тому, щоб виконистати проти нас маленькі держави»³³. Щодо антирадянської інтервенції на Україні, цей план передбачав спільні дії білогвардійських армій Денікіна і панської Польщі при активній підтримці Румунії.

Та ці сили, як і організаторів антирадянського нападу, роздирали гострі суперечності. З одного боку, Польща і Румунія лякалися відновлення влади великодержавної російської буржуазії, вбачаючи в ньому загрозу для свого самостійного існування, з другого — ці «маленькі держави» виношували вже великі загарбницькі плани на Сході, прагнучи до поневолення, зокрема українських земель.

Загарбавши Східну Галичину, польські агресори, користуючись зайнятістю основних радянських військ на Україні боротьбою з денікінцями, почали наприкінці липня 1919 р. нове просування на схід, але не розгортали дальші активні наступальні дії для допомоги російській контрреволюції. Перебування польської військової місії в денікінській ставці не приводило до ліквідації напруженого стану у взаємовідносинах між цими антирадянськими силами³⁴. Не допомагали ні особисті звернення білих генералів³⁵, ні настирливе втручання імперіалістів Заходу. Навіть, коли Пілсудський визнавав бажаність воєнного співробітництва з Денікіним, висуюючи,

²⁹ «Documents...», т. III, стор. 366.

³⁰⁻³¹ «Documents...», т. III, стор. 469.

³² «Documents...», т. III, стор. 527.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 152.

³⁴ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich (далі — «Dokumenty i materiały»), т. II, стор. 525—528.

³⁵ А. И. Деникин, Очерки русской смуты, т. V, Берлин, 1926, стор. 176—177; Pobóg-Malinowski. Najnowsza Historia Polityczna Polski, t. II, cz. I, Londyn, 1956, стор. 209.

наприклад, явно нереальний проект власної зустрічі з Денікіним у Чернівцях, він використовував будь-яку можливість, щоб скомпрометувати білогвардійців в очах представників Заходу³⁶.

Досить холодно поставилася до співробітництва з білогвардійцями і Румунія. Вона, звичайно, не могла подати їм широкої військової підтримки збройними силами. Про це годі було і думати, зважаючи на революційні виступи румунського народу і хитке внутрішнє становище в країні³⁷. Та в середині вересня Румунія відкинула й спільне прохання білогвардійських властей Одеси та англійського військового представника Бойля про постачання палива місту і навколишнім територіям³⁸. Це було зроблено, незважаючи на те, що момент для підтримки прохання був обраний, здавалось, надзвичайно вдало. Саме тоді в Бухаресті знаходилась спеціальна англійська урядова місія Джорджа Клерка³⁹. Трохи згодом новий румунський прем'єр Вайда-Войвод у бесіді з англійським «високим комісаром» у південній Росії Маккіндером 24 грудня 1919 р. критикував Денікіна та висловлював сумніви щодо можливості дійти з ним згоди⁴⁰. Неприхильне ставлення Румунії до денікінців ставало дедалі більш виразним. В період денікінського відступу з'явилися повідомлення про обстріл румунами денікінських обозів у районі Ямполь⁴¹.

І все ж далеко більше значення мали суперечності між білогвардійцями та польською буржуазією.

Досить розгорнутою відповіддю на питання про зміст польської політики щодо подій на Україні в другій половині 1919 р. дають інструкції головнокомандування польської армії, надіслані так званій ПОВ («польській організації військовій», яка діяла на території України). Інструкції свідчать про те, що польські буржуазні кола ставились до денікінців, як до своїх можливих ворогів. В частині, присвяченій веденню військово-розвідувальної роботи, організації ПОВ рекомендувалося збирати відомості «щодо (можливості) виразних збройних дій проти нас або Петлюри». В розділі, де давались інструкції стосовно відкритих дій організації ПОВ, підкреслювалось: «а) бойових дій проти більшовиків, які були б допомогою військам Денікіна не провадити; б) належить провадити політичні виступи, скеровані проти Денікіна, використовуючи антагонізм українського народу, реакційність Денікіна і водночас виступаючи за незалежність України».

Ця остання вказівка інструкцій розвивалася далі. Інструкції передбачали подання всебічної допомоги петлюрівцям. На Правобережній Україні організації ПОВ мали організувати «активні політичні виступи, щоб зменшити більшовицькі впливи на місцеве населення, пропагувати незалежність України і поширювати авторитет Петлюри». «В районах Лівобережної України, зайнятих більшовиками,— відзначалось далі,— провадити ту ж саму роботу, що і раніше; там же, де більшовики проводять операції проти Петлюри, піднімати повстання поляків»⁴².

Таємна інструкція виразно свідчила, що експансіоністські плани щодо України займали дедалі зростаюче місце в зовнішньополітичній програмі польської буржуазії. Вони мали, звичайно, цілком визначений антирадянський характер, але були водночас спрямовані проти російських білогвардійців. Наміри і розрахунки впливових кіл панської Польщі були досить одверто висловлені главою польської місії в Парижі генералом Розвадовським. Повідомляючи про занепокоєність Антанти небезпекою відкритого конфлікту між білополяками й денікінцями, Розвадовський радив дочекатися слушного моменту для здійснення загарбницьких планів Польщі на Україні: «Можливо,— писав він,— найкраще дочекатись, поки більшовики слідом за Петлюрою переможуть Денікіна, щоб потім розгромити більшовиків і в такий спосіб полегшити виконання (польських) завдань»⁴³.

Та плани польської буржуазії були розгадані радянською дипломатією, яка використала суперечності в таборі контрреволюції. Восени 1919 р. в момент найбільшого напруження сил Радянської країни для боротьби на Південному фронті, воєнні дії на польському фронті фактично припинилися⁴⁴.

Домагаючись миру з Польщею, радянська дипломатія послідовно відстоювала корінні інтереси українського народу. Вона рішуче відкинула домагання буржуазної

³⁶ «Documents...», т. III, стор. 633—636, 775, 778—779.

³⁷ «Contribuții la Studiul influenței Marșii Revoluției Socialiste din Octombrie în România», Bucurêști. 1957, стор. 151, 178.

³⁸ Arhiva de Stat RPR (далі. AS RPR). f. Consiliu de Miniștri, 1919, № 23. Цей та інші використані в повідомленні документи з румунських архівів виявлені С. М. Пархомчуком.

³⁹ «Documents...», т. VI, стор. 300—301, 268—279.

⁴⁰ «Documents...», т. III, стор. 740—741.

⁴¹ Газ. «Правда», 18 лютого 1920 р.

⁴² «Dokumenty i materialy», т. II, стор. 346—347.

⁴³ «Dokumenty i materialy», т. II, стор. 347.

⁴⁴ Більш докладно див. «Історичні зв'язки слов'янських народів», К., 1963, стор. 88—114.

Польщі, скеровані проти Радянської влади на Україні. Представник радянської сторони Ю. Мархлевський, який вів переговори з польськими дипломатами, мав відповідні повноваження не тільки від Радянської Росії, а й від Радянської України⁴⁵. Незважаючи на те, що польська сторона відмовилась визнати останні, Мархлевський, діючи за вказівками В. І. Леніна, категорично відхилив спроби білополяків втрутитись у внутрішні справи України. Він заявив, що «питання про Петлюру... не може бути предметом переговорів між польським та Радянським урядами»⁴⁶⁻⁴⁷.

В цей час Радянська влада сама вела переговори з Директорією⁴⁸. Буржуазно-націоналістичні джерела прагнуть заплутати питання про ці переговори⁴⁹. Та суть справи була в тому, що саме тоді взаємини між петлюрівцями та денікінцями надзвичайно загострилися. В момент найбільших військових успіхів російські білогвардійці не хотіли й чути про будь-які «умови співробітництва», вимагаючи від українських буржуазних націоналістів беззастережного виконання наказів денікінського командування. З свого боку, петлюрівці прагнули здійснити будь-яке завдання по боротьбі з Радянською владою, але розуміли, що повне підкорення Денікіну остаточно викриє їх в очах українського народу, який зазнавав жорстокого соціального і національного гноблення від денікінських окупантів. Петлюрівці боялися, що в разі, коли вони повністю віддадуть себе Денікіну, останній розчавить їх, остаточно розвіє химерні мрії українського буржуазного націоналізму про «високу політику». Конфлікт між денікінцями й петлюрівцями розпалювався. Доходило навіть до сутичок. Націоналісти залишили Київ, не пробувши в ньому й доби, і відкочувались на захід.

Відчуваючи неминучість цілковитого краху, Петлюра вирішив почати новий тур лавірувань. Він скористався тим, що румунські власті передали Директорії відомого інтернаціоналіста Фріца Платтена. (Літак, який наплавлявся до Радянської Угорщини, зазнав аварії, і Платтен був схоплений сігуранцею), Петлюра запропонував Платтену передати особисто В. І. Леніну пропозиції про спільну боротьбу з Денікіним. Це питання розглянуло Політбюро ЦК РКП(б). Було вирішено розпочати переговори, щоб, з одного боку, використати суперечності між денікінцями й петлюрівцями в інтересах перемоги соціалістичної революції, а з другого — не упустити щонайменшої можливості для використання мирних засобів у боротьбі за Радянську владу на Україні. Водночас відкидалися нереальні претензії петлюрівців⁵⁰. Платтен повідомив Директорію про радянські умови. Та невдовзі Петлюра втік до Польщі, взявши відкритий курс на нове запроданство національних інтересів України іноземним силам. За таких умов дальше ведення переговорів було недоцільним.

Даючи згоду на переговори з Директорією, Комуністична партія та Радянський уряд виходили й з прагнення недопустити нових імперіалістичних комбінацій навколо «українського питання», нового торгу навколо України на міжнародній арені. Ці ширі наміри Радянської влади, що відповідали інтересам українського народу, були знову зірвані буржуазно-націоналістичною контрреволюцією.

Запроданство національних інтересів України в обмін на збереження і поширення позицій української буржуазії завжди становило зміст діяльності націоналістичної контрреволюції. Вона мріяла про «визнання» неіснуючої української буржуазної «держави» імперіалістами Антанти і США. В середині 1919 р. ці мрії розлетілися вщент. Довідаючи про переговори з представниками великих держав відносно «визнання» УНР, В. Панейко відзначив, що «головною причиною негативного ставлення Англії... є переконання..., що Україна (УНР — Р. С.) виявила органічну нездатність до самостійного державного життя... на Україні, що під Леніним більше права і порядку, як під Директорією. Такої opinio є (i) Лансінг»⁵¹. Це виявилось і під час перебування на Україні емісара США генерала Джемсана⁵², і при вирішенні питання відносно продажу американської зброї петлюрівцям⁵³.

З огляду на загальні засади і традиції зовнішньої політики Великобританії, яка здавна зарекомендувала себе прибічницею розчленування Росії, здавалося, вона підтримує українських сепаратистів. Але парадокс становища полягав у тому, що армії південної контрреволюції формувалися в районах «сфери впливу» Англії. Вона прагнула і надалі зберігати основний вплив на Денікіна — переконаного адепта «єдиної і

⁴⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2, оп. 1, спр. 339, арк. 27; спр. 338, арк. 38.

⁴⁶⁻⁴⁷ Т. Kutzzeba. Wyprawa Kujowska. Warszawa, 1937, стор. 29.

⁴⁸ С. Ф. Найда. О некоторых вопросах истории гражданской войны в СССР, М., 1958, стор. 218.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 3696, оп. 1, спр. 12, арк. 7—8; О. Доценко. Зимовий похід, Варшава, 1935, стор. XIV.

⁵⁰ А. Иванов. Фриц Платтен, М., 1963, стор. 68—69.

⁵¹ ЦДАЖР, ф. 3696, оп. 1, спр. 69, арк. 48.

⁵² «Papers... 1919. Russia», стор. 781—783.

⁵³ «Papers... 1919. Russia», стор. 783—790. Див. більш докладно: Р. Симоненко. Українська РСР у боротьбі проти імперіалістичної агресії, К., 1963, стор. 11—13.

неділімої Росії». Борючись за це, Англія мала підтримувати політичну платформу російської великодержавної контрреволюції. Негативне ставлення до прохань української контрреволюції про «визнання» і підтримку було сформульоване Бальфуром у листах-відповідях до Керзона (10 липня і 25 серпня 1919 р.)⁵⁴.

В цей же час англійці, за свідченням галицького націоналістичного діяча В. Панейка, дали Денікіну «вільну руку також у справі України»⁵⁵. Допмагаючи білогвардійцям, британські військові діячі готували і перехід так званої «української галицької армії на бік Денікіна»⁵⁶.

Як же діяли в таких умовах петлюрівці? Оразу ж після бесіди з Лансінгом вони кинулись до білогвардійських представників у Парижі⁵⁷. На Україні вони настійливо пропонували «співробітництво» денікінським окупантам. Одночасно на Захід надсилались заяви про готовність до ведення антирадянських військових дій спільно з Денікіним. Одну з таких заяв було зроблено, наприклад, 23 вересня англійському військовому представнику в Румунії генералу Грінлі⁵⁸.

Тоді ж представники буржуазно-націоналістичного охвістя в європейських столицях намагаються використати зростаюче обурення допомогою урядів Антанти і США найреакційнішому денікінському режиму, щоб привернути до себе увагу громадської думки. Останні дії були зв'язані зокрема з активністю М. Грушевського, який подорожував восени 1919 р. по Європі. В огляді політичного становища, підготовленому органами російської контрреволюції, відзначалося: «Нещодавно стався якийсь злам, українські політики якось підняли голову, вони стали частіше давати про себе знати в пресі. Злам цей співпав у часі з приїздом до Парижа М. Грушевського, який вперше офіційно виступив делегатом на міжнародній кооперативній конференції»⁵⁹. М. Грушевський намагався використати також свої зв'язки з «ліберальними» керівниками чеської буржуазної держави. Останні, однак, обмежувалися великою увагою до М. Грушевського, який приїздив до Праги⁶⁰, діючи в політичних питаннях обережно, оскільки залежали від імперіалістів Заходу. У відповідь на запитання чеської місії в Римі Венеш повідомляв у серпні 1919 р., що Чехословаччина офіційно не визнає «незалежності» української буржуазної держави⁶¹. Масарик, у свою чергу, радив українським буржуазним націоналістам вирішувати питання взаємовідносин з Денікіним, звертаючись до імперіалістів Антанти і США⁶².

Буржуазні націоналісти прагнуть також дістати підтримку лідерів «жовтого» Бернського Інтернаціоналу. Делегація українських дрібнобуржуазних партій бере участь у його конгресі в Люцерні⁶³, туди мав прибути й В. Винниченко⁶⁴. За кордон відряджається петлюрівський «міністр закордонних справ» галицький есдек Темницький⁶⁵. Та головним напрямком діяльності буржуазно-націоналістичних представників на Заході залишається далі плазування перед правлячими колами капіталістичних країн. Прагнуть забезпечити тісніший контакт з «вищими сферами Заходу», Петлюра признає своїм головним представником у Парижі графа М. Тишкевича⁶⁶.

Однак навіть буржуазні націоналісти змушені визнати, принаймні для того часу, безперспективність зусиль домогтись прихильного ставлення і підтримки з боку великих країн Антанти і США. З провалом цього курсу Директорія починає нове коло зрадиництва, домагаючись власної підтримки в обмін на запроданство національних інтересів України малим капіталістичним державам — Польщі та Румунії. На цьому шляху буржуазних націоналістів чекає більше «щастя».

Малі капіталістичні хижакі не тільки охоче йдуть назустріч пропозиціям Директорії, але й подекуди самі виявляють певну ініціативу у нав'язуванні контактів. З наказу Пілсудського ще в травні 1919 р. до Петлюри в Чорний Острог було направлено польського представника Заглобу-Мазуркевича, який привіз до Варшави відповідь «головного отамана»⁶⁷. Першою платою польським панам були Східна Галичина та частина Волині. Петлюра одразу ж погоджується на іноземну окупацію цих укра-

⁵⁴ «Documents...», т. III, стор. 424—425, 494—495.

⁵⁵ О. Доценко. Літопис української революції, т. II, кн. 4, Львів, 1923, стор. 141—142.

⁵⁶ «Documents...», т. III, стор. 616.

⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 3696, оп. 1, спр. 69, арк. 50.

⁵⁸ AS RPR, f. Consiliu de Miniştri 1919, N 23, f. 52—53.

⁵⁹ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва СРСР, ф. 449, оп. 1, спр. 12, арк. 120.

⁶⁰ AMZV, Pařížský archiv, 2084.

⁶¹ Там же, 1985.

⁶² Archiv T. G. Masaryka, Ukrajinci, 1918—1920, rkp. seznam Masaryka, 24 srpna 1919 г.

⁶³ ЦДАЖР УРСР, ф. 3696, оп. 1, спр. 10, арк. 1—4.

⁶⁴ Там же, спр. 9, арк. 3.

⁶⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 3696, оп. 1, спр. 69, арк. 2 тощо.

⁶⁶ Державний архів Львівської області, ф. 370, оп. 1, спр. 2, арк. 66, 71.

⁶⁷ W ł. P o b ó g - M a ł i n o w s k i. Назв. праця, стор. 215.

їнських земель⁶⁸. Та згодом залежність від поляків стає все більш виразною. Фактичну декларацію про васальну залежність від Польщі проголошує в середині серпня у Варшаві надіслана туди петлюрівська місія Пилипчука⁶⁹. Тікаючи під ударами Південної групи радянської XII армії, Петлюра в середині вересня 1919 р. запрошує польські війська на Україну⁷⁰. Згодом білополяки займають Кам'янець-Подільський, а «головний отаман» тікає до Варшави, щоб оформити ганебну змову з Пилсудським.

Приблизно в такому ж напрямку розвивались дії українських буржуазних націоналістів щодо боярської Румунії. Як плату за підтримку «незалежної» УНР українські буржуазні націоналісти ладні були віддати Бессарабію та Північну Буковину. Характерне донесення військового представника Румунії Радулеску про бесіду з Петлюрою. Рекламуючи власні принади та паплюжачи Денікіна, «головний отаман» застерігав румунів, що Денікін не відмовився від Бессарабії та Східної Галичини. «Я ж своє слово пам'ятаю»,— заявив Петлюра⁷¹.

Польські та румунські плани щодо України спочатку старанно приховувались від імперіалістів Антанти і США. В усякому разі, починаючи діяльні дипломатичні переговори з представниками Директорії, польський уряд поспішив надіслати до свого посла у Парижі версії, які мали запевнити антантівсько-американських дипломатів у «невинності» акцій Польщі⁷². «Коли б хтось запитав про це,—повідомлялось про переговори з Пилипчуком,—пан волів би засвідчити, що: 1) переговори велися з метою полегшення дій проти більшовиків, 2) Польща не визнала української держави, 3) ми домоглися зречення України від Східної Галичини, однак зважаючи на союзників, не підписували жодних умов у справах кордонів, 4) результатом переговорів була одностороння декларація України (петлюрівців.— Р. С.)»⁷³.

Та швидко обставини змінились і поляки почали діяти більш відкрито. Становище на Україні викликало розпач на Заході⁷⁴. Після розгрому денікінських армій сталися зміни в імперіалістичній політиці Антанти і США. По-перше, тут переглядалось ставлення до «єдиної і неділимої Росії», по-друге,—гарячково відшукувались нові антирадянські сили. Характерною була, наприклад, зміна позицій англійського уряду. Виявляючи нові засоби для допомоги арміям Денікіна, він водночас прагнув скористатися важким становищем білогвардійської контрреволюції, щоб повернутися до своїх давніх планів розчленування Росії. Саме в таких тонах була витримана 17 листопада промова Ллойд Джорджа в англійському парламенті⁷⁵. 24 листопада Ллойд Джордж обмінявся думками про зміну імперіалістичної тактики щодо Радянської країни з заступником державного секретаря США Полком. Англійський прем'єр заявив, що «єдина Росія загрожуватиме Європі» і висловив погляд, що «Грузія, Азербайджан, Бессарабія, Україна, прибалтійські провінції і Фінляндія, а можливо, навіть Сибір повинні бути незалежними»⁷⁶. Як гукали в столицях Антанти і США, так відгукувались у денікінській ставці. Спочатку Денікін відмовляється від вимог про виведення польських військ з Волни та Поділля⁷⁷, начальники битих білогвардійських загонів виступають «ініціаторами» «співробітництва» з бандами українських буржуазних націоналістів⁷⁸. А 14 січня 1920 р. перед тим як тікати з Новоросійська, Денікін, цей злавалось найпопулярніший і найшасливіший представник тих кіл контрреволюції, які виступали за «єдину і неділиму Росію», передав спеціальному представникові Великобританії Мак-Кіндеру ноту, з фактичною згодою на розчленування Росії⁷⁹.

Та було вже запізно. Контрреволюція, очолювана міжнародним імперіалізмом, виявилася неспроможною подолати серйозні внутрішні суперечності, які роздирали табір ворогів Радянської влади. Героїчна збройна боротьба російського, українського та інших народів нашої Батьківщини привела до розгрому способ придумати Радянську владу з Півдня в другій половині 1919—на початку 1920 рр. Значну допомогу в боротьбі за розгром ворога відіграло вміле використання Комуністичною партією і Радянським урядом на чолі з В. І. Леніним суперечностей в таборі противника.

⁶⁸ Archiwum Akt Nowych Polski, Archiwum Paderewskiego, t. 68.

⁶⁹ Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, KN 3, 430.

⁷⁰ Журн. «Літопис революції», 1929, № 3, стор. 237—238.

⁷¹ AS RPR, f. Ministerul Afacerilor Interne, 1919, N 458, ff. 88—89.

⁷² «Dokumenty i materialy», т. II, стор. 330—331.

⁷³ «Dokumenty i materialy», т. II, стор. 330—331.

⁷⁴ «Documents...», т. II, стор. 331—332.

⁷⁵ «Parliamentary Debates, House of Commons, 1919», т. 121, стор. 723.

⁷⁶ «Papers... 1919, Russia», стор. 126.

⁷⁷ «Dokumenty i materialy», т. II, стор. 527.

⁷⁸ О Д о ц е н к о. Назв. праця, стор. 69—70.

⁷⁹ «Documents...», т. III, стор. 792—793.

Замітки

З ІМ'ЯМ ЛЕНІНА

В. І. Ленін у своїх геніальних теоретичних працях указав трудящому селянству шлях до соціалізму, спростував реакційні погляди противників марксизму, які твердили, нібито селянству є чужими революційні ідеї соціалізму. Великий вождь неодноразово у багатьох своїх працях, зокрема у статті «Про кооперацію», а також у виступах перед робітниками й селянами вказував на необхідність переходу селян до колективного обробітку землі. «Радянська влада все, що в її силах, негайно і безумовно зробить, щоб допомогти... переробити сільське життя, щоб не лишилося місця для куркуля, щоб не могло бути спекуляції, щоб товариська спільна праця стала на селі загальним правилом. Ось завдання, яке ми всі собі ставимо»¹,—говорив В. І. Ленін у 1919 р.

Ленінські ідеї колективного ведення сільського господарства глибоко зачіпали серця трудових селян у найвіддаленіших куточках нашої Батьківщини. Уже в перші роки Радянської влади почали створюватися сільськогосподарські колективи в Росії і на Україні. Однак їх розвиток припинила громадянська війна, і коли вона скінчилася, сільськогосподарські колективи особливо швидко виникали в степовій частині України, зокрема на Одещині й Миколаївщині. В 1920 р. їх тут було створено понад сто, і трудове селянство називало свої перші сільськогосподарські колективи іменем Леніна. Так, наприкінці 1920 р. у с. Привільному, Миколаївського повіту, селянська біднота організувала комуну з назвою «Сходяча зоря імені товариша Леніна». Одним з організаторів цієї комуні був демобілізований червоноармієць, комуніст І. Т. Бутенко, 27 лютого 1921 р. убитий бандитами².

У с. Тернівка, того ж Миколаївського повіту, в липні 1922 р. болгарські селяни об'єдналися у сільськогосподарську артіль ім. Леніна. Організаторами її були комуністи А. І. Желязко та безпартійні Г. І. Рагно, К. І. Ранго, І. І. Стоянов, М. З. Іванов³. У Варварівській волості Федір, Петро та Микола Гловацькі, Митрофан Редько, Сергій Попов, Семен Удод, Василь Федюшин, Петро Гресев та інші безпартійні селяни створили у вересні 1922 р. артіль імені Леніна⁴. В с. Катаржине, Цебриківського району, Тираспольського повіту, в січні 1921 р. малоземельні селяни-болгари об'єдналися в сільськогосподарську артіль імені Леніна. Одним з її організаторів була місцева біднячка Софія Митрофанівна Гаслій—член КП(б)У, активна громадська діячка, учасниця громадянської війни.

Ім'ям Леніна було названо один з кращих колективів півдня України—Мигаївську сільськогосподарську комуну Тираспольського повіту, створену у квітні 1922 р. українськими селянами, які повернулися на Батьківщину з еміграції в Америку. Володимир Ілліч знав про великі успіхи цієї комуні і 24 жовтня 1922 р. звернувся до президії ВЦВК з проханням визнати зразковими сільські господарства, в тому числі господарство Мигаївської комуні американських емігрантів, які працювали в Радянській Росії і домоглися видатних успіхів⁵. 9 листопада 1922 р. президія ВЦВК прийняла пропозицію Леніна, визнавши Мигаївську комуну зразковою⁶. Скоро комунa дістала назву: «Перша Канадська агрокультурна зразкова комунa імені В. І. Леніна». Організаторами її були комуністи: Ю. Ф. Соломко, С. І. Мельник, М. Я. Белінський, Г. Ф. Гурін та ін. До 1930 р. комунa стала міцним сільськогосподарським колективом, мала понад 300 ідців, 2000 десятин землі⁷.

З незмірним сумом трудове селянство зустріло 4 січня 1924 р. звістку про смерть великого Леніна. Всі думки трудового людства були звернені в той час до

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 22.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 31, арк. 4.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 3, спр. 483, арк. 130.

⁴ Там же, арк. 212.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 343—344.

⁶ Ленинский сборник, XXXVI, стор. 504.

⁷ «Доходность и труд в коллективном и индивидуальном хозяйствах», Центриздат. Москва—Минск—Харьков, 1930.

ленінської партії. Їй вірили, їй довіряли, в ній бачили запоруку завершення розпочатої Ленінін справи. Величезною любов'ю до Ілліча проникнуте рішення безпартійної конференції Григоріопольського району, прийняте 22 лютого 1924 р.: «Ми, селяни, відчуваємо, що в смерті нашого рідного Ілліча ми втратили великого нашого селянського друга і проводиря. Ти, Ілліч, сказав: «Беріть землю у поміщиків», і ми під твоїм керівництвом узяли землю. Ти сказав: «Живіть у мирі», і ми силою відвоювали собі спокійне життя. Ти сказав: «Селянине, підтримай робітника», і ми простягли йому свою братерську руку. Пам'ятником тобі буде наша дружна робота під керівництвом ленінської Комуністичної партії. Твої заповіді будуть нам віхами на далекому шляху до звільнення всіх трудящих усього світу. Велике тобі селянське спасибі, наш друг — Ілліч»⁸.

Загальні збори членів сільськогосподарської артіль «Нова зоря», Гроссулівського району, 4 лютого 1924 р. у відповідь на смерть Леніна постановили: під клятвою виконувати заповіді — ідеї тов. Леніна, всім колективом вступити в члени РКП(б) і звернутися з проською до Одеського губкому «зарахувати 9 членів колективу в члени партії»⁹. Ідучи назустріч просьбам трудящого селянства, Одеська губерньська комісія незаможних селян ухвалила 31 січня 1924 р. на знак увічнення пам'яті В. І. Леніна постанову про організацію зразкових сільськогосподарських колективів імені Леніна і про надання їм матеріальної підтримки¹⁰. До числа сільськогосподарських колективів, які виростили у зразкові на знак увічнення пам'яті Леніна, відносились комуна ім. Карла Маркса, організована 12 лютого 1924 р. у с. Миколаївка, Доманівського району. В неї влилися артіль «Новий світ», «Сходяча зоря» і Перша полтавська трудова артіль. Організаторами комуни були: Григорій, Микола та Павло Грабовенки, М. Чебаненко, брати Федорови, В. Морозенко та ін.¹¹ У листопаді 1924 р. в цьому колективі був створений комуністичний осередок, який у 1925 р. склався з 16 членів і кандидатів партії, та комсомольський осередок — з 12 членів ЛКСМУ.

В 1925 р. колектив ім. Карла Маркса був великим об'єднанням, куди входило 43 сім'ї, понад 200 їдців; колектив мав 1200 десятин орної землі¹², 5 тракторів, 8 сіялок, 8 жниварок, 3 молотарки, мав навіть олійню та орендував миловарний завод. Комуна ім. Карла Маркса у 1926—1927 рр. була центром культурного життя села, його громадсько-політичним штабом¹³. Сусідні артілі вчилися у цього колективу раціональним методам нової агротехніки, впровадженню її в колективні та індивідуальні господарства, веденню господарства на нових товариських засадах.

Члени комуни «Червона зірка», створеної на Миколаївщині в січні 1920 р.¹⁴, після смерті В. І. Леніна поклялися свято шанувати пам'ять великого вчителя, виконати його заповіді, жити по-ленінськи і дали своїй комуні назву — пам'яті товариша Леніна. Комунари виконували свою клятву, збираючи щороку високі врожаї зернових культур. Коли комуна зросла кількісно, вона виділила із свого складу нову комуна — пам'яті тов. Держинського¹⁵.

В тому ж Миколаївському окрузі, в Новоодеському районі заслуженим авторитетом у селян користувалася сільськогосподарська артіль імені В. І. Леніна, створена в січні 1924 р. шляхом об'єднання двох сільськогосподарських артілей — «Бережись» і «Не журись». Завдяки дружній, організованій праці членів артілі та застосуванню агротехніки артіль збрала 1924 р. такий урожай: озимої пшениці — по 150 пудів з десятини, жита — по 100 пудів, вівса — по 180. Комісія ЦК КП(б)У відзначила в цій артілі високий рівень культурно-виховної роботи, якою керували комуністи; встановила, що «незаможники ставилися до артілі позитивно, тому що в їх очах члени колективу користувалися великим авторитетом, а середняки поважали артіль за те, що вона мала гарні господарські успіхи»¹⁶.

На Херсонщині кращими сільськогосподарськими колективами, які було названо іменем великого вождя, були: в Каховському районі — сільськогосподарська артіль пам'яті Ілліча і в Голопристанському районі комуна ім. В. І. Леніна. В квітні 1921 р. за сім верст від с. Нова Маячка у напівзруйнованому поміщицькому маєтку зібралися бідняки і під керівництвом комуніста тов. Стахова створили з 15 незаможних господарств артіль «Перше травня». З великими труднощами перемігши голод

⁸ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП КП України), ф. 29, оп. 1, од. зб. 2293, арк. 99.

⁹ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 1013, оп. 1, спр. 956 арк. 7.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 192, арк. 299.

¹¹ ДАОО, ф. 1013, оп. 1, спр. 956, арк. 7.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, од. зб. 3063, арк. 45.

¹³ Газ. «Селянська правда» (Первомайськ), 13 листопада 1927 р.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2323, арк. 120.

¹⁵ Газ. «Червоний плугатар» (Миколаїв), 4 листопада 1927 р.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2291, арк. 8—9.

1921 р. і неврожай 1922 р., трударі цієї артілі зібрали в 1923 р. високий урожай. Тяжкою втратою для них була смерть вождя. Наприкінці січня 1924 р. загальні збори колективу одностайно вирішили назвати артіль іменем Ілліча. Артіль швидко зростала, вирощувала високі врожаї. Так, 1924 р. вона зібрала 7000 пудів зернових, а 1925 р.— майже 12 000 пудів, з яких 7000 продала державі¹⁷.

Сільськогосподарська комуна ім. В. І. Леніна була організована на основі артілі «Прогрес», заснованої ще в 1919 р. селянами-бідняками та робітниками-майстрами. У відповідь на смерть Леніна члени артілі перейшли на статут сільськогосподарської комуні, назвавши її іменем вождя. В цій комуні були широко розвинуті такі галузі господарства, як рільництво, інтенсивні культури та тваринництво, з 1925 р. вона продавала державі багато хліба, м'яса, овочів. Партийна організація, створена при комуні в 1924 р., чимало сприяла зміцненню колективу і встановленню добрих стосунків з навколишнім населенням. Тут була одна з найбагатших на той час сільськогосподарських бібліотек, читачами якої, крім комунарів, стали селяни-одноосібники¹⁸. Влітку 1924 р. за рахунок комуні було організовано робфак для 16 дітей. Велика роль у розвитку і зміцненні комуні належала її голові, члену партії тов. Форощуку¹⁹.

Тоді ж, у лютому 1924 р., була закладена основа нині прославленому на весь Радянський Союз колективу імені ХХІІ з'їзду партії — товариство спільної обробки землі «Червона Україна» в с. Джугастрове, Березівського району, Одеського округу. Беззмінний голова його протягом майже 40 років, Герой Соціалістичної Праці Марко Онисимович Посмітний у своїй книзі «В Чорноморських степах» розповідає: «Питання про організацію товариства спільної обробки землі у передових людей с. Джугастрове виникло ще влітку 1923 р., але потрібно було більше як півроку, щоб були ліквідовані вагання і сумніви. Все це було остаточно ліквідовано в кінці січня 1924 р., коли біднота почула про смерть В. І. Леніна. Тоді й вирішили жити так, як заповідав великий Ленін, і організувати сільськогосподарський колектив»²⁰.

У квітні 1924 р. в с. Нова Михайлівка, Сасівської сільради, Компаніївського району, 44 бідняки і середняки організували сільськогосподарську артіль, назвавши її «Пам'ятник В. І. Леніну»²¹. У травні цього ж року в с. Піщаний Брід, Новоукраїнського району, 10 селян, членів КНС, створили сільськогосподарську артіль «Віхи Леніна»²². В с. Федварі, Єлисаветградського району, 13 членів КНС у лютому 1924 р. організували артіль «Імені товариша Леніна»²³. Сільськогосподарська комуна ім. Леніна у Знам'янському районі була найміцнішим колективом і славилась високими врожаями озимої пшениці (в 1925 р. з кожної десятини, засіяної озиминою, артіль зібрала по 150 пудів). Комуна мала свій цегельний завод, паровий млин²⁴.

З ініціативи комуністичного осередку комсомольці с. Пересадівка, Миколаївського району, організували 3 березня 1924 р. сільськогосподарську комуну «Гвардія Ілліча». З перших днів у комуну вступили 38 чоловік бідняцької молоді з навколишніх сіл. Довгий час очолював комуну член партії Панас Бандурка, який згодом (у 1927 р.) став секретарем сільської партійної організації і зробив комуну зразковим, багатогалузевим господарством з 254 десятинами орної землі, 11 десятинами поливного городу, 5,5 десятин родючого саду, 1,5 десятини виноградника. Колектив був забезпечений сільськогосподарським реманентом, мав трактор, 8 плугів, 4 сіялки, 4 жнивирки, спеціальну поливальну машину та ін. За досягнути успіхи комуну «Гвардія Ілліча» було премійовано на конкурс колективних об'єднань Миколаївського округу 1927 р.²⁵

Крім вказаних вище сільськогосподарських колективів, в перші роки Радянської влади на Україні були й інші комуни та артілі. У Єлисаветградському окрузі, Новоукраїнського району комуна ім. Леніна (колишня артіль «Новий труд») — основоположник тракторизації Єлисаветградщини²⁶. У Миколаївському окрузі: артілі ім. Ле-

¹⁷ Газ. «Червоної селянин» (Херсон), 10 листопада 1925 р. та 25 квітня 1926 р.

¹⁸ «Наше господарство» (додаток до газети «Известия»), Одеса, 23 вересня 1924 р., газ. «Херсонський комунар», 20 червня 1929 р., «Червоної степ» (Одеса), 11 грудня 1924 р.

¹⁹ Газ. «Херсонський комунар», 6 липня 1929 р.

²⁰ М. О. Посмітний. В Чорноморських степах, Держлітвидав УРСР, К., 1953, стор. 4.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 179, арк. 295.

²² Там же, арк. 226.

²³ Там же, арк. 187.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 3023, арк. 8.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 553, оп. 3, спр. 74, арк. 12, 18. Газ. «Червоної плугатар», 21 січня, 29 листопада 1927 р.

²⁶ «Історія колективізації сільського господарства УРСР», Вид-во АН УРСР, К., 1962, стор. 578.

ніна — в селах Ландау, Ковалівка, створені в липні 1924 р., в селах Поточному і Сергіївка, Володимирського району, організовані в березні 1924 р.²⁷; «Заповіт Леніна» та «Червоний Південь», створені в Новоодеському районі у січні 1924 р.²⁸; «Шлях Леніна» — в с. Пересадівка; колектив ім. В. І. Леніна створили М. А. Сухарев та Ф. Ф. Шнехт у Горностаївському районі в лютому 1924 р.²⁹ В Одеському окрузі: «По заповідях Леніна» — в с. Соколове, «Ленінці» — в с. Понятівка, ім. Ілліча-Леніна — в с. Фестереве, «Куточок Леніна» — в с. Свідіополь, імені Леніна — в с. Кара-Бугас³⁰. В Балтській окрузі: ім. Ілліча — в с. Окно та ім. Леніна — в Красноокнянському районі.

Лише тих колективів, які були створені в зв'язку із смертю В. І. Леніна, в Одеській губернії налічувалося 28, всі вони називались Ленінськими³¹. Більшість цих колективів свято несли ім'я великого Леніна, були показовими — справжніми маяками усупільнення сільського господарства, паростками соціалізму на селі. Вони були передовими носіями ленінських принципів колективізації сільського господарства; справді добровільні, класово-випримані, зразкові, але не ізольовані від трудових селян, вони подавали щоденну допомогу їм у веденні сільського господарства, завойовуючи довіря і пошану населення. Вони з честю виконували заповіді Леніна про те, що коли селянин побачить, що «колективне господарство далеко краще, тоді він буде з нами»³².

1924 р. характеризується кількісним зростанням колективних господарств. 4 лютого 1925 р. бюро Одеського губкому КП(б)У констатувало, що величезна більшість колгоспів довела свою перевагу над одноосібним селянським господарством (висока врожайність, економія тяглової сили й реманенту і т. п.)³³. Зростання колективів у губернії тривало. З них дев'ять десятих були створені на надільних селянських землях, що також свідчило про їх організаційно-господарське зміцнення.

В. І. КИСЕЛЬОВ

ПРО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

(1917 р.)

Однією з вирішальних передумов, що забезпечили перемогу Великого Жовтня, була масово-політична робота більшовиків, спрямована на поширення серед робітників, солдатів і селян ідей марксизму-ленінізму, озброєння їх ленінською стратегією і тактикою пролетарської революції. Широко розповсюджувались твори та ідеї Леніна на Катеринославщині — найбільш економічно розвинутій губернії України, де було зосереджено близько 44% її промислових і транспортних робітників¹. Натхнені величними накресленнями Леніна, керовані більшовицькими організаціями, трудящі Катеринославської губернії брали активну участь у боротьбі за владу Рад на Україні.

Після повалення царизму Комуністична партія створила могутні засоби ідейного впливу на маси. Найважливішими з них були центральні й місцеві більшовицькі газети. Газета «Правда» виходила тиражем 90—100 тис. примірників і розповсюджувалась у найвіддаленіших місцевостях Росії. В 1917 р. в ній було надруковано понад 180 статей і промов В. І. Леніна. Протягом березня — червня в Катеринослав щоденно надходило по 500 примірників «Правды»². Надалі, у зв'язку з переходом місцевої більшовицької газети на щоденний випуск, Катеринославська організація РСДРП(б) одержувала по 300 примірників³. Протягом 1917 р. попит на «Правду» зріс у Луган-

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 364, арк. 65.

²⁸ Там же, ф. 599, оп. 3, спр. 74, арк. 12. Газ. «Червоний плугатар», 30 вересня 1927 р.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2690, арк. 10, 13.

³⁰ Там же, од. зб. 2943, арк. 97, 98.

³¹ Там же, од. зб. 2204, стор. 244.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 232.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2843, стор. 31.

¹ М. А. Рубач. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції, «Український історичний журнал», 1963, № 5, стор. 37.

² Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 1, од. зб. 278, арк. 6.

³ Там же.

ську з 150 до 350, в Юзово — з 50 до 150, на ст. Ветка — з 100 до 200 примірників⁴. Ленінська газета широко розповсюджувалась у партійних організаціях Горлівсько-Шарнінського і Юзово-Петровсько-Макіївського районів, Маріуполя, Павлограда, Кам'янського, Олександрівська, Криворізького і Нікопольського басейнів. Всього у 1917 р. тільки через колективну передплату на Катеринославщину щоденно надходило 1500—2000 примірників Центрального Органу партії.

Поряд з «Правдою» у губернії поширювалась «Солдатская правда», а в кінці року — «Деревенская беднота». В цих газетах було надруковано понад 60 статей В. І. Леніна. Орган московських більшовиків — газета «Социал-демократ», в якій було вміщено 30 ленінських документів, теж набула популярності в губернії. В кількості від 50 до 100 примірників вона розповсюджувалась у Катеринославі, Кам'янському, Юзово, Горлівці, Костянтинівці та інших містах⁵. Деякі організації більшовиків, як наприклад, Юзівська, передплачували кронштадську більшовицьку газету «Голос правды» (50 примірників)⁶, в якій також часто публікувались статті Ілліча.

В Катеринославі і Донбасі існували організації латиських соціал-демократів, що входили до місцевих комітетів більшовиків, і тут поширювались латиські партійні газети — московський «Социал-демократ» і пітерська «Пролетаріата циня» («Борьба пролетаріату») ⁷. Литовська районна організація, що діяла в Катеринославі, випускала газету «Тисеса» («Правда») ⁸. Польські соціал-демократи в Катеринославі і Кам'янському одержували «Трибуну» ⁹. Ці газети, які передрукували ряд статей В. І. Леніна, сприяли ознайомленню з ленінськими ідеалами латиських, литовських і польських організацій.

4 квітня в Катеринославі вийшов № 1 газети «Звезда». Тираж газети становив 5—7 тис. примірників. В 1917 р. вийшло 170 номерів газети, 47 з яких містили 36 статей, промов та інших творів В. І. Леніна. Газета поширювалась на Придніпров'ї, в Донецькому і Криворізькому басейнах. Один лише Горлівський райком РСДРП(б) з квітня передплачував 500 примірників «Звезды» ¹⁰. Восени, під час виборчої кампанії до Установчих зборів, Катеринославський комітет надслав по два примірники газети на кожну волость губернії ¹¹. «Звезда» розповсюджувалась також у Харківській, Херсонській, Таврійській губерніях і в Донській області ¹². Військова організація при Катеринославському комітеті РСДРП(б) з 4 червня почала видавати газету «Солдатская жизнь». В першому номері були передруковані два ленінських документи. Газета виходила тиражем 10 тис. примірників і поширювалась серед солдатів Катеринослава, Кам'янського і Павлограда.

В Донбасі велику роль для поширення ідей ленінізму, поряд із «Звездой», відіграла дуганська більшовицька газета «Донецкий пролетарий». З 1 червня до кінця 1917 р. вийшло близько 135 номерів газети, яка також часто передруковувала з «Правды» статті В. І. Леніна. Тільки в червні — серпні в ній було вміщено 17 статей і промов Ілліча.

З інших місцевих газет значне поширення на Катеринославщині мав харківський «Пролетарий». З 10 березня до 5 жовтня було випущено 135 номерів газети. В 59 з них передруковано 55 ленінських документів. «Пролетарий» фактично обслуговував потреби всіх партійних організацій Донецького і Криворізького басейнів. З початку листопада тиражем 15 тис. примірників у Харкові став виходити «Донецкий пролетарий» — орган обласного комітету Донецького і Криворізького басейнів, який помістив ряд праць В. І. Леніна. Деякі партійні організації катеринославської частини Донбасу використовували у своїй революційній діяльності ростовську більшови-

⁴ «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.)», К., 1957, стор. 579, 659; «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. (ноябрь 1917 г. — февраль 1918 г.)», ч. II, М., 1957, стор. 111, 331; «Исторический архив», 1959, № 5, стор. 33; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 277, арк. 1; од. зб. 279, арк. 1, 13.

⁵ «Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.)», стор. 571, 622, 627; журн. «Исторический архив», 1959, № 5, стор. 34; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 279, арк. 1; ф. 124, оп. 1, од. зб. 455, арк. 15.

⁶ «Борьба за власть Советов в Донбассе», Донецк, 1957, стор. 44.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 278, арк. 11; ф. 124, оп. 1, од. зб. 242, арк. 7.

⁸ Журн. «Исторический архив», 1957, № 5, стор. 39—40.

⁹ «Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей». Днепрпетровск, 1927, стор. 163, 164.

¹⁰ Газ. «Звезда», 18 квітня 1917 р.

¹¹ Газ. «Звезда», 19 жовтня 1917 р.

¹² Газ. «Звезда», 24 листопада 1917 р.

цьку газету «Наше знамя» і краснодарську газету «Прикубанская правда»¹³. У першій з них було надруковано 9, у другій — 10 статей Володимира Ілліча.

Отже, протягом 1917 р. на Катеринославщині поширювались 7 місцевих і 9 петроградських і московських більшовицьких газет. Загальна кількість газет, які щоденно несли ленінське слово в маси робітників і селян губернії, становила весною і влітку близько 15 тис. (в окремі дні — понад 20 тис.), а в кінці року — 20—25 тис. примірників. У місцевих більшовицьких газетах був передрукований 91 твір В. І. Леніна, тобто половину з опублікованих центральними органами.

Окремі ленінські документи публікувались і в небільшовицьких виданнях. Наприклад, в «Известиях» Катеринославської і Лозово-Павловської Рад було вміщено по 5, Юзівської Ради — 3, «Известиях Юга» (орган обласного комітету Рад Донецького і Криворізького басейнів) — 6, у катеринославських газетах «Борьба» і «Голос солдата» — 2 таких документи.

Катеринославські більшовики одержували також з Петрограда партійні журнали — «Вопросы страхования», «Работницу», «Просвещение»¹⁴, які протягом 1917 р. надрукували 8 праць В. І. Леніна, в тому числі такі, як «Чи вдержать большевики державну владу?», «До перегляду партійної програми», «Три кризи».

Поряд з опублікованими в газетах і журналах працями, важливим засобом революційного виховання трудящих були твори Леніна, видані окремими брошурами. Партійне видавництво «Прибой» випустило і поширило в 1917 р. понад 15 творів В. І. Леніна. ЦК РСДРП(б) надсилав зразки виданих ним брошур і листівок усім організаціям, які встановлювали з ним зв'язки. Наприкінці 1917 р. — початку 1918 р. постійні зв'язки з ЦК партії підтримували 45 міських, районних, заводських і рудничних партійних організацій Катеринославщини¹⁵. Це дає підставу вважати, що більшість їх користувалась ленінською літературою, надісланою ЦК РСДРП(б).

Катеринославський комітет РСДРП(б) вже в квітні одержав від «Прибоя» літературу на суму 36 крб.¹⁶ Очевидно, це були примірники ленінської брошури «Листи про тактику». Лист 1-й, яка, зокрема, містила Квітневі тези В. І. Леніна. У травні на Катеринославщині з'явилися брошури з ленінськими резолюціями Квітневої конференції РСДРП(б) і примірники «Відкритого листа до делегатів Всеросійського з'їзду селянських депутатів». ЦК РСДРП(б) розіслав ці ленінські документи 130 партійним організаціям¹⁷, і зокрема, Катеринославській, Луганській, Горлівській, Єнакієвській та Макіївській організаціям, які на цей час встановили міцні зв'язки з ним¹⁸. Харківський «Пролетарий» і катеринославська «Звезда» передрукували Квітневі тези В. І. Леніна і резолюції VII (Квітневої) конференції більшовиків.

Велике значення в завоюванні мас мало викриття імперіалістичного характеру війни, посилення антивоєнної роботи серед солдатів. Враховуючи це, ЦК РСДРП(б) видав листівкою і надіслав у 130 місцевих організацій ленінську «Відозву до солдатів усіх воюючих країн»¹⁹. В кінці травня її отримали в Катеринославі, а на початку червня передрукували в № 1 «Солдатской жизни». 14 червня ЦК партії направив деяким комітатам, в тому числі і Катеринославському, телеграму із сформульованими В. І. Леніним лозунгами до червневої демонстрації²⁰. 20 червня 1917 р. газета «Звезда» надрукувала «Лозунги, запропоновані ЦК нашої партії до наступної демонстрації». Під цими лозунгами в кінці червня і на початку липня пройшли багатотисячні демонстрації і мітинги в Катеринославі, Луганську та інших містах губернії.

Більшовицькі організації губернії широко пропагували програму партії. Катеринославський комітет РСДРП(б), наприклад, ще в квітні вирішив надрукувати 20 тис. примірників партійної програми²¹. Особлива увага була звернена на поширення редактованої В. І. Леніним і виданої «Прибоем» брошури «Матеріали по перегляду партійної програми», значну частину якої склали ленінські документи.

¹³ «Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.); стор. 567, 622; журн. «Исторический архив», 1959, № 5, стор. 34.

¹⁴ «Большевистские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.)», стор. 579, 659; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 278, арк. 23, 28; газ. «Звезда», 28 липня 1917 р.; газ. «Донецкий пролетарий», 2 серпня 1917 р.

¹⁵ В. В. Аникеєв. Некоторые новые сведения по истории Октябрьской революции. Журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 9, стор. 104.

¹⁶ Газ. «Звезда», 3 листопада 1917 р.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 131, арк. 1.

¹⁸ Журн. «Исторический архив», 1959, № 5, стор. 33, 34, 35, 36, 40.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 138, арк. 32, 88.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 131, арк. 7; В. В. Аникеєв. Некоторые новые сведения по истории Октябрьской революции. Журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 9, стор. 101.

²¹ Газ. «Звезда», 29 квітня 1917 р.

Протягом червня ЦК розіслав її на місця бандеролями²². На початку липня брошуру одержали в Катеринославі²³.

У другій половині 1917 р. на Катеринославі поширювались також ленінські праці «До моменту» («Про конституційні ілюзії»), «Уроки революції», «До лозунгів», «Російська революція і громадянська війна», «Політичні партії в Росії і завдання пролетаріату», «Завдання пролетаріату в нашій революції», «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися», «Імперіалізм, як найновіший етап капіталізму», та ін.

В ході революції зростає інтерес широких мас трудящих до особи, теоретичної і політичної діяльності вождя більшовиків. Враховуючи цей інтерес та завдання боротьби з провокаційною наклепницькою кампанією буржуазії, Катеринославіський комітет РСДРП(б) влітку 1917 р. влаштував для робітників і солдатів цикл лекцій С. І. Гопнер на тему «В. І. Ленін і його роль в революції»²⁴. З такими лекціями С. І. Гопнер виступала також в Кам'янському. В Юзово, на ст. Ветка, Свинарівському руднику та інших місцях Донбасу влаштовувались масові колективні читання брошур і газетних статей Ілліча²⁵. «Звезда» і «Пролетарій» опублікували біографію В. І. Леніна. Усі місцеві газети більшовиків періодично вміщували об'яви про надходження в їх експедиції ленінських творів.

Передові робітники Катеринославіщини добре розуміли провідну роль В. І. Леніна в підготовці соціалістичної революції в Росії. Це проявилось, насамперед, у практичній діяльності більшовицьких організацій, яка, незважаючи на окремі недоліки і помилки, здійснювалась по-ленінському. Численні резолюції з питань про владу, про ставлення до Тимчасового уряду, війни та інших, що ухвалювались на масових зборах робітників і солдатів, були складені під безпосереднім впливом ленінських ідей. У багатьох резолюціях висловлювались палкі вітання В. І. Леніну і гнівний протест проти наклепів на нього. «Особисто Леніна ми не знаємо,— писав у своїй кореспонденції микитівський робітник-більшовик В. Ф. Стожок,— але що говорить — знаємо. Він говорить те, що нам треба, він допомагає нам»²⁷. Ім'я Леніна привертало увагу тисяч безпартійних робітників. Влітку 1917 р. робітник верфі Коломенського заводу в Маріуполі В. Кекебас звернувся з листом до В. І. Леніна, в якому писав: «Я бажаю мати вашу програму,... прошу, вишліть більш обширну, за що буду вам вдячний»²⁸. Виконуючи прохання робітника, секретаріат ЦК РСДРП(б) надіслав йому брошури Леніна²⁹.

Прагнучи задовольнити зростаючий попит на твори В. І. Леніна, більшовицькі організації Катеринославіщини виділяли значні кошти на придбання видань «Прибой»³⁰. Так, у серпні ЦК РСДРП(б) відпустив Катеринославіському комітету літератури на суму 300 крб.³¹ Особливо значні надходження літератури в місцеві організації мали місце восени 1917 р. За неповними даними, що збереглися, у вересні—листопаді видавництво «Прибой» відпустило літератури для Катеринославіської організації на 2000 крб., Луганської — близько 700 крб., Юзівської — 600 крб., Горлівської — 200 крб., Макіївської, Єнакієвської і Горлівсько-Щербинівської районної організації — по 500 крб.³²

На Катеринославіщині, певно, були також відомі деякі листи В. І. Леніна до ЦК РСДРП(б). Ймовірно, що лист від 30 серпня про боротьбу з корніловщиною, 100 копій якого ЦК надіслав на місця³³, попав до партійних організацій губернії. Відомо, що листи «Більшовики повинні взяти владу» та «Марксизм і повстання» були надіслані ЦК найкрупнішим організаціям. Оскільки немає даних про поштове відправлення цих листів, можна припустити, що вони були передані через більшовицьких делегатів Демократичної наради. Відомо, що перед від'їздом з Петрограда делегати

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 131, арк. 6, 11.

²³ Газ. «Звезда», 19 липня 1917 р.

²⁴ Газ. «Звезда», 27 червня 1917 р.

²⁵ «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. ч. I (март—октябрь 1917 р.)», М., 1957, стор. 171, 172, 174, 192, 301; «Рассказы о великих днях», стор. 181.

²⁶ Газ. «Звезда», 24 листопада; газ. «Пролетарій», 7 червня 1917 р.

²⁷ Газ. «Пролетарій», 4 липня 1917 р.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 278, арк. 21.

²⁹ Там же.

³⁰ «Большевистские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.)», стор. 175; газ. «Звезда», 2 червня 1917 р.; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 455, арк. 15.

³¹ «Переписка Секретариата ЦК КПСС с местными партийными организациями», ч. I, стор. 28.

³² «Большевистские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.)», стор. 622, 663; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 137, арк. 175; од. зб. 142, арк. 54, 90, 97, 323; од. зб. 281, арк. 4.

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 131, арк. 23.

Катеринослава і Луганська відвідали ЦК³⁴. Після повернення на Катеринославщину, як видно із спогадів старих більшовиків П. В. Рекунова і В. О. Варганова, Г. І. Петровський знайомив з цими листами ряд партійних організацій губернії³⁵.

З наведених вище даних можна зробити висновок, що переважна більшість партійних організацій губернії систематично знайомила з творами В. І. Леніна і на їх основі проводила свою політичну діяльність в масах. Знаючи завдання, які ставила партія в процесі підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, місцеві більшовики брали активну участь у їх здійсненні. На осінь 1917 р. авторитет більшовиків серед робітників, солдатів і селян губернії значно зріс. Успішно проходила більшовизація Рад, профспілок, рудничних, заводських і полкових комітетів та інших масових організацій трудящих. Представники 14 з 20 міських і районних Рад Катеринославщини, що брали участь у II Всеросійському з'їзді Рад, прибули в столицю з наказом вимагати встановлення Радянської влади³⁶. Перемога Жовтневого збройного повстання в Петрограді, поширення ленінських декретів Радянського уряду сприяли дальшому посиленню впливу більшовиків на місцях, згуртуванню навколо них основних мас робітничого класу. Протягом жовтня 1917—січня 1918 рр., під час «тріумфального походу» Рад, керованих більшовиками трудящі Катеринославщини при підтримці загонів петроградських, московських і харківських червоногвардійців встановили в губернії Радянську владу.

П. Л. ВАРГАТЮК

ПРО РОЛЬ СІЛЬСЬКИХ РАД УКРАЇНИ В ЗМІЦНЕННІ КОЛГОСПНОГО ЛАДУ

(1933—1934 рр.)

Одним з найскладніших завдань соціалістичної революції після завоювання влади пролетаріатом було переведення мільйонів розрізнених селянських господарств на шлях колективних об'єднань. Це можна було зробити тільки при погодженій роботі всіх громадських організацій: Рад, комсомолу, профспілок. Особливу допомогу мали подати сільські Ради — найчисленніші масові органи влади. Президія ЦВК СРСР відзначала, що «сільські Ради є органами, які мобілізують активність широких батрацько-бідняцьких і середняцьких мас для перебудови всього життя села на соціалістичній основі»¹. Це була саме та суспільна сила, спираючись на яку Радянська держава змогла зламати опір куркульства, ліквідувати його як клас і створити нові соціалістичні виробничі відносини.

Сільські Ради і районні виконавчі комітети відіграли величезну роль у здійсненні колективізації сільського господарства. Це завдяки їм на кінець 1932 р. на Україні було об'єднано в колгоспи 69% селянських господарств і більше 77% всієї посівної площі². Комуністична партія і Радянський уряд запропонували партійним і Радянським органам, поряд з дальшим залученням одноосібників до колгоспів, поставити в центрі уваги організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Уже в 1932 р. багато сільських Рад України домоглися в цьому значних успіхів. Це відзначалось у постанові Президії ЦВК СРСР від 7 червня 1932 р. по доповіді Президії ВУЦВКУ про організаційно-господарське зміцнення колгоспів і масову роботу Рад. Проте, в 1932 р. окремі сільські Ради працювали, не спираючись на радянський і колгоспний актив, не дотримувалися принципу колегіальності, організаційно-масову роботу часто підмінювали адмініструванням, порушувалась революційна законність. Сільські Ради не одержували своєчасної допомоги з боку районних партійних і радянських органів³.

Важливу роль у перебудові діяльності партійних і радянських організацій на селі і поліпшенні керівництва сільським господарством відіграв січневий (1933 р.) Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який вирішив створити політвідділи при МТС і радгоспах. Керуючись рішеннями січневого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), а також рі-

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 142, арк. 56—58, 80, 96.

³⁵ «Рассказы о великих днях», стор. 61, 107.

³⁶ «Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.», М.—Л., 1928, стор. 144—152.

¹ «Сборник Законов Союза Советских Социалистических Республик», 1930, № 7, стор. 145

² Народне господарство УРСР. Статистичний збірник. К., 1935, стор. 207.

³ Партархів Історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1, од. зб. 2016, арк. 68—71.

шенням лютневого (1933 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, п'ята сесія ВУЦВКу підсумувала виконання першої п'ятирічки на Україні і накреслила шляхи здійснення народногосподарського плану Української РСР на 1933 р., вказавши, зокрема, на центральне завдання: підвищення урожайності, розширення посівних площ, збільшення поголів'я худоби, організаційно-господарське зміцнення колгоспів⁴.

Необхідно було зміцнити й підняти авторитет сільських Рад. Цього вимагала та обстановка, що в окремих районах України не тільки ігнорували Ради, а й говорили, ніби їх треба ліквідувати. У Донецькій області, наприклад, окремі керівники твердили, що «при наявності колгоспного ладу, при наявності МТС і політвідділів сільські Ради непотрібні»⁵. В Київській області деякі «теоретики» пропонували ліквідувати сільські Ради, а їх функції передати правлінням колгоспів⁶. Недооцінювали роль сільських Рад і в окремих районах Чернігівської та Дніпропетровської областей⁷. Значну роботу по відновленню авторитету і зміцненню сільських Рад, по підвищенню їх керівної ролі в господарському і культурному будівництві на селі провели, наприклад, політвідділи МТС Одеської області. Необхідну допомогу в доборі й вихованні радянського активу в колгоспах і відновленні депутатських груп подали політвідділи МТС Дніпропетровської області. Тут деякі працівники політвідділів навіть входили до складу сільських Рад, брали активну участь в їх роботі⁸. Так, політвідділ Орининської МТС, Вінницької області, політвідділи Великотолкамацького, Миколаївського, Павлоградського районів та ін. допомагали сільським Радам у складанні планів роботи тощо. Крім того, політвідділи МТС не забували і про виховання безпартійного колгоспного активу. Так, якщо в кінці 1932 р. у колгоспах налічувалося більше 84,7 тис. активістів, то на початку листопада 1933 р., з приходом працівників політвідділів, у цих же колгоспах було 299,2 тис. активістів⁹. На цей численний актив і спиралась не тільки політвідділи, а й сільські Ради, колгоспні і територіальні партійні організації. Наприклад, у Кременчуцькому районі Харківської області, зліт сільських Рад і депутатського активу був проведений спільно з політвідділами МТС, у Синельниківському районі Роздоровська МТС і політвідділи організували нараду сільських Рад з питань поліпшення роботи на тваринницьких фермах. Сільські Ради теж не залишалися в боргу і зі свого боку допомагали політвідділам. Газета «Правда» в ті дні писала: «Сільські Ради — це могутні акумулятори масової ініціативи. Вони допомогли політвідділам МТС в боротьбі за зміцнення колгоспного ладу»¹⁰.

Сільські Ради й політвідділи виконували одне завдання — зміцнювали колгоспи, боролися за своєчасне виконання всіх обов'язкових поставок державі. У 1933 р. сільські Ради спільно з політвідділами МТС провели чистку колгоспів і керівних колгоспних кадрів від куркулів, рвачів і ледарів¹¹. Того ж року в Харківській області було охоплено курсами і школами по підготовці колгоспних кадрів 23,4 тис. чоловік¹², у Дніпропетровській — 22 тис.¹³.

У підвищенні керівної ролі сільських Рад в організаційно-господарському зміцненні колгоспів велику роль відіграло проведення в 1933 р. конкурсу на кращу сільську Раду, в якому взяло участь 45% сільських Рад України¹⁴. В ході конкурсу сільські Ради значно зміцнили й розширили свої масові органи — секції і депутатські групи, через які трудове селянство залучалося до колгоспного будівництва, до розв'язання різних питань господарського і культурного будівництва на селі. «Секції, — говорив М. І. Калінін, — є ніби приводним ремінем від сільської Ради до колгоспу»¹⁵. Через депутатські групи сільські Ради зв'язувалися з виробництвом, подавали допомогу колгоспам в організації виробничих процесів.

До роботи в секціях і депутатських групах залучалися поряд з членами й кандидатами в члени сільських Рад також кращі колгоспники-ударники, вчителі, агрономи, лікарі. У 1933 р. на Україні налічувалося 39 тис. секцій, у яких працювало 280,2 тис. активістів (з них — 16% жінок) і 16 158 депутатських груп, в яких працювало 116,8 тис. активістів (з них — 26% жінок)¹⁶.

⁴ «Збірник законів УРСР», 1933, № 12, стор. 140.

⁵ Журн. «Радянська Україна», червень 1934, № 6, стор. 24.

⁶ Газ. «Пролетарська правда», 16 грудня 1933 р.

⁷ Газ. «Більшовицька правда», 4 липня 1932 р., газ. «Зоря», 16 жовтня 1934 р.

⁸ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. Р-426, оп. 1, спр. 153, арк. 3—13.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2227, арк. 11.

¹⁰ Газ. «Правда», 3 грудня 1933 р.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2446, арк. 21.

¹² Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 19, од. зб. 1079, арк. 187.

¹³ Там же, од. зб. 1081, арк. 76.

¹⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР (далі — ЦДАЖР), оп. 26, спр. 607, арк. 17.

¹⁵ М. І. Калінін. Вопросы советского строительства. Статьи и речи, М., 1958, стор. 556.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 28, спр. 724, арк. 34.

Під час конкурсу було проведено велику роботу партійними і радянськими органами та політвідділами МТС по чистці низового радянського апарату від ворожих елементів і осіб, які не виправдали себе на роботі, проведені довибори в сільські Ради з числа активістів, колгоспників-ударників. Так, у Дніпропетровській області за другу половину 1933 р. і першу половину 1934 р. було дообрано 9,7 тис. депутатів, тобто майже на $\frac{1}{3}$ всієї їх кількості¹⁷. В результаті довиборів склад сільських Рад був також зміцнений комуністами і комсомольцями. Так, якщо в 1931 р. у складі сільських Рад налічувалося 15,6% комуністів, то в 1934 р. їх було вже 20,4%, комсомольців відповідно 5,6 і 7,6%. По Київській області з 8057 дообраних членів сільських Рад було 1170 (14,5%) комуністів, 1101 (13,6%) — комсомольців і 6772 (84,1%) — колгоспників-ударників¹⁸. Під час конкурсу сільські Ради допомагали правлінням колгоспів вести облік праці, домагатися високої трудової дисципліни, боротися проти зрівнялівки, знеосібки і розкрадання колгоспної власності, стимулювати принцип матеріальної зацікавленості. Члени сільських Рад, показуючи власний приклад у роботі, мобілізували колгоспників і одноосібників на виконання всіх сільсько-господарських кампаній. Нерідко сільські Ради були ініціаторами введення нових методів агротехніки, вони організували польові табори, громадське харчування, вивозили в поле промтовари, здійснювали догляд за правильним використанням тягової сили і сільськогосподарських машин. У Київській області сільські Ради спільно з правліннями колгоспів організували в 4157 колгоспах 13,6 тис. постійних виробничих бригад і майже 65 тис. ланок, ліквідували зрівнялівку і знеосібку, зміцнили дисципліну праці, забезпечили збереження колгоспної власності¹⁹. Сільські Ради розгортали соціалістичне змагання серед секцій і депутатських груп. Наприклад, у Дніпропетровській області у змаганні брало участь 575 секцій і 718 депутатських груп, 553 сільських Рад²⁰.

Депутатська група 1-ї рілничої бригади колгоспу «9 січня», Лубенської сільської Ради, Синельниківського району, Дніпропетровської області, якою керував член сільської Ради робітник-висуванець М. Пакуля, проводила оперативні виробничі наради в бригаді, відзначала позитивні сторони і виявляла недоліки роботи, накреслювала конкретні заходи. Група домоглася виконання і перевиконання норм усіма членами бригади. Аналогічну роботу в бригадах проводили й інші депутатські групи²¹. В Одеській області добре працювало 2290 секцій і 1140 депутатських груп²². В Харківській області з ініціативи депутатських груп і секцій було внесено 34,4 тис. пропозицій, спрямованих на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, більше двох третин яких було реалізовано²³.

Сільські Ради залучали одноосібників до колгоспів. У Чернігівській області, наприклад, усі одноосібні господарства розбили на ділянки (п'яти-, десяти-, двадцятихатки), у яких члени сільських Рад разом з активістами села роз'яснювали селянам переваги колективного господарства, залучали їх до роботи в секціях, до агротехнічних гуртків, запрошували на виробничі наради і збори колгоспників. З ініціативи сільських Рад селянам подавалась технічна і матеріальна допомога під час проведення всіх сільськогосподарських робіт. Це забезпечило дальше зростання колгоспного руху. Якщо в травні 1933 р. колгоспи Чернігівської області об'єднували 264,4 тис. господарств, то уже в квітні 1934 р. — 329,7 тис.²⁴

Кращі сільські Ради ділилися досвідом своєї роботи. Наприклад, Кривушинська сільська Рада, Кременчуцького району, Харківської області, опублікувала в газеті план проведення збиральної і хлібозаготівельної кампанії, який значно активізував роботу всіх членів сільської Ради, секцій і депутатських груп. За прикладом кривушинців перебудували свою роботу всі сільські Ради Кременчуцького району, а також у багатьох районах Одеської та Чернігівської областей²⁵. В деяких районах практикувалося прикріплення передових сільських Рад до відстаючих для подання їм практичної допомоги. Завдяки цьому поживавилася робота в селах Хлібне, Різдяне, Тихонівське, Лозівського району, Харківської області. У Дніпропетровській області ще в березні 1933 р. відставали цілі райони (близько 400 колгоспів були занесені на чорну дошку), а весною 1934 р. вони стали передовиками²⁶.

Завершальним етапом конкурсу було преміювання Президією ЦВК СРСР 25

¹⁷ Матеріали к отчету Днепропетровского облисполкома, Днепропетровск, 1934, стор. 51.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 26, спр. 613, арк. 281. Там же, арк. 274, 276, 280.

¹⁹ Журн. «Советское строительство», 1934, № 1, стор. 20.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 26, спр. 613, арк. 94—95.

²¹ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 19, од. зб. 921, арк. 14, 16.

²² Журн. «Радянська Україна», 1933, № 12, стор. 17.

²³ Газ. «Соціалістична Харківщина», 3 червня 1934 р.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 27, спр. 302, арк. 15.

²⁵ Газ. «Вісті», 27 червня 1933 р.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 26, спр. 607, арк. 25.

кращих сільських Рад України і їх голів. Першу премію в розмірі 10 тис. крб. одержали Вовчанська Рада (Дніпропетровська область), Ситницька (Київська область), Жовтнева (Чернігівська область). Президія ВУЦВК преміювала 144 передових сільських Рад, а виконкоми обласних Рад — 222²⁷. Конкурс значно підніс роль сільських Рад у боротьбі за зміцнення колгоспів і поліпшення добробуту колгоспників. У постанові Президії ВУЦВК від 26 березня 1934 р. говорилося, що проведення конкурсу сприяло поліпшенню керівництва сільськими Радами з боку районних і обласних виконкомів, значному зміцненню сільських Рад, очищенню їх від класово-ворожих елементів, наблизив їх до виробництва, колгоспів, сільських мас²⁸.

Та недоліків було ще чимало. Вони, як тоді відзначав Г. І. Петровський, полягали в тому, що сільські Ради ще не виникали як слід у фінансово-виробничу діяльність колгоспів, бригад, ланок, не здійснювали контролю за виконанням виробничих планів, а через це глибоко не знали: колгоспного життя²⁹. Часто президії і пленуми сільських Рад виносили формальні рішення і не контролювали їх виконання. Газета «Правда» тоді писала: «Добре керувати сільськими Радами тепер — це значить всемірно допомагати організаційно-господарському зміцненню колгоспів»³⁰.

XVII з'їзд ВКП(б) (січень 1934 р.) відзначив вирішальні успіхи соціалізму на всіх ділянках господарського і культурного будівництва. В резолюції з'їзду про партійне і радянське будівництво було відмічено, що, незважаючи на досягнуті успіхи в проведенні перебудови важелів пролетарської диктатури, організаційно-практична робота все ще відстає від вимог політичних директив і не задовольняє запитів нинішнього періоду — періоду другої п'ятирічки. З'їзд зобов'язав працівників партійних і радянських органів «підняти організаторську роботу до рівня політичного керівництва», звернувши увагу на роботу секцій Рад і депутатських груп, запропонував розширити їх і прийняти до складу секцій передових колгоспниць-ударниць³¹.

Керуючись рішеннями XVII з'їзду ВКП(б), обласні комітети партії, обласні виконкоми, райкоми і райвиконкоми вживали конкретних заходів до перебудови і поліпшення як своєї роботи, так і роботи сільських Рад. Велику роль в активізації діяльності сільських Рад по організаційно-господарському зміцненню колгоспів відігравали галузеві конкурси-змагання сільських Рад, що проводились протягом 1934 р.³⁵ Партійні організації, як і в конкурсі 1933 р., подавали велику допомогу сільським Радам у проведенні галузевих конкурсів, до участі в яких були залучені також Наркомати, центральні відомства, профспілки³⁶. У 1934 р. в конкурсі-змаганні взяло участь близько 10 тис. сільських Рад України, або 83%³⁷. В ході галузевого конкурсу значно збільшилась, порівняно з 1933 р., кількість секцій і депутатських груп. Якщо на початку 1934 р. налічувалося 39,01 тис. секцій, то на початку 1935 р. — 75,9 тис. Кількість депутатських груп зросла з 16,1 тис. до 39,8 тис.³⁸ Зросло і число активістів у колгоспах. Тільки за період весняної сівби в 1934 р. було 1200 тис. активістів з числа ударників-колгоспників³⁹. Дуже багато активістів-ударників були членами сільських Рад і їх масових органів. У Харківській області, наприклад, їх налічувалося понад 100 тис.⁴⁰

Спируючись на численний колгоспний і радянський актив, сільські Ради проводили значну організаційно-масову роботу по розвитку тваринництва. Наприклад, лише у Дніпропетровській області було створено з цією метою 311 тваринницьких секцій⁴¹. Загалом, у конкурсі-змаганні на краще подання допомоги колгоспам по піднесенню тваринництва взяло участь понад 6 тис. сільських Рад України⁴². В результаті вжитих заходів 1934 р. став переломним роком у розвитку тваринництва. На Україні в 1934 р. 33% всього поголів'я великої рогатої худоби, 75% овець, 82% коней належало радгоспам і колгоспам. На кінець 1934 р. в колгоспах налічувалося 13,8 тис. молочно-

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 26, спр. 611, арк. 186, 191; журн. «Радянська Україна», 1934, № 7, стор. 18.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, спр. 611, арк. 225—226.

²⁹ Газ. «Зоря», 2 вересня 1933 р.

³⁰ Газ. «Правда», 3 грудня 1933 р.

³¹ «КПРС в резолюціях...», стор. 212, ч. III.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 10, спр. 36, арк. 45.

³³ Там же, арк. 80.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 28, спр. 724, арк. 32, 33.

³⁵ Журн. «Радянська Україна», 1934, № 7, стор. 14.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 27, спр. 348, арк. 12.

³⁷ Там же, спр. 724, арк. 32—34.

³⁸ Газ. «Вісті», 11 листопада 1934 р.

³⁹ Журн. «Радянська Україна», 1934, № 11, стор. 4.

⁴⁰ «Матеріали к отчету Днепрпетровского облисполкома», 1934, стор. 24, 26, 45, 65.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 27, спр. 792, арк. 10.

товарних, 14,4 тис. свинарських, 6,4 вівцеферм⁴³. Беручи участь у роботі сільських Рад і їх масових органів, тисячі колгоспників ставали організаторами великого соціалістичного сільського господарства. Саме про це говорив В. І. Ленін: «Радянська влада є апарат — апарат для того, щоб маса почала негайно вчитися управління державою і організації виробництва в загальнонаціональному масштабі»⁴⁴.

Нині Ради на селі виконують відповідальні завдання у піднесенні всіх галузей сільського господарства. В рішеннях XXII з'їзду КПРС, який накреслив програму будівництва комунізму, особлива увага звернута на розвиток радянської демократії, на далі зміцнення Рад. В програмі КПРС вказується, що в ході комуністичного будівництва буде підвищуватись роль Рад, які є всеохоплюючою організацією народу, втіленням його єдності. Поєднуючи в собі риси державної і громадської організації, Ради дедалі більше виступають як громадські організації при широкій і безпосередній участі мас в їх діяльності. Використовуючи багатий досвід Рад в період будівництва соціалізму, сільські Ради України мобілізують трудящих на успішне виконання завдань семирічки, на здійснення історичних рішень XXII з'їзду КПРС.

М. Д. ТЕСЛЯ

ДО ІСТОРІЇ ФІНАНСОВОЇ ГРУПИ ЯРОШИНСЬКОГО

Дореволюційна Росія, за визначенням В. І. Леніна, була імперіалістичною країною, де державно-монополістичний капіталізм досяг значного розвитку¹. Головним у цьому процесі була концентрація виробництва, монополізація економіки, виникнення і розвиток фінансового капіталу.

Фінансова група — це монополістичне об'єднання, що виростає на вищому ступені концентрації виробництва і капіталу і відзначається величезними масштабами, складними багатосторонніми зв'язками промислових, торгових, транспортних компаній і характеризується пануванням банків. Це — найвищий тип концентрації і централізації капіталу. Через техніко-економічну відсталість Росії дехто з радянських дослідників вважав, що в ній не розвинулись монополії вишого типу — трести, концерни². Ще менш досліджені фінансові групи. Тим-то виникає природний інтерес до виникнення і діяльності в народному господарстві фінансової групи К. І. Ярошинського, яка функціонувала в роки першої світової імперіалістичної війни.

Виникнення і розвиток фінансової групи Ярошинського відбувались в умовах посилення концентрації виробництва і капіталу в цукровій промисловості. За роки першої світової імперіалістичної війни площа під посівами цукрового буряка скоротилась на 26%, а кількість діючих цукрових заводів зменшилась на 20%³, але процес концентрації виробництва зростав. Так, в результаті комбінування (з'єднання в одному підприємстві виробництва піску і рафінаду) виробництво цукру-рафінаду одним заводом в середньому збільшилось з 1,2 млн. пудів у 1914 р. до 1,6 млн. пудів у 1916 р.⁴ Цьому також сприяв розвиток кооперування цукрових заводів.

К. І. Ярошинський — син засновника династії цукрозаводчиків Росії⁵ — був власником і директором-розпорядником Гніванського, Корделевського, Чорноморського і Бабинського цукрових заводів, основний капітал яких становив понад 6 млн. крб., а річне (в 1913—1914 рр.) виробництво цукру — 2 млн. пудів⁶. Напередодні війни він зробився ще і власником комунальних підприємств м. Києва, вартість яких становила понад 1 млн. крб.⁷ Володіючи приблизно 8—10 млн. крб., а також використовуючи кредити великих банків, Ярошинський почав збивати монополістичне угруповання.

⁴³ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», К., 1954, стор. 352.

⁴⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 107.

¹ Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 32, стор. 299; т. 34, стор. 191—193, 305, 307.

² Див. П. І. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. II, М., 1950, стор. 223.

³ «Народное хозяйство в 1916 году», вып. I—IV, Петроград, 1922, стор. 40; вып. VII, стор. 125.

⁴ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 579, оп. 1, спр. 261, арк. 1; спр. 1, арк. 16.

⁵ К. Г. Воблий. Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості, т. II, К., 1930, стор. 127.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 592, арк. 5—6.

⁷ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 491, оп. 2, спр. 2704, арк. 4; спр. 2703, арк. 8; спр. 2707, арк. 19.

Перший етап становлення цієї групи співпав з процесом створення цукрового тресту Ярошинського. Уже в перші роки війни, поряд з цукровим трестом, до складу якого ввійшли Київський приватний комерційний банк, Бабинський, Барський, Бравіловський, Гніванський, Степанівський, Тамашпільський та інші (всього 14) цукрові заводи, контрольні пакети акцій товариств Олександрівських, Спичанського, Мезенівського, Артемівського і Кашперівського заводів⁸. У 1916 р. Ярошинський, не рахуючи його цукрових заводів, повністю керував як виробничою, так і комерційною діяльністю 16 цукрових заводів⁹. Тоді ж група Ярошинського встановила тісний зв'язок з найбільшими банками Росії — Російським для зовнішньої торгівлі і Російсько-Азовським¹⁰.

Другий етап становлення фінансової групи Ярошинського припадає на останні роки війни і характеризується широким з'єднанням промислових підприємств і фінансових установ, контрольованих Ярошинським, з найбільшими петроградськими банками. Спершу він придбав контрольний пакет акцій Російського торговельно-промислового банку¹¹. Потім Ярошинський оволодів контрольним пакетом акцій Російського для зовнішньої торгівлі банку і «автоматично» перетворився у власника-розпорядника тих 16 цукрових заводів, акціями яких він володів разом з Російським для зовнішньої торгівлі банком¹². Разом з контрольним пакетом акцій цього банку до рук Ярошинського перейшли акції численних підприємств інших галузей, що залежали від банку.

Третій, заключний етап становлення фінансової групи Ярошинського припадає на кінець 1917 р., коли майже 70 підприємств (близько половини виробничого апарату цукрової промисловості) були об'єднані фінансовою групою. Спираючись на фінансову міць своєї банківської монополії (Російський для зовнішньої торгівлі, Російський торговельно-промисловий і Київський приватний банки), Ярошинський почав зазіхати на акції різних підприємств¹³. Згідно з применшеними даними приватних архівних документів і офіційних джерел фінансова група Ярошинського на осінь 1917 р. контролювала близько 70 цукрових, 8 металургійних і механічних заводів, кілька акціонерних товариств текстильних фабрик, товариство цементних заводів «Ассерны» і 9 транспортних компаній з загальним основним капіталом близько 300 млн. крб.¹⁴.

Нешадна експлуатація, постійні фінансові операції, скуповування і розпродаж акцій — все це сприяло швидкому росту прибутків учасників об'єднання. Так, Ярошинський, не витрачаючи жодного карбованця своїх коштів, постійно перемищуючи акції з одного свого банку до іншого і з банків у підприємства, не випускаючи їх із своїх рук, одержував величезні бариші від підвищення курсу цінних паперів, якими спекулював. Наприклад, у квітні 1917 р. Ярошинський продав акції кількох цукрових заводів за 24,5 млн. крб. (при номінальній їх цінності в 7,2 млн. крб.), тобто одержав 626% прибутку¹⁵.

Володіючи відносно невеликим власним капіталом (25—30 млн. крб.), Ярошинський, використовуючи різноманітні фінансові комбінації, панував над численними промисловими, торговельними і транспортними підприємствами, а також фінансовими установами, загальний капітал яких становив 300 млн. крб.¹⁶ «Висока техніка концентрованих підприємств, — писав В. І. Ленін, — і «висока техніка» фінансового шахрайства, «висока техніка» (низька насправді техніка) гноблення фінансового капіталу, це нерозривно зв'язане при капіталізмі»¹⁷.

Фінансова група Ярошинського, яка виникла в умовах сприятливої кон'юнктури, відбила характерні особливості найвищої концентрації і централізації капіталу, загальні закономірності і специфіку панування фінансового капіталу, і необхідність розвитку державно-монополістичного капіталізму в Росії, що є важливим доказом високого рівня визрівання матеріальних передумов Великої Жовтневої соціалістичної революції.

М. М. ГУРЕВИЧЕВ

⁸ КОДА, ф. 1644, оп. 1, спр. 111, арк. 4—6; спр. 114, арк. 1—6.

⁹ Там же, спр. 114, арк. 7; ф. 1646, оп. 1, спр. 58, арк. 16—17.

¹⁰ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 630, оп. 11, спр. 2055, арк. 48—50.

¹¹ «Финансовое обозрение», 1916, № 11—12, стор. 9—10.

¹² Я. И. Лившии. Монополии в экономике России, М., 1961, стор. 118.

¹³ «Финансовая газета», 29 липня 1917 р.

¹⁴ ЦДІАЛ, ф. 603, оп. 1, спр. 12, арк. 8—46; ф. 599, оп. 1, спр. 743, арк. 7, 12—13, 24—25, 45.

¹⁵ «Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции», ч. I, М., 1957, стор. 147—148.

¹⁶ Журн. «Вопросы архивоведения», 1959, № 2, стор. 28.

¹⁷ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 28, стор. 171.

ДОПОМОГА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В НАЛАГОДЖЕННІ ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОЛГОСПІВ

(ОСІНЬ 1929 — ВЕСНА 1930 рр.)

Початковому періоду колективізації присвячено останнім часом чимало праць, але в них переважне місце займають соціально-політичні питання і дуже мало уваги приділяється питанням виробничої діяльності колгоспів того часу. Однак історичний досвід колективізації селянських господарств у нашій країні довів, що найскладнішим було саме завдання організації — налагодження виробничої діяльності колгоспів.

У літературі, що висвітлює історію створення колгоспного ладу в нашій країні, дослідники, як правило, відносять діяльність Комуністичної партії по організаційно-господарському зміцненню колгоспів до часу завершення колективізації¹. Справді, в той час центр ваги в колгоспному будівництві було перенесено саме в сферу налагодження колгоспного виробництва. Але це зовсім не означає, що партія під час розгортання масового колгоспного руху не займалась організаційно-господарським зміцненням колгоспів.

Розгортаючи масовий колгоспний рух, Комуністична партія одночасно проводила величезну роботу по налагодженню виробничої діяльності колгоспів, їх організаційному зміцненню, по вихованню у колгоспників соціалістичної дисципліни праці, впровадженню плановості ведення колгоспного господарства, розгортанню соціалістичного змагання і т. д. Незважаючи на величезні труднощі, саме завдяки великій господарсько-організаційній роботі Комуністичної партії стало можливим успішне проведення весняної посівної кампанії 1930 р. — першої колгоспної сівби, що переконливо довела переваги колгоспного ладу.

Масовий колгоспний рух, що розгорнувся в кінці 1929 р., знаменував собою початок становлення в нашій країні нових соціально-економічних відносин на селі, перехід широких мас селянства від дрібного одноосібного способу ведення господарства до великого, суспільного, соціалістичного методу господарювання.

Природно, що колективне сільське господарство неможливо було вести по-старому, дідівським способом. Соціалістичне господарювання вимагало вміння правильно розставити людей, щоб найбільш ефективно використати робочу силу й реманент, аналізувати економіку колгоспного виробництва, щоб неухильно підвищувати продуктивність сільського господарства, знаходити нові резерви, планувати господарство на основі досягнень сільськогосподарської науки і техніки. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що для керування соціалістичним господарством «треба бути компетентним, треба повністю і до точності знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту»².

Відсутність у селян необхідних знань, звичок і досвіду в організації великого сільськогосподарського виробництва гальмували зростання колгоспного руху. Організація праці в більшості шойно утворених колгоспів була недостатньою, оплата за працю не стимулювала колгоспників, часто-густо мала місце низька трудова дисципліна. Так, у багатьох колгоспах Попаснянського району, Артемівського округу, працювали без норм виробітку, не вели облік виконаної роботи³. В одному з колгоспів Овідіопольського району, Одеського округу, не було виробничого плану, колгоспники не знали, що їм робити сьогодні, що — завтра. Не мали вони ясністі і щодо принципів розподілу прибутків. Все це призвело до того, що з 270 працездатних на роботу в колгосп виходило тільки 17 чоловік⁴. У Вісунській комуні, Березнеговатського району, Херсонського округу, прибутки фактично порівну розподілялися серед ідців⁵. Аналогічне становище було в багатьох колгоспах України.

Ще в перші роки існування Радянської влади В. І. Ленін, узагальнюючи досвід колгоспного будівництва, підкреслював, що перехід основних мас селянства на шлях колективного ведення господарства залежить від практичних наслідків господарювання існуючих колгоспів. «Коли він (тобто селянин — Г. Ш.) побачить, що колективне господарство далеко краще, тоді він буде з нами»⁶. У промові на I Всеросійському з'їзді землеробських артилей і комун В. І. Ленін підкреслював необхідність довести селянству на практиці, «що ми оволодіваємо, починаємо оволодівати практично спра-

¹ Див., наприклад, С. Трапезніков. Исторический опыт КПСС в социалистическом преобразовании сельского хозяйства, М., 1959; І. І. Слин'ко. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства, К., 1961, та ін.

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 389.

³ Партійний архів Донецької області, ф. 8, оп. 1, од. зб. 761, арк. 19.

⁴ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 63, од. зб. 160, арк. 4.

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 563, арк. 17.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 232.

вою зміцнення артіль, товариств, комун і взагалі всякого роду колективних громадських землеробських підприємств. Але щоб це довести, потрібні, дійсно, *практичні результати*⁷.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, Комуністична партія завжди приділяла велику увагу питанням організаційно-господарського зміцнення колгоспів, і зокрема в період розгортання масової колективізації. В своїх постановвах ЦК ВКП(б) неодноразово вказував на необхідність поліпшення організаційно-господарської діяльності колгоспів. У зверненні до всіх ЦК нацкомпартій, крайкомів, обкомів, губкомів і окружкомів партії «Про осінню засівну кампанію 1929 року» ЦК ВКП(б) звернув увагу на незадовільний стан організаційного керівництва колгоспами й вимагав від партійних організацій вжити заходів для посилення організаційного керівництва колгоспами, домогтися повного й правильного використання реманенту, широко практикувати проведення нарад, розгорнути соціалістичне змагання⁸.

На пленумі ЦК ВКП(б), що відбувся в листопаді 1929 р., питання організаційно-господарського зміцнення колгоспів займали важливе місце. В постанові пленуму «Про підсумки і далішні завдання колгоспного будівництва» відзначалося, що «корінною хвилю колгоспного руху є порівняно низька *продуктивність праці*, недостатня виробнича дисципліна і відсутність належної уваги керівних органів колгоспного руху до справи організації праці в колгоспах»⁹. Отже, пленум вимагав від партійних організацій докорінного поліпшення керівництва колгоспами, щоб рішуче підняти в них трудову дисципліну, впровадити нормування праці, відрядної системи оплати, планування колгоспного виробництва.

Величезної уваги справі організаційно-господарського зміцнення колгоспів у початковий період суцільної колективізації приділяла Комуністична партія України. ЦК КП(б)У в листі від 27 грудня 1929 р. «Про весняну засівну кампанію і чергові практичні завдання в справі колективізації», спираючись на вказівки В. І. Леніна й постанови ЦК ВКП(б), вимагав від місцевих організацій, щоб «у процесі роботи по проведенню весняної засівної кампанії утворені колективи були організаційно і господарчо зміцнені»¹⁰.

В постанові Київського окружного комітету партії про весняну посівну кампанію і колективізацію (січень 1930 р.) зверталась увага районних і сільських організацій на необхідність поліпшення господарювання в колгоспах, впровадження в практику відрядності і нормування праці¹¹. В постанові Дніпропетровського окружного КП(б)У про колгоспне будівництво й весняну посівну кампанію від 10 січня 1930 р. вимагалось від усіх партійних організацій округу докорінно поліпшити керівництво колгоспами. Особлива увага зверталася на необхідність перенесення в колгоспи досвіду організації праці промислових підприємств. Партійні організації фабрично-заводських колективів були зобов'язані посилити допомогу робітників колгоспам в розробці виробничих планів, створенні бригад, розгортанні соціалістичного змагання¹². Аналогічні рішення приймалися також Артемівським, Донецьким, Луганським, Маріупольським та іншими окружними комітетами КП(б)У.

Виконуючи рішення партійних органів, сільські партійні організації провели величезну роботу по добору, розстановці і вихованню кадрів, по налагодженню обліку, організації виробничої дисципліни, нормуванню праці, розподілу прибутків і т. д. В усій цій роботі сільським організаціям велику допомогу подав робітничий клас. Була проведена широка партійна мобілізація. Крім того, робітничий клас промислових центрів України з особистою ініціативою направляв на постійну і тимчасову роботу до сіл тисячі робітників. Так, партійна організація Кіровоградського заводу «Червона зірка» протягом жовтня 1929 — травня 1930 рр. надіслала в 15 районів округу 85 робітників, з яких 41 було обрано головами колгоспів, 3 — головами кучових об'єднань колгоспів, 7 — секретарями сільських партійних організацій, 10 — головами сільрад¹³. З ініціативи робітників Костянтинівський райком КП(б)У в жовтні 1929 р. направив на постійну роботу в села 25 робітників-комуністів, з яких 15 чоловік стали секретарями і пропагандистами сільських парторганізацій¹⁴. Восени парторганізація м. Харкова надіслала в села тільки на пропагандистську роботу 46 комуністів¹⁵, Артемівська —

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 172.

⁸ «Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства (1927—1935)», М., 1957, стор. 193—194.

⁹ «КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», ч. II, К., 1954, стор. 602.

¹⁰ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО), ф. 594, оп. I, спр. 19, арк. 26.

¹¹ Газ. «Пролетарська правда» (орган Київського окружного комітету КП(б)У, окрвиконкому і окрпрофради), 24 січня 1930 р.

¹² Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1559, арк. 9.

¹³ Журн. «Партактивіст» (орган ЦК КП(б)У), 1930, № 9, стор. 38.

¹⁴ Газ. «Пролетар» (орган Всеукраїнської ради профспілок), 8 жовтня 1929 р.

¹⁵ Партійний архів Харківської області, ф. 5, оп. I, од. зб. 33, арк. 414.

41 комуніста¹⁶. Для підготовки й проведення весняної посівної кампанії 1930 р. Харківська організація направила на село 200 комуністів¹⁷, Дніпропетровська — близько тисячі чоловік¹⁸. Всього до 1 березня 1930 р. промислові центри республіки надіслали на село понад 23 тис. працівників¹⁹.

Поряд з цим фабрично-заводські колективи посилали багато робітничих бригад, що працювали в селах від 2-х тижнів до двох місяців. Точних даних про число всіх посланих бригад не збереглося, але й далеко не повні цифри свідчать про величезний розмах цієї роботи. На допомогу весняній кампанії 1930 р. підприємства Київського округу послали в села 165 бригад (537 чоловік)²⁰, Кіровоградського—74 бригади (222 чоловіки)²¹, Дніпропетровського—218 бригад (830 чоловік)²² і т. д. За станом на 1 березня 1930 р., робітничий клас України послав до сіл 5088 бригад з загальною кількістю 23480 чоловік²³.

Робітничі бригади разом із сільськими організаціями проводили величезну роз'яснювальну роботу, залучаючи до колгоспів бідняцько-середняцькі верстви селян. Так, з допомогою робітників восени 1929 р. в Луганському окрузі було організовано 56 колгоспів²⁴. Робітники-металісти м. Миколаєва в Карло-Лібкнехтівському районі, Миколаївського округу, під час підготовки до весняної посівної кампанії допомогли організувати 5, а в Підвисоцькому районі, Уманського округу, 12 колгоспів²⁵. Металісти загалом допомогли організувати 386 колгоспів²⁶.

По всій республіці бригади допомагали колгоспам відремонтувати сільськогосподарський реманент, очистити насіння, провадити польові роботи. Тільки робітники Луганського округу весною 1930 р. відремонтували 3359 плугів, 189 тракторів, 661 сівалку, 4214 борін та іншого реманенту 1690 робітників-залізничників, які становили 420 бригад, полагодили 561 трактор, 1000 сівалок, 4975 плугів, 141 трієр, 18 віялок і ін.²⁷ Робітники, переносячи в колгоспи методи соціалістичної праці, сприяли піднесенню виробничої активності колгоспників, зміцненню виробничої дисципліни, виявленню нових резервів, підвищенню продуктивності праці, подоланню дрібновласницьких звичок і поступово навчали колгоспників справді соціалістичному ставленню до своїх обов'язків.

Нерідко шефські бригади виступали ініціаторами в складанні виробничих планів колгоспів і подавали практичну допомогу в їх розробці та реалізації. Так, бригада мариупольських робітників (тт. Андрющенко, Закревський, Колпаков і Ханчас) у колгоспах Старогнатівської, Новогнатівської і Ласпінської сільрад, Старокаранського району, допомогли колгоспам і окремим бригадам скласти виробничі плани і тарифну сітку оплати праці²⁸. Робітники Одеського судноремонтного заводу в підшефному селі Львінка допомогли скласти господарський план колгоспу²⁹. В лютому 1930 р. з м. Луганська виїхало на село 200 чоловік спеціально для подання допомоги колгоспам у складанні виробничих планів³⁰. Робітники заводів ім. В. І. Леніна і Г. І. Петровського (Дніпропетровськ) організували в підшефних селах і колгоспах з 1119 чоловік 96 ударних бригад, а також 2 буксирні бригади, які подавали допомогу відстаючим колгоспам³¹.

Величезну увагу робітники приділяли перенесенню в колгоспи практики проведення виробничих нарад, що давало можливість узагальнювати власний досвід, опрацювати й затверджувати плани роботи колгоспів тощо. В Петропавлівському районі, Дніпропетровського округу, робітнича бригада заводу ім. Г. І. Петровського (М. Єфремов, О. Скороходов і В. Соболевська) провели разом з райкомом КП(б)У поширену виробничу нараду представників колгоспів з питань налагодження організації праці в колгоспах. Робітники докладно розповіли про форми організації праці та її обліку на їхньому заводі й запропонували створити в колгоспах, як і на промислових підприємствах,

¹⁶ Партійний архів Донецької області, ф. 8, оп. 1, од. зб. 650, арк. 9.

¹⁷ Партійний архів Харківської області, ф. 5, оп. 1, од. зб. 38, 32.

¹⁸ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1559, арк. 126.

¹⁹ Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР (далі ЦДАЖР УРСР), ф. 2605, оп. 3, спр. 97, арк. 209.

²⁰ Газ. «Пролетарська правда», 6 лютого 1930 р.

²¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 569, арк. 6.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 102, арк. 21, 60.

²³ Там же, спр. 97, арк. 209.

²⁴ Партійний архів Луганської області, ф. 34, оп. 1, од. зб. 1100, арк. 196.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 92, арк. 226.

²⁶ А. Б. Слуцкий. Роль рабочего класса Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики, К., 1963, стор. 341.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 102, арк. 60; спр. 262, арк. 104.

²⁸ Партійний архів Донецької області, ф. 11, оп. 1, од. зб. 344, арк. 36—38.

²⁹ Ф. Воробйов. Завод в боротьбі за соціалістичну реконструкцію села, Харків, 1931, стор. 18.

³⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 579, арк. 209.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 78, арк. 3.

виробничі бригади. Вони довели також необхідність у колгоспах господарських планів, піднесення трудової дисципліни, розгортання соціалістичного змагання. Виробничі наради широко впроваджувались у практику господарської діяльності колгоспів³². В одному лише Царганському районі, Дніпропетровського округу, було проведено 2 районні і 32 сільські виробничі наради, у яких взяло участь близько 3 тис. чоловік³³. В Донецькому окрузі під час підготовки і ходу весняної сівби 1930 р. проведено близько 3000 різних нарад, конференцій, зборів, у яких взяло участь 250 тис. селян^{34–36}.

Колективи промислових підприємств включали до складу багатьох бригад спеціалістів, які навчали селян робити інвентаризацію, заводити бухгалтерські книги, вести облік праці в колгоспах тощо. Так, у шести робітничих бригадах, надісланих у село на початку січня 1930 р. колективами дніпропетровських заводів ім. В. І. Леніна і Г. І. Петровського, були рахівничі працівники³⁷. Вони налагодили облік майна в сільгоспартелі «Промінь», в с. Обухівка перевірили стап обліку і запропонували вести облік праці за кількістю і якістю роботи, а не за виходами³⁸. Колектив Олеського судноремонтного заводу в підшефному колгоспі села Ільїнка подав допомогу в налагодженні обліку майна, праці й розподілу прибутків³⁹. Бригада київських робітників допомогла налагодити облік праці у колгоспі «Колос» с. Мостище, Бишівського району⁴⁰.

Для допомоги в складанні річних звітів колгоспів, колективи підприємств і будов Луганського округу на початку 1930 р. направили в села 98 рахівничих працівників⁴¹, підприємства м. Києва — 83, Одеси — 130, Харкова — 200⁴². Вони не тільки подавали безпосередню практичну допомогу, а й навчали самих колгоспників, проводили інструктаж, організували семінари, курси. Тільки за даними 33 округів Української РСР до квітня 1930 р. для колгоспів було підготовлено 10 800 працівників обліку⁴³. Уже в травні 1930 р. 47,6% колгоспів республіки оплату праці провадили і за тарифною мережею і відрядно, або застосовували обидва засоби^{44–47}.

Велику увагу Комуністична партія України приділяла організації соцзмагання. Друга конференція КП(б)У закликала комуністів, комсомольців, усіх робітників очолити змагання і зробити його всенародним, домогтися, щоб його розгортання в промисловості викликало соціалістичне змагання в сільському господарстві, наперед серед радгоспів, артелей, комун⁴⁸. В постанові про хід соціалістичного змагання від 30 липня 1929 р. ЦК КП(б)У запропонував окружним партійним організаціям посилити керівництво розвитком соціалістичного змагання в сільському господарстві, особливо в усупільненому секторі⁴⁹. Артемівський окружний комітет КП(б)У у травні 1929 р. зобов'язав усі партійні організації округу розгорнути роботу по організації соціалістичного змагання між містом і селом⁵⁰. В Донецькому окрузі 2 липня 1930 р. було проведено спеціальну нараду представників промислових колективів, яка націлила робітників на посилення їх керівної ролі в розгортанні соцзмагання на селі⁵¹.

Отже, на Україні уже в початковий період суцільної колективізації Комуністична партія з допомогою робітничого класу провела величезну роботу по організаційно-господарському зміцненню колгоспів. Саме допомога робітничого класу відіграла значну роль у подоланні серйозних труднощів колгоспного будівництва, дала можливість успішно провести першу колгоспну сівбу весною 1930 р.

Г. М. ШАРЛАЙ

³² Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1660, арк. 1—4.

³³ ДАДО, ф. 305, оп. 1, спр. 81, арк. 255.

^{34–36} Партійний архів Донецької області, ф. 9, оп. 1, од. зб. 837, арк. 12.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3858, арк. 81.

³⁸ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1619, арк. 29—30.

³⁹ Ф. В о р о б і о в. Назв. праця, Харків, стор. 19.

⁴⁰ Газ. «Пролетарська правда», 30 січня 1930 р.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 579, арк. 212.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 98, арк. 140, 205; Газ. «Харківський пролетар», 21 березня 1930 р.

⁴³ Газ. «За соціалістичну перебудову» (орган Наркомзему УРСР і Колгоспцентра), 6 квітня 1930 р.

^{44–47} Підраховано автором на підставі даних збірника статистичних відомостей з сільського господарства за 1927—1930 рр. «Сдвиги в сільському господарстві между XV і XVI партійними съездами», М.—Л., 1931, стор. 261, ч. II.

⁴⁸ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 476—477.

⁴⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145а, од. зб. 104, арк. 155.

⁵⁰ Партійний архів Донецької області, ф. 8, оп. 1, од. зб. 636, арк. 133.

⁵¹ Державний архів Донецької області, ф. 837, оп. 1, спр. 328, арк. 2—3.

До історії міст і сіл Радянської України

МУЗЕЇ ТА ЇХ РОЛЬ У СТВОРЕННІ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ

До музеїв надходять найрізноманітніші листи. Автори їх просять визначити походження монет, зброї, розповісти про ряд подій, історичних діячів, вказати авторів окремих документів і т. д. Багато людей звертається з запитаннями: Коли було засновано те або інше місто? Хто його заснував? Звідки походить назва міста або села, коли вперше в документах вона згадується? Дехто просить пояснити процес перетворення села в місто, інші запитують, чи багато міст на Україні, що, подібно до Луганська, вирости із заводського поселення.

Листів з такими запитаннями надходить останнім часом дедалі більше. Пишуть учителі, агрономи, партійні працівники, пенсіонери, молодь, люди різних професій і різного віку, які цікавляться історією свого краю, збирають матеріали для написання історії міст і сіл.

На деякі запитання наукові працівники музеїв відповідають, посилаючись на географічні словники, історичну літературу і довідники. Іноді вони пропонують звернутися до законодавчих актів, мемуарної літератури, вивчати першоджерела, фонди окремих закладів та інші матеріали, що зберігаються в бібліотеках і архівах. Та найчастіше до послуг любителів-краєзнавців надаються матеріали самих музеїв — вони нерідко служать основним джерелом для тих, хто вивчає історію міст і сіл України.

Працівники музеїв збирають, систематизують і науково опрацьовують пам'ятки матеріальної і духовної культури, що дає можливість відтворити розвиток виробництва, соціально-економічні відносини, побут і культуру пізніх періодів історії людства.

В кожному краєзнавчому музеї є неповторні матеріали, що відбивають специфіку розвитку населених пунктів певного району. Одна група матеріалів зберігається у фондах, інша, розміщена в історичній послідовності, становить експозицію музею. Обидві групи матеріалів містять дуже цінні історичні дані.

Наявна у фондах і експозиціях музеїв величезна кількість археологічних пам'яток, виявлена у свій час на території України, дає підставу говорити про поселення, що існували в далекому минулому на місці сучасних міст і сіл.

Значні археологічні колекції зосереджені, зокрема, в таких найбільших музеях нашої республіки, як Київський та Львівський історичні, Чернівецький краєзнавчий, Одеський археологічний та ін. У них представлені пам'ятки найдавніших часів, знайдені на території багатьох сучасних поселень. Це матеріали давньої і новокам'яної доби, епохи міді і бронзи, речі ранніх слов'ян.

Хоч у висвітленні історії населених пунктів часів древньоруської держави значну допомогу подають письмові джерела, але все ж переважаюче значення залишається ще за речовими пам'ятками. Такі пам'ятки, городища, знайдені під час археологічних розкопок, плани і реконструкції поселень періоду Київської Русі служать важливим джерелом для вивчення історії існуючих міст і сіл. Так, у Донецькому музеї експонується макет-реконструкція фортеці «Кальміус», виявленої на території сучасного міста Жданова, Поблизу села Райки (біля м. Бердичева) знайдено городище і матеріали, які свідчать, що тут існував колись великий населений пункт, вщент зруйнований потім татарами.

Багато сіл і міст України виникло в тяжку епоху боротьби проти польсько-шляхетських загарбників. Їх старі зображення або сучасні реконструкції, виконані на підставі речових пам'яток і архівних даних, плани і старі карти окремих територій, малюнки замків і маєтків — все це має неабияке значення для відтворення історії міст і сіл та їх вигляду на певному відрізьку часу. Чимало зображень міст, панських маєтків, стародавніх замків має Львівський державний історичний музей. У фондах Одеського музею є цікава колекція креслень та планів міста. Макет первісного вигляду міста Лубен експонується в Лубенському краєзнавчому музеї.

Певною мірою можуть доповнити архівні дані оригінальні документи, зібрані в музеях. Частина цих документів виставлена в експозиції, а більшість зберігається у фондах. Цікаві грамоти, універсали, купчі на макти тощо зберігає Київський історичний музей. Особливий інтерес становлять привілеї Канева, Богуслава, грамота м. Лебедина, книга Конотопського ратушного уряду та ін. Оригінальні документи, що їх має Переяслав-Хмельницький історичний музей, містять факти з історії сіл Переяславщини. Подібні документи можна знайти і в інших музеях України.

Краєзнавці знайдуть у музеях і потрібні матеріали для визначення центрів різного виду ремесла і промислів, ступеня їх розвитку в містах і селах, характеру ремісничих професій, імен найвідатніших майстрів. Це старі знаряддя праці, вироби ремесла і селянських промислів, пам'ятки народного мистецтва тощо. Вивчення їх допоможе в написанні історії таких відомих центрів народних художніх промислів, як Опішня, Дігтярі, Решетилівка та ін. Ці пам'ятки зберігаються в історичних, краєзнавчих та етнографічних музеях. Зокрема, Коломийський музей народної творчості експонує чудові вироби, виготовлені майстрами Яворова, Косова, Верховини тощо.

Вивчаючи матеріальні пам'ятки музеїв, можна також дізнатися про основне заняття населення ряду міст і сіл, про рівень їх розвитку в певний період.

Дані літератури і джерел про історію краю доповнять зібрані місцевими музеями історичні пам'ятки. Знахідки зброї, речей козацького побуту дадуть можливість уточнити місця боїв селянсько-козацьких військ з польською шляхтою, територію козацьких січей, площу, яку займали раніше сучасні поселення, або час їх появи. Дуже важливо в описі історії населених пунктів згадати й імена найвідатніших історичних діячів, представників науки і культури, діяльність яких пов'язана з певним містом чи селом. Відповідні матеріали можна знайти в музеях історичних, краєзнавчих, меморіальних, літературних та художніх. Це — особисті речі видатних людей, їх твори, документи, а іноді і карти з позначенням території, де вони діяли.

Наприклад, у меморіальній кімнаті Т. Г. Шевченка Переяслав-Хмельницького музею є цікаві експонати про перебування великого українського поета-революціонера на Переяславщині в 1845 та 1859 рр.

Цікаві для місцевого історика факти про М. В. Гоголя повідомить музей в с. Великі Сорочинці, про М. Пирогова — музей в с. Пирогове і т. д.

Чимало матеріалів з історії краю зберігають музеї, створені на місцях видатних історичних подій. Так, в музеї Полтавської битви є дані про розташування під Полтавою російських укріплень і військ, про партизанську боротьбу місцевих жителів проти шведських загарбників.

Широко відображені в музеях темп, присвячені зростанню старих і появі нових промислових центрів, окремих підприємств фабрик, шахт в добу капіталізму. Зокрема, багато пам'яток розповідають про розвиток гірничорудної промисловості на півдні України, про виникнення там робітничих поселень, що поклали початок новим містам. У Донецькому музеї, наприклад, є дані про перші заводи і перші шахти на Донбасі — документальні фото і малюнки, тогочасний макет заводу Юза (1895 р.) та ряд інших матеріалів. У Львівському музеї експонується карта розташування місцевих фабрик і заводів у XIX ст. Не менш цікаве документальне фото Київського історичного музею з зображенням першого цукрового заводу, групові фото робітників ряду заводів Донбасу, реклами різних фабрик і заводів тощо. Подібні матеріали можна знайти в багатьох краєзнавчих музеях України. Про своєрідність економічного розвитку кожного краю свідчать також зібрані в цих музеях тогочасні знаряддя праці, інструменти робітників, зразки продукції підприємств, предмети робітничого побуту.

Яскраво відображують музеї і становище дореволюційного села. На конкретних прикладах з історії краю показаний процес розшарування селянства, зубожіння селянських мас, відхід сільського населення в промислові центри тощо.

Велику цінність мають ті експонати музеїв, що висвітлюють робітничий і селянський рух на місцях, участь трудящих мас міст і сіл у найвідатніших класових боях. Це, насамперед, різні документи — повідомлення і розпорядження місцевих властей, документальні фотографії, матеріали тогочасної преси та ін. Дані документів підтверджуються багатьма речовими пам'ятками, спогадами учасників подій, зображеннями самих подій або місць, де вони відбувалися. Такими пам'ятками є карти і хронологічні таблиці революційних виступів, портрети місцевих учасників революційного руху та революційних діячів всеросійського масштабу, діяльність яких проходила в певний період в тому чи іншому населеному пункті, їхні особисті речі, документи.

В усіх краєзнавчих музеях представлені матеріали — як загальні, так і місцеві, про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Так, у Сімферопольському музеї експонуються: створена на базі вивчених джерел таблиця «Організаційне оформлення більшовицьких організацій Криму в 1917 році», фотографії активних діячів Севастопольської партійної організації, акварель художниці Кузнецової «Демонстрація Чорноморських моряків у Севастополі 8 листопада 1917 р.» і відозва Се-

востопольського Комітету більшовиків з нагоди перемоги революції в Петрограді, карта «Встановлення влади Рад в Криму», фотомонтаж активних учасників боротьби за владу Рад. В деяких музеях є хронологічні таблиці головних подій з історії боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади в містах і селах краю.

Перемога соціалістичної революції, створення фундаменту соціалізму, будівництво соціалістичного суспільства, завершення будівництва соціалістичного суспільства з одночасним переходом до будівництва комунізму — такі теми, підтеми, тематичні вузли експозиції відділів історії радянського суспільства кожного музею. Розміщені і систематизовані в історичній послідовності, матеріали розповідають про різні етапи переходу від старого, капіталістичного, до вишого суспільного ладу — соціалістичного, комуністичного, про героїку боротьби трудящих, про успіхи і труднощі на цьому шляху. Наприклад, в Дніпропетровському історичному музеї експонуються: саморобний млин, запальнички та інші речі побуту періоду громадянської війни, що стали унікальними. Такими ж унікальними експонатами стали саморобні грубки «буржуйки», склянки з пляшок, сорочки з мішковини і брезенту, дерев'яні черевки, різне освітлювальне приладдя, саморобні сірники і кресала тощо.

Своєрідним джерелом для відтворення цього періоду є грошові знаки. Відомо, що одним з перших на Україні провело емісію грошей Барське міське управління, на Поділлі. 23(10) лютого 1918 р. воно випустило розмінні білети вартістю 1, 3 і 5 карбованців. Незабаром свої грошові знаки запровадило Ізюмське земство, Кам'янець-Подільська міська управа, Єлисаветградський відділ державного банку, Куп'янське повітове казначейство, Слов'янське міське управління та багато інших міст, що мали свої друкарні.

Для відновлення історичної картини героїчного минулого певне значення мають документальні фотографії, на яких зафіксовано площі, вулиці, будинки, парки, пов'язані з окремими епізодами боротьби в містах і селах, відображено інші неповторні деталі подій. Такі фотографії є в усіх історичних і краєзнавчих музеях. Там же експонуються іменні прапори, статuti профспілок, підпільні і легальні комуністичні листівки, місцеві плакати.

Експозиція більшості музеїв — одних більш, інших менш успішно розкриває ті грандіозні перетворення, що відбулися і відбуваються в містах і селах Радянської країни. Вони показують джерела героїзму народних мас в боротьбі за комунізм, велич радянського народу і його авангарду — Комуністичної партії. Матеріали тут представлені найрізноманітніші. Це знаряддя праці, продукти промисловості і сільського господарства, зразки нововідкритих корисних копалин, моделі, муляжі, діаграми, скульптури, карти, документи, грамоти, твори живопису і т. д.

В Івано-Франківському музеї такі експонати об'єднані під назвою: «Літопис будівництва комунізму». Вони показують, як квартал за кварталом, рік за роком втілюється в життя семирічний план. Допоміжні матеріали — таблиці і діаграми — містять підсумкові показники, наприклад: «За тисячу днів семирічки здано в експлуатацію (тільки по державному будівництву в містах і робітничих селищах) понад 110 тис. квадратних метрів житлової площі. Багато нових будинків одержали жителі Калуша, Долини, Надвірної, Івано-Франківська»; «За тисячу днів семирічки колгосп ім. І. Франка, Войнилівського району, дав на кожні сто гектарів сільськогосподарських угідь 1808 центнерів молока, 392,9 центнерів м'яса» і т. д.

Хмельницький краєзнавчий музей тему «Наші маяки» розкриває документами, фотографіями і особистими речами передовиків сільського господарства. Особливо експонуються матеріали про колгосп імені В. І. Леніна, Чемаровецького району, і колгосп «Україна», Горолицького району.

Етапи розвитку головних промислових підприємств області, в тому числі машинобудівного заводу, трикотажної фабрики, панчішного та меблевого комбінатів добре показані в Чернівецькому музеї. Є тут і особисті рахунки раціоналізаторів та винахідників.

Деякі музеї видали путівники з описом головних експонатів. Вони містять перелік джерел, які можуть стати в пригоді для тих, хто пише історію міст і сіл.

Цінним джерелом для складання літопису міст і сіл України є також матеріали історико-побутових експедицій, що зберігаються у фондах музеїв, рукописні матеріали, записи спогадів учасників подій та ін.

До 50-річчя Великого Жовтня передбачається видати багатотомну історію міст і сіл України. Безперечно, що в цій вільповідальній і почесній справі можуть, як ми показали, велику допомогу подати музеї республіки.

І. М. ПРЕМИСЛЕР, В. І. САМОЙЛЕНКО

НАРОДНА КОЛОНІЗАЦІЯ ПОНИЗЗЯ ДУНАЮ

(ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVIII — ПОЧАТОК XIX ст.)

Підготовка багатомної «Історії міст і сіл Української РСР» вимагає наукового вивчення і розв'язання цілої низки важливіших проблем історії нашої Батьківщини, і насамперед — виникнення населених пунктів, походження і склад їх населення, соціально-економічний розвиток. Для областей південної України зазначені питання безпосередньо пов'язані з процесами повернення споконвічних українських земель, загарбаних у свій час турецько-татарськими агресорами, їх заселенням та економічним освоєнням.

Поява перших українсько-російських поселень у придунайських степах припадає на початок XVIII ст. У 1709—1710 рр. тут з'явилися запорізькі козаки, які залишили Україну після зруйнування Січі в 1709 р. В кінці 60-х років XVIII ст. в гирлі Дунаю оселилася друга група запорожців, що служила в Дунайській річковій флотилії¹. З середини XVIII ст. в пониззі Дунаю оселяються некрасівці-старообрядці, відомі згодом під назвою липованів або пиліпонів.

З другої половини 70-х років XVIII ст. в Буджацькому степу і на Дунаї помітно збільшується кількість українсько-російського населення. Зруйнування Нової Січі в 1775 р. викликало переселення в «Очаківську область» і придунайські степи великої маси сіроми. У листопаді 1776 р. російський розвідник, поручник Ачкасов доповідав урядові про те, що «колишніх запорожців від Бендер до Дунаю до 10 000»².

Вихід запорожців на Дунай був явищем цілком природним, оскільки територію цю здавна знала козацька сірома як місце відхожих рибних промислів. Успішні для Росії війни з Турецькою імперією другої половини XVIII ст. завдали рішучого удару турецько-татарському пануванню в Північному Причорномор'ї і створили сприятливі умови для інтенсивної народної колонізації придунайських степів. Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. близько 12 тис. буджацьких татар переселилися в північні райони Таврії і під Азов. Кількість татар в Буджаку різко зменшилася. В 1807 р. їх не було вже і 7000 чоловік³.

Важливою віхою на шляху дальшого розвитку українсько-російської колонізації Буджацького степу була російсько-турецька війна 1787—1791 рр., після якої російський кордон проходив по нижній течії Дністра. В Буджак почали масами переходити чорноморські козаки, які відмовилися переселюватися на Кубань. Про такі факти збереглися дані в архівах⁴.

Проведення ревізії 1795 р., внаслідок якої за поміщиками записали вільних селян, і поширення указом 1796 р. кріпосництва на південні губернії країни викликали масові втечі селян з поміщицьких маєтків і слобід. Вже в квітні 1796 р. намісник Вознесенської губернії князь П. Оболенський змушений був констатувати, що селяни «в невеликому числі» почали переходити дністровський кордон⁵⁻⁸.

Значними були втечі селян з Подільської і Волинської губерній. Для переходу кордону селяни об'єднувалися у великі групи, нерідко вступаючи в збройні сутички з прикордонною охороною. За даними подільського військового губернатора О. Беклешова лише протягом грудня 1797 — січня 1798 рр. з маєтків генерал-майора Шереметьєва (села Рудковець і Кошицеве, Ушицького повіту), поміщика Савицького та сіл Каналівки і Бабашини втисло за кордон 234 чоловіки¹⁰.

Характерною фігурою селянина-втікача в придунайські степи був колишній запорожець, потім чорноморець Яким Кваша, затриманий 1799 р. в задністровському селі Карагасан. Його біографія — цікавий образ українського селянина, який протягом кількох десятиліть намагався уникнути закріпачення. Народився Яким Кваша 1746 р. в селі Аджалик, Новоросійської губернії. В 1766 р. він найнявся до запорожця Олексія Бутаки, який завів його на Січ. На Січі Кваша залишив свого хазяїна і «приписався у Військо Запорізьке». Після зруйнування Січі Кваша втік у рідне село, де одружився і прожив майже 5 років. Згодом змушений був перейти з сім'єю в слободу Грушевку, що належала князю Вяземському. Разом з чорноморцями брав участь у російсько-турецькій війні 1787—1791 рр., а після її закінчення із сім'єю жив

¹ П. Іванов. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи, «Записки Одесского общества истории и древностей», т. 25, стор. 31.

² Н. Дубровин. Присоединение Крыма к России, т. 1, СПб., 1885, стор. 142.

³ А. Скальковский. О ногайских татарах, живущих в Таврической губернии, «Журнал министерства народного просвещения», 1843, № 12, стор. 37.

⁴ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 1, оп. 248, спр. 2771, арк. 15.

⁵⁻⁸ Архів зовнішньої політики Росії (далі — АЗПР), ф. 69, оп. 1, спр. 200, арк. 48 зв.

⁹ Там же, спр. 273, арк. 11, 14—15, 20—21, 41.

¹⁰ Там же, оп. 1, спр. 246, арк. 121—123.

у казенному селі Глиняне, Тираспільського повіту. Від переселення чорноморців на Кубань Кваша відмовився і втік у слободу поміщика Ремаря Валчу, в якій мешкав роки два. Уникаючи нового закріпачення, він разом з сім'єю у 1796 р. втік на турецький бік в слободу Карагасан. Передаючи біографію Я. Кваші, російський генеральний консул в Яссах І. Яковлев у листі до новоросійського губернатора І. Селецького 14 грудня 1799 р. писав: «Якщо в наших прикордонних панів поміщиків селяни складаються з такого і подібного роду людей, то можна не дивуватися частим їх втечам з одного місця в інше, особливо коли до цього по нещастю від пана свого гноблення мають»¹¹.

Різке зростання еміграції селянства за Дністер наприкінці XVIII — початку XIX ст. ілюструють такі дані: з 400 втікачів з російської території, які знаходилися в Задністров'ї і на Дунаї і були внесені в 1807 р. до списків Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, 15,6% перейшли кордон у 1773—1792 рр. і 84,4% — у 1793—1807 рр.¹² В Буджацькому степу і пониззі Дунаю напередодні приєднання цих територій до Росії було біля десяти більш-менш значних категорій осілого українсько-російського населення. За нашими підрахунками, зробленими на основі аналізу матеріалів Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, на початку XIX ст. кількість українсько-російського населення в Буджаку, пониззі Дунаю і в Молдавії становила 75 тисяч¹³.

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. українсько-російське населення зазначене в багатьох населених пунктах Буджацького степу і пониззі Дунаю. Одним з найбільш ранніх українсько-російських поселень біля гирла Дунаю було с. Жебрієни¹⁴, відоме на картах кінця XVIII — початку XIX ст. під турецькою назвою Аджибрат, або Хаджи Ібрагім¹⁵. Першими його поселенцями були біглілий селянин поміщика Дудіна з українського села Бутенки Панас Картавін, Семен Таран з села Плоського, Єлисаветградського повіту, Іван Лимонний з Московської губернії, Кузьма Лисий з південної України та ін.¹⁶ Напередодні російсько-турецької війни 1806—1812 рр. в Жебрієнах жило близько 300 росіян і українців.

Дані про походження населення с. Жебрієни становлять великий інтерес для вивчення питання про появу українсько-російського населення в Буджаку і пониззі Дунаю взагалі. Згідно з «Описом» населення цього села, складеного в липні 1808 р. командантом Кілійської фортеці майором Лазровим, 4% мешканців вважалися «корінними» жителями, найстарішим з них був Йосип Старченко. 43,5% росіян і українців прийшли в село після тривалих блукань по Молдавії і Валахії, 15% становили переселенці з ієрасівських сіл на правобережжі Дунаю, 12% вийшли сюди безпосередньо з районів південної України, 15% були українськими селянами-втікачами з «колишнього Польського королівства», 7,5% — мешканці західноукраїнських земель загарбаних Австрійською імперією і 3% становили російські селяни, які втекли сюди з великоросійських губерній¹⁷. Переважна більшість поселенців займалася землеробством і рибним промислом, меншість — дрібною торгівлею. Продукція збувалася в Кілії.

Давнім українсько-російським населеним пунктом у самому гирлі Дунаю було с. Вилкове, відоме з початку 70-х років XVIII ст. під назвою Липованське¹⁸. Одним з перших поселенців, поряд з українцями, тут були старообрядці з донських козаків¹⁹. З другої половини 70-х років XVIII ст. в районі Вилкова все більше оселяються задунайські запорожці²⁰. Незабаром Вилкове стало одним з основних запорізьких рибпромислових районів. В 1824 р. задунайський запорожець Василь Шпак розповідав, що народився він у 1774 р. «колишнього турецького володіння... в селі Вилкове... завжди там мешкав з тамтешніми турецькими запорожцями і займався з ними рибальством»²¹.

Напередодні російсько-турецької війни 1806—1812 рр. українсько-російське населення зазначено і в багатьох населених пунктах придунайських степів. І. П. Котляревський і бригадир Катаржи, які в кінці 1806 р. їздили по кишлаках буджацьки

¹¹ АЗПР, ф. 69 оп. 1, спр. 273, арк. 106—108.

¹² Підраховано на основі «Списка, учиненого в Коше Усть-Дунайського Буджацького війська о состоящих в оном на службе казаках. Август, 1807 г». ККГА, ф. 250, оп. 2, спр. 151, арк. 19—71.

¹³ Л и п р а н д и. Обзорение пространства, служившего театром войны России с Турцией с 1806 по 1812 год, СПб, 1851, стор. 15; АЗПР, ф. 69, оп. 1, спр. 231, арк. 73.

¹⁴ Сучасне с. Приморське, Ізмаїльського району, Одеської області.

¹⁵ Центральний державний військово-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА), ф. 438, оп. 1, спр. 291; ф. 414, оп. 1, спр. 296, арк. 11.

¹⁶ Т а м ж е, спр. 27, арк. 8—13.

¹⁷ ЦДВІА, ф. Молдавської армії, оп. 165, в. 31, спр. 27, арк. 8—13.

¹⁸ ЦДВІА, ф. 464, оп. 1, спр. 59.

¹⁹ АЗПР, ф. 69, оп. 1, спр. 22, арк. 5.

²⁰ Г. Б а х т а л о в с к и й. Посад Вилков, Кишинев, 1881, стор. 7—8.

²¹ ООДА, ф. 1, оп. 248, спр. 2771, арк. 31 зв.

татар, зустрічали в селах Ізмаїльської райі «велике число християн»²². У 1806 р. українсько-російське населення проживало також в Гура-Роша, Сарії, Турлаки, Шаба та в інших селах Аккерманської райі, Шагани, Золокарь²³ та в інших селах Кілійської райі²⁴. В селі Гура-Роша російське населення відоме вже з самого початку 80-х років XVIII ст.²⁵.

Велику роль у заселенні Придунайських степів відіграла Задунайська Січ. Хоч наприкінці XVIII — початку XIX ст. Задунайський Кіш і переважна більшість запорізьких поселень розміщувалися на правобережжі Дунаю, в районі Сеймен і Великих Дунавців (сучасна територія Румунії), великі групи задунайської сіроми в пошуках заробітків нерідко осідали в багатьох селах лівобережжя Дунаю і задніпровських степах.

Особливо збільшилося число українців і росіян у Буджацькому степу і пониззі Дунаю в 1804—1805 рр., коли задунайські запорожці одержали дозвіл селитися «по ордах татарських» в Аккерманській і Кілійській округах. У вересні 1804 р. навіть кошовий Задунайської Січі переніс тимчасово свою резиденцію в Татарбунари²⁶. Поява значних мас задунайських запорожців безпосередньо на російському дністровському кордоні викликала нову хвилю народної еміграції в Буджацький степ. У 1804 р. херсонський губернатор О. М. Окулов доносив у Міністерство внутрішніх справ, що з появою задунайських запорожців «кожен день пристають до них нові втікачі з російських кордонів»²⁷.

Значні зміни в процес народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю внесла російсько-турецька війна 1806—1812 рр., під час якої вся територія придунайських степів разом з найсильнішими турецькими фортецями Бендери, Аккерман, Кілія (крім Ізмаїла) була зайнята російськими військами. Незначне турецьке населення покинуло край. Ставлення російської військової адміністрації до місцевого українсько-російського населення було подвійним. З одного боку, під тиском вимог поміщиків уряд неодноразово намагався тут вести розшук колишніх втікачів і повернути їх на батьківщину. З другого — військово-політичні і господарські інтереси, нерозривно пов'язані з питаннями дальшого заселення краю і його економічного освоєння, змушували російську адміністрацію крізь пальці дивитися на присутність у Буджаку колишніх селян-втікачів.

Одним з перших заходів російського командування по відношенню до місцевого українсько-російського населення була спроба використати його для військових потреб. 15 грудня 1806 р. головнокомандуючий російською Молдавською армією видав відозву, в якій закликав колишніх російськочинців і задунайських запорожців записуватися до волонтерських полків²⁸. Відозва ця знайшла широкий відгук серед українсько-російського населення Задністров'я і пониззя Дунаю, яке вступом у російську армію намагалось якось легалізувати своє становище. Вже 20 грудня в Кілії почалося формування першого волонтерського полку²⁹. Зважаючи на це, представники російського вищого командування вирішили створити на Дунаї ціле козацьке військо. В листі до новоросійського генерал-губернатора Є. Рішельє генерал І. І. Міхельсон 22 січня 1807 р. писав: «оскільки військо таке є особливо потрібним і корисним на Дунаї, вважаю за можливе поставити його на нозі чорноморців і дати йому ім'я Усть-Дунайське, не подаючи до часу надій в тому, що можуть вони (усть-дунайці — А. Б.) одержати тут організацію за прикладом війська Чорноморського, але подаючи надію лише на те, що вони можуть таким же чином, як чорноморці, таке право заслужити. Я вважаю, що це залучить і всіх інших такого роду людей, які знаходяться у турків»³⁰.

Пропозиція І. Міхельсона була схвалена вищими урядовими колами. Створенням Усть-Дунайського війська царський уряд сподівався взяти під нагляд «бунтарське» (вислів Є. Рішельє) українсько-російське населення Буджака і пониззя Дунаю, одержати військовоу дешевоу силу, поставити під свій контроль народну еміграцію за Дністр і, спираючись на Усть-Дунайське військо, на противагу Задунайській Січі, нанести останній рішучого удару. 20 лютого 1807 р. створення Усть-Дунайського війська було затверджене указом Олександра I Військовій колегії³¹.

²² А. Скальковскій. О погайских татарах..., «Журнал министерства народного просвещения», 1843, № 12, стор. 20.

²³ Відповідно сучасні села Козацьке, Південне, Випасне і Шабо, Білгород-Дністровського району, та Приморське і Лиман, Татарбунарського району, Одеської області.

²⁴ ЦДВІА, ф. Молдавської армії, оп. 165, в. 31, спр. 26, арк. 11—13.

²⁵ АЗПР, ф. 69, оп. 1, спр. 22, арк. 5.

²⁶ ЦДВІА, ф. ВУА, оп. 1, спр. 348, арк. 2, 55.

²⁷ Там же, арк. 9.

²⁸ А. Петров в. Война России с Турцией 1806—1812 гг., СПб., 1885, стор. 132.

²⁹ ООДА, ф. 1, оп. 218, 1806 р., спр. 1, арк. 45—48.

³⁰ ЦДВІА, ф. Молдавської армії, оп. 163а, в. 17, спр. 1, арк. 11.

³¹ Полное собрание законов Российской империи, I, т. XXIX, № 22465.

Формувалося військо дуже швидко. Лише з кінця лютого до початку серпня 1807 р. до нього записалося 2000 добровольців. Масами вступали колишні селяни-втікачі, солдати, задунайські запорожці, українські селяни, які прийшли в свій час з польських воеводств і західноукраїнських земель, чорноморські і донські козаки. Увібравши до себе всі основні вищезгадані категорії українсько-російського населення Буджацького степу і пониззя Дунаю, Усть-Дунайське військо ніби підводило риску під процесом народної колонізації придунайських степів за часів панування тут Турецької імперії. З самого початку свого виникнення Усть-Дунайське військо брало активну участь у військових діях проти турецької армії³².

Проте створенням Усть-Дунайського війська уряд не досяг своєї головної мети: поставити під свій контроль народну еміграцію за Дністер і на Дунай. Навпаки, усть-дунайські козаки виявилися одним з найактивніших елементів антифеодального руху в придунайських степах. Місцева російська і молдавська адміністрація буквально завалювала військове командування скаргами на усть-дунайців. Наприкінці липня 1807 р. головний урядовець Бендерського, Каушанського, Аккерманського і Кілійського районів Микола Стаматі повідомляв уряд про те, що місцева населення відмовляється користися представниками влади, а «наглядачі наші від запорожців (усть-дунайців — А. Б.) терплять насильства»³³. Тоді ж подібне донесення надіслав і урядовець Текуцького цинту, зазначаючи, що козаки взяли під свій захист населення Главінешт, Доманкуш і Сирби, внаслідок чого жителі цих сіл «нізащо не хочуть користися розпорядженням, що їх дають справники того цинту»³⁴. У 1812 р. бессарабський губернатор Стурдза, один з найбагатших поміщиків півдня, в листі до головнокомандуючого російською армією П. В. Чичагова писав, що козацьке військо було одним з головних вогнищ селянського руху в придунайських степах, сприяло підриву поміщицького землеволодіння, в зв'язку з чим командування змушене було надсилати проти козаків військові команди³⁵.

Водночас створення на Дунаї козацького війська викликало піднесення селянського руху в суміжних губерніях. Чутки про «Нову Січ» у придунайських степах, як часто іменувалося Усть-Дунайське військо, сприяли появі серед селянства надій на можливість переходом у Задністров'я уникнути кріпосної неволі і одержати під заселення вільні землі³⁶. Селяни південної України і Подолі почали масами тікати за дністровський кордон, записуватися до війська й оселятися на незаймані землях.

Кількість поселенців у Буджацькому степу безперервно збільшувалася. Надісланий з каральним загоном для розшуку втікачів у серпні 1807 р. генерал І. А. Нікоріца доповідав барону К. І. Мейндорфу про те, що усть-дунайці і селяни-втікачі, «починаючи від Аккермана по всіх колишніх селах татарських до Бендер і частково по молдавських поселеннях, а рівно вверх і низ по Пруту, цілими селами перейшли і оселилися»³⁷. В іншому рапорті той же І. Нікоріца наводив уже більш конкретні дані про кількість цих поселенців: їх було щонайменше 2600 чоловік «з майном і худобою»³⁸.

Рух селянства у «Нову Січ» викликав серйозне занепокоєння уряду. Характеризуючи становище, яке склалося на півдні України у зв'язку із створенням Усть-Дунайського війська, новоросійський генерал-губернатор Є. Рішельє писав 14 червня 1807 р. І. Міхельсону: «З самого початку виникнення Усть-Дунайського війська отримую скарги від поміщиків Херсонської губернії, що селяни їх, одні залишаючи сім'ї, а інші з оними, великими юрбами йдуть за Дністр і приписуються до складу козаків»³⁹. Подільський губернатор Чевкін у листі від 3 серпня зазначав, «що прикордонні тутешні місця від безперервних втеч селян на молдавський бік майже напововину обезлюдніли і спустіли»⁴⁰. О. О. Прозоровський вважав, що коли не вжити термінових заходів, то Усть-Дунайське військо незабаром перетвориться «в стовпище подібне до того, яке колись на Дніпрі існувало і покійною государинею імператрицею знищене було»⁴¹.

Перед урядом постало питання про ліквідацію Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. 20 липня 1807 р. Олександр I у рескрипті генералу І. Міхельсону, зазначаючи, що внаслідок створення на Дунаї «Нової Січі» «виникли між селянами різні занепокоєння, непокірність і втечі» і що «цілі села залишають місця свого про-

³² ЦДВІА, ф. Молдавської армії, оп. 165, с. 58, спр. 84, арк. 2.

³³ Там же, оп. 165, в. 23, спр. 40, арк. 150.

³⁴ Там же, арк. 148.

³⁵ Філіал Одеського облдержархіву в м. Ізмаїлі, ф. 755, оп. 1, спр. 38, арк. 7—15.

³⁶ І. Гуржій. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту, К., 1959, стор. 73.

³⁷ ЦДВІА, ф. Молдавської армії, оп. 165, в. 31, спр. 19, арк. 37.

³⁸ Там же, в. 57, спр. 1., арк. 3.

³⁹ ЦДВІА, ф. Молдавської армії, оп. 165, в. 31, спр. 19, арк. 8.

⁴⁰ Там же, арк. 33.

⁴¹ ЦДВІА, ф. Молдавської армії, оп. 165, в. 31, спр. 19, арк. 20.

живання і збройною рукою, чинячи опір діям земської поліції, пробиваються за кордон», наказав припинити дальше формування війська і вжити найрішучіших заходів до повернення втікачів до Росії⁴².

На початку вересня 1807 р. частину усть-дунайців було переведено в Аккерман і далі до Одеси для переселення в Чорноморське військо. Однак з усієї маси козаків на Кубань потрапило не більше 500 чоловік⁴³. Переважна ж більшість розсіялася по придунайських степах, відігравши цим помітну роль у дальшому заселенні краю. З другого десятиріччя XIX ст. усть-дунайські козаки все частіше ставлять перед урядом питання про створення в придунайських степах самостійних козацьких поселень. Одним з перших таких поселень було село Дракулі⁴⁴, що виникло в 1818 р. на місці колишнього татарського урочища. Через рік тут жило вже 45 козацьких сімей⁴⁵. У 1820—1822 рр. частина козаків з с. Дракулі переселилась на лівий бік р. Єнікій, де заснувала с. Новопокровське⁴⁶, інша група усть-дунайців оселилась на лівому березі р. Сарати, на місці колишнього татарського поселення Акмангіт, де виникло село з аналогічною назвою⁴⁷. В березні 1827 р. частина усть-дунайських козаків з Акмангіту переселилась в район колишнього татарського урочища Чеймакчия, де було засноване село Старокозаче⁴⁸.

З ініціативи колишніх усть-дунайських козаків і задунайських запорожців уряд відновив у 1828 р. козацьке військо в Бессарабії, назвавши його Дунайським. До нього ввійшли села Акмангіт, Старокозаче і Волонтирівка⁴⁹. Останнє було засноване тими вихідцями з південнослов'янських країн, які під час війни 1806—1812 рр. служили добровольцями в російській армії. Оселилися вони в 1824 р. на урочищах Редой і Бабей. З лютого 1827 р. їх поселення стало називатися Волонтирівкою⁵⁰.

Згодом до Дунайського козацького війська було приєднано кілька нових населених пунктів: у 1832 р. с. Михайлівка, засноване 1824 р., Миколаївка, засноване 1825 р., Троїцьке і Костянтинівка, засновані в 1826 р.⁵¹ Першими поселенцями тут були відставні солдати⁵². Нарешті в 1836 р. до війська було приєднано с. Петрівка, заселене переселенцями з Курської губернії, і в 1839 р.—села Фараонове і Каїр, засновані в 1832 р. циганами⁵³. В 1856 р. військо купило в поміщика Зіро містечко Байрамча, перейменоване в тому ж році в Миколаївку-Новоросійську⁵⁴. В зв'язку з відторгненням у 1856 р. від Росії за Паризьким миром придунайської смуги Дунайське військо було перейменоване в Новоросійське, а в 1870 р. ліквідоване⁵⁵.

Отже, народна колонізація придунайських степів українсько-російським населенням, що розпочалася ще в середині XVIII ст., відіграла важливу роль у початковому заселенні і господарському освоєнні сучасних південно-західних районів Одеської області.

А. Д. БАЧИНСЬКИЙ

⁴² Журн. «Русская старина», 1900, кн. 3, стор. 768.

⁴³ Ол. Рябінін-Склярєвський. З життя Задунайської Січі, журн. «Україна», 1929, № 5—6, стор. 21.

⁴⁴ Сучасне с. Трудове, Ізмаїльського району, Одеської області.

⁴⁵ ООДА, ф. 1, оп. 214, 1817 р., спр. 15, арк. 47, 92.

⁴⁶ Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака... Аккерман, 1899, стор. 457.

⁴⁷ Журн. «Киевская старина», 1882, кн. 4, стор. 167. Сучасне с. Білолісся, Татарбунарського району, Одеської області.

⁴⁸ Центральний державний архів Молдавської РСР, ф. 454, оп. 1, спр. 1, арк. 121.

⁴⁹ Нині село Білгород-Дністровського району, Одеської області.

⁵⁰ ООДА, ф. 1, оп. 214, 1824 р., спр. 22, арк. 98, 173.

⁵¹ Нині села Михайлівка і Миколаївка, Білгород-Дністровського району, Троїцьке і Костянтинівка, Татарбунарського району, Одеської області.

⁵² Статистическое описание Бессарабии... Аккерман, 1899, стор. 144—151.

⁵³ Нині села Білгород-Дністровського району, Одеської області.

⁵⁴ Труды Бессарабского областного статистического комитета, т. 1, Кишинев, 1864, стор. 115—116.

⁵⁵ П. Т. Коломойцев. Новороссийское казачье войско, Краткий исторический очерк, «Кишиневские епархиальные ведомости», 1913, № 1.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИКОРИСТАННЯ ГРАМЗАПИСІВ ВИСТУПІВ В. І. ЛЕНІНА НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Ім'я В. І. Леніна — засновника Комуністичної партії і Радянської держави, геніального вождя і вчителя трудящих — близьке й дороге радянському народові, передовим людям усього світу. М. С. Хрущов закликає радянську молодь переймати ленінські риси характеру, вивчати Леніна і застосовувати його величезну творчу спадщину в житті, пропагувати ідеї великого вождя, будувати життя так, як учив В. І. Ленін.

Курс історії СРСР старших класів дає вчителю неабиякий матеріал для вивчення життя й практичної діяльності В. І. Леніна. Важко знайти тему, в якій педагог не звертався б до праць нашого геніального вождя і найрізноманітнішими засобами не доносив цю спадщину до свідомості учнів. На уроках історії ми нерідко зачитуємо висловлювання В. І. Леніна, учні самостійно вивчають окремі ленінські праці. В процесі викладання використовуються також документальні фото, картини, плакати, художня література, спогади про великого вождя.

Познайомимо читача з досить мало поширеним серед учителів історії прийомом, який застосовують учителі м. Луганська, — прослухування на уроках виступів В. І. Леніна в грамзаписі.

Протягом 1919—1921 рр. вдалося записати на грамофонні пластинки 16 промов В. І. Леніна¹.

В. І. Ленін виявляв великий інтерес до справи « грамофонної пропаганди », активно допомагав налагодити цю справу, вимагав широкої постановки її. Збереглися такі промови В. І. Леніна у грамзаписі: « Пам'яті Голови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету товариша Якова Михайловича Свердлова », « III, Комуністичний Інтернаціонал », « Що таке Радянська влада? », « Про селян-середняків », « Звернення до Червоної Армії », « Як назавжди врятувати трудящих від гніту поміщиків і капіталістів », « Повідомлення про переговори по радіо з Бела Купом », « Про роботу транспорту », « Про трудову дисципліну »².

Випущено довгограючу пластинку з записами семи спочатку названих виступів вождя, у яких він роз'яснював політику Комуністичної партії, ставив конкретні завдання, закликав на ратні й трудові подвиги. Голос любимого Ілліча надихав радянський народ на боротьбу за соціалізм.

Грамзаписи виступів В. І. Леніна допомагають учням глибше зрозуміти, засвоїти, вивчити історію Батьківщини.

Досвід показав, що промови В. І. Леніна можна використовувати як на комбінованих уроках історії, так і на повторювально-узагальнюючих. На звичайних уроках застосовуємо такі прийоми: 1. Включення в розповідь учителя промови В. І. Леніна в грамзаписі без попереднього пояснення (наприклад, « Пам'яті Я. М. Свердлова »); 2. Пояснення вчителем змісту промови В. І. Леніна перед прослухуванням її; 3. Самостійна робота учнів з текстом промови до того, як вони почули її; 4. Прослухування виступу В. І. Леніна, а потім пояснення тексту.

Нааявні грамзаписи застосовуємо при вивченні тем: « Квітневі тези В. І. Леніна », « Наростання революційної кризи після липневих подій », « Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої революції », « Організація Радянської держави », « Початок іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни », а також на уроках з новітньої історії.

Грамофонні записи промов В. І. Леніна ми використовуємо також і на повторювально-узагальнюючому уроці — « Іноземна воєнна інтервенція і громадянська війна ». Учні вечірньої школи робітничої молоді № 16 одержали заздалегідь план роботи, за яким четверго готувалися виступити з повідомленнями, використавши промови В. І. Леніна і матеріали XXII з'їзду КПРС. Урок проходив так.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 519.

² Див. там же, стор. 205—220; т. 30, стор. 395—396.

У вступному слові вчитель коротко охарактеризував вивчену тему, звернув увагу учнів на головні події, підкреслив величезну роль В. І. Леніна і Комуністичної партії у справі розгрому внутрішніх і зовнішніх ворогів. Потім зробили повідомлення учні. Розповідаючи про створення Радянської держави, М. Попова включила грамзапис промови В. І. Леніна «Що таке Радянська влада?», а потім уміло перейшла до нашої сучасності, посилаючись на ленінські слова про те, що Радянська влада є правильним і тому непереможним шляхом до соціалізму.

У новій Програмі КПРС, нагадала вона, записано: «В ході комуністичного будівництва підвищуватиметься роль Рад, які є всеохоплюючою організацією народу, втіленням його єдності. Поєднуючи в собі риси державної і громадської організації, Ради все більше виступають як громадські організації при широкій і безпосередній участі мас в їх діяльності»³.

Інакше побудувала своє повідомлення А. Асеева. Спинившись на питаннях: початок і причини воєнної інтервенції та громадянської війни, перемоги радянського народу в 1918 р., учениця включила магнітофон. Учні прослухали «Звернення до Червоної Армії» В. І. Леніна. Після цього учениця розповіла про найважливіші перемоги Червоної Армії і з'ясувала, чому армія радянського народу непереможна. На початку повідомлення за темою «VIII з'їзд партії і його основні рішення» учні слухали промову В. І. Леніна «Пам'яті Я. М. Свердлову». Потім учениця Л. Лебедь характеризувала II Програму партії, пов'язавши це питання з сучасністю, з прийняттям нової Програми КПРС. На закінчення включався грамофонний запис промови В. І. Леніна «Про селян-середняків». Четверте повідомлення зробила Н. Чернова. Спинившись на зростанні революційного руху в країнах капіталу після Великого Жовтня і створенні Комінтерну, учениця включає грамзапис промови В. І. Леніна «III, Комуністичний Інтернаціонал».

Рамки повторювально-узагальнюючого уроку не завжди дають можливість відповісти на численні запитання учнів: чи це «справжній» голос вождя, як записували трихвилинні «дповіді» та ін. Як продовження цього уроку, в позанавчальний час ми проводимо бесіду з учнями на тему «Голос Леніна, збережений навіки».

Учням вечірньої школи робітничої молоді подобаються уроки, на яких ми використовуємо промови великого вождя. «Слухаючи чіткий, упевнений голос Ілліча,— говорить штампувальник тепловозобудівного заводу М. Гончаров,— відчуваєш, немов сам присутній на VIII з'їзді партії, наче перебуваєш у вихорі революційних подій, бачиш великого Леніна, вбираєш у себе його невтомну енергію». «Історія немовби оживає»,— таке загальне враження від прослуханих ленінських промов у Надії Якубко, штукатура будівельного управління № 1. Більшість учнів признавалися, що досі не чули «справжнього» голосу В. І. Леніна.

Використання озвучених промов В. І. Леніна на уроках історії справляє величезне враження, допомагає краще відчутти «атмосферу» того періоду, сприяє активнішому засвоєнню найважливіших тем, питань. Голос великого вождя повинен стати важливим засобом пропаганди ідей ленінізму.

В. І. ПИЛИПЕНКО

МЕТОДИЧНА РОБОТА З ІСТОРІЇ В ШКОЛІ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ

Успіх у навчанні й вихованні підростаючого покоління залежить від працездатного, згуртованого педагогічного колективу школи, зокрема від творчої роботи вчителів історії. У цьому особливо допомагає чітко організована методична робота.

Школи працюючої молоді мають свою специфіку як щодо форм, так і змісту цієї роботи. Однак дане питання ще не зайняло належного висвітлення ні в посібниках з методики викладання історії, ні в педагогічній пресі.

Ми хочемо поділитися певним досвідом організації методичної роботи в полтавській школі робітничої молоді № 3, у 25 класах (переважно старших) якої навчається понад 600 учнів. Історію та географію у нас викладають шість учителів, охоплених єдиним методичним об'єднанням, що сприяє тісному взаємозв'язку у викладанні споріднених предметів.

Досвід показує, що в згуртуванні педагогічного колективу, в посиленні ефективності його роботи особливе значення має зосередження уваги всіх учителів на найактуальніших для школи питаннях, які виділяються в річному плані школи і потім конкретизуються в планах методичних об'єднань. Так, протягом останніх років педагогічний колектив працював над такими провідними темами, як особливості навчання у школі робітничої молоді, удосконалення методів і прийомів викладання, по-

³ «Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС», К., 1961, стор. 375.

силення ідейного виховання молоді, поліпшення зв'язку викладання різних предметів з виробництвом, взаємозв'язок у викладанні споріднених предметів. Виходячи з цих основних завдань, планувало свою роботу і методичне об'єднання вчителів історії й географії. Про певну цілеспрямованість і різнобічність його роботи може свідчити перелік опрацьованих тем: «Методика вивчення матеріалів ХХІІ з'їзду КПРС», «Виховання радянського патріотизму в учнів при вивченні Програми КПРС», «Зміст і методика планування курсу суспільствознавства», «Особливості проведення уроків з історії у восьмому класі ШРМ», «Зв'язок з сучасністю під час викладання історії у випускному класі», «Робота учнів з підручником на уроках історії й географії у 7—8 класах», «Форми обліку знань учнів у старших класах ШРМ», «Взаємозв'язок у викладанні історії й української та російської літератури у 9—10 класах», «Атеїстичне виховання учнів на уроках історії й географії» та ін.

Крім опрацювання окремих тем, методичне об'єднання розв'язує організаційні питання, заслуховує анотації на опубліковані в методичних журналах матеріали, звіти вчителів про стан викладання своїх предметів, виконання навчальних програм.

Засідання методичного об'єднання проводиться один раз на місяць. На порядок денний ставиться основне питання, яке широко обговорюється всіма присутніми. Потім розглядаються тема й ориєнтовний план доповіді наступного засідання. Учителі старанно готуються до виступів на методоб'єднанні. Так, працюючи над темою «Робота учнів з підручником на уроках історії й географії в 7—8 класах», вчителі М. М. Колесникова, Г. Ф. Сидоренко використали відповідну методичну літературу, заздалегідь ознайомилися з досвідом своїх колег. Потім М. М. Колесникова дала відкритий урок, на якому організувала роботу учнів з підручником. Лише після цього тему обговорили на засіданні методичного об'єднання. Обмінявшись досвідом, учителі прийшли до висновку, що роботу учнів з підручником слід впровадити в усіх класах, особливо в 5—8-х, коли учні ще майже не мають відповідних навичок.

Двічі на рік ми проводимо спільні засідання методичних об'єднань учителів історії й географії та мов і літератур. На одному з таких засідань учителі обговорювали доповідь «Взаємозв'язок у викладанні історії й російської та української літератур». Історики показали, як за допомогою уривків з художньої літератури можна відтворити яскраві картини минулого, що допомагає учням глянути на історичні події очима сучасників. Застосування цього методу сприяло засвоєнню багатьох тем з історії СРСР. Вчителі історії відзначали, що, використовуючи художні твори, вони враховують класові позиції письменників, їх помилки у трактуванні історичних образів, подій. Учителі літератури, обмінюючись досвідом, показали, як вони використовують історичний матеріал під час вивчення творчості російських і українських письменників. Такий обмін досвідом учителів гуманітарних предметів сприяє загальному піднесенню ідейного рівня виховання учнів, розширенню їх кругозору.

Крім спільних засідань двох згаданих вище методичних об'єднань, окремі питання про викладання гуманітарних дисциплін також виносяться на обговорення всього педагогічного колективу. З минулого навчального року в методичній роботі особлива увага приділяється суспільствознавству. Успіх викладання цього предмета значною мірою залежить від того, наскільки міцні зв'язки його викладання з іншими навчальними дисциплінами. Тому ми знайомимо вчителів інших предметів з вузловими питаннями цього курсу. Розклад навчальних занять складено так, щоб учителі суспільствознавства мали змогу провадити взаємні відвідування, а також бувати на уроках учителів інших предметів і обмінюватись досвідом.

На виробничій нараді педколективу було обговорено доповідь про встановлення міжпредметних зв'язків на уроках суспільствознавства. Вчителі цього предмета Т. П. Смирнова, О. М. Бородай, опрацювавши відповідні праці класиків марксизму-ленізму й методичну літературу, розповіли, як вони спланували програмний матеріал, які методи й прийоми застосовують на уроках. Учителі фізики, природознавства, хімії, географії, історії у своїх виступах порадили, як поєднувати знання учнів з природничих і суспільних наук. Методичне об'єднання вчителів історії й географії узагальнило перший досвід викладання суспільствознавства.

В роботі методичного об'єднання значне місце займають такі питання, як підготовка вчителів до занять, проведення уроків різного типу, зміна їх структури відповідно до вікових особливостей і умов праці в школі робітничої молоді та ін.

Наші вчителі історії наполегливо шукають нових, найбільш ефективних методів і форм викладання. Як показав досвід, в умовах школи робітничої молоді заслуговує на увагу двоетапний комбінований урок (а не п'яти—шести, як це звичайно рекомендують методичні посібники). Спочатку коротка перевірка знань учнів і повторення матеріалу шляхом фронтального опитування в поєднанні з індивідуальним. На другому етапі учитель подає новий матеріал частинами, застосовуючи методи розповіді й бесіди, одночасно закріплюючи й частково заучуючи його з учнями. Такого типу уроки часто застосовуються у 6—8 класах.

У нашій школі в кожному класі щоденно 3—4 учні відсутні з поважних причин (через змінну працю, відрадження та ін.). Незважаючи на те, що учень пропустив кілька уроків з історії, учителі іноді атестують його в кінці четверті на основі од-

нієї — двох оцінок (часто «трійок»). Учням 8—10 класів, які пропустили багато уроків з поважних причин, дозволено скласти заліки з пройдених тем. Для підготовки до заліків у визначені дні один — два рази на тиждень проводяться консультації. Внаслідок цього успішність поступово підвищувалась, і (що дуже важливо для вечірніх шкіл) значно зменшився відсів учнів. На нашу думку, у 8—10 класах ШРМ доцільно запроваджувати заліки як з історії, так і з інших предметів. Проте слід проводити їх не на спеціальних залікових сесіях, як у вузах і технікумах, а в процесі навчальної роботи.

В 1961—62 навчальному році в нашій школі була запроваджена урочно-залікова система у всіх 9—10 (а частково і в 8-х) класах. Підсумки за рік показали, що цей захід був ефективним. Так, якщо в 1960—61 навчальному році з історії й географії успішність становила 96%, а на «5» і «4» — навчалось 55% учнів, то в 1961—62 навчальному році вона досягла 99%, а «5» і «4» мало 66%. У зв'язку з введенням у 1962—63 навчальному році поділу періоду роботи шкіл працюючої молоді на семестри, серед інших випробуваних форм і методів обліку знань важливе місце належить саме залікам.

Розгортання методичної роботи в школі значною мірою сприяє підвищення ідейно-теоретичного і фахового рівня вчителів історії, як і всіх інших педагогів, у мережі партійної освіти, де вони вивчають матеріали XXII з'їзду КПРС, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, міжнародного комуністичного руху, питання марксистсько-ленінської педагогіки, комуністичного виховання. На семінарських заняттях учителі наводили приклади з досвіду викладання історії й географії.

У підвищенні педагогічної майстерності вчителів досить важливу роль відіграє взаємовідвідування уроків. Цій ділянці роботи ми надаємо особливого значення. За рішенням педагогічної ради, кожний учитель має щомісяця відвідати не менше двох уроків інших педагогів і свої зауваження коротко записати в спеціальному зошиті. Протягом навчального року більшість учителів історії й географії відвідує по 16—18 уроків.

Взаємовідвідування уроків з історії й географії організовує методичне об'єднання, а контролюють цю справу директор і завуч. Обмін думками про відвідані уроки проводиться на найближчому засіданні методичного об'єднання, яке вирішує, що саме необхідно широко впроваджувати в практику роботи всіх учителів історії. Керівники методичного об'єднання, директор чи завуч школи відвідують уроки окремих учителів, перевіряючи, як виконуються рекомендації методоб'єднання.

В організації методичної роботи важливу роль належить керівникові методичного об'єднання, досвідченій, обізнаній із специфікою роботи шкіл працюючої молоді вчительці історії й географії М. М. Колесниковій. Вона безперервно працює в нашій школі 13 років, протягом року дає по два — три відкритих уроки, які відвідують учителі не лише нашої, а й інших шкіл м. Полтави.

У навчально-виховній роботі школи центральну й вирішальну роль відіграє вчитель. Тому методичне об'єднання вчителів історії й географії глибоко і всебічно вивчає систему роботи М. М. Колесникової. В цій справі ми використали рекомендації Академії педагогічних наук РРФСР «Система й методи навчально-виховної роботи вчителя»¹. Зібрані внаслідок вивчення передового досвіду матеріали обговорювались на методоб'єднанні. В методичному кутку, присвяченому досвіду М. М. Колесникової, є календарні плани, поурочне планування іспекти відкритих уроків, окремі зразки виготовленого учителькою і учнями унаочнення (схеми, карти й ін.), її доповіді «Полтавщина в семиріччі», «Африка бореться», методичні розробки про роботу з підручником, активізацію учнів на уроках історії й географії.

Кращі доповіді, методичні розробки вчителів історії вміщуємо в методичному бюлетені, який виходить двічі на рік (в січні і травні). Про свою роботу методичне об'єднання щороку звітується на засіданнях педагогічної ради.

Звичайно, в методичній роботі з історії у нашій школі є й недоліки. Окремі вчителі не систематично працюють над підвищенням своєї методичної майстерності. Порівняно мало учнів (65%) учаться на «5» і «4». Недостатньо проводиться позакласна робота. До речі, питання участі викладачів історії в ідейно-виховній роботі серед інших учителів і учнів шкіл працюючої молоді ще не зайняло належного місця в роботі кабінетів історії інститутів удосконалення кваліфікації вчителів.

Педагогічний колектив нашої школи прагне вдосконалювати методичну роботу. Особливу увагу ми звернули на диференційовану допомогу малодосвідченим учителям, поліпшення ідейного виховання учнівської молоді, на узагальнення й поширення передового педагогічного досвіду, на зміцнення зв'язків у викладанні споріднених предметів, успішну організацію позакласної роботи і т. д. Здійснення цих заходів допоможе усунути прогалини в знаннях учнів і піднести навчально-виховну роботу в школі на значно вищий рівень.

Г. А. ЧЕПУРНИЙ

¹ Див. «Изучение и распространение педагогического опыта», М., 1956.

ВИЗВОЛЕННЯ ПІВДЕННИХ РАЙОНІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

(СІЧЕНЬ — КВІТЕНЬ 1944 р.)

Радянський Союз вступив у 1944 р., одержавши ряд блискучих перемог над гітлерівською Німеччиною. Почався завершальний період війни. Важливе місце в планах Радянського Верховного Головнокомандування посідав наступ Червоної Армії на південній ділянці радянсько-німецького фронту. Метою цього наступу був розгром величезного стратегічного угруповання гітлерівців, визволення мільйонів людей, повернення країні металургійної промисловості Криворіжжя, марганцевих рудників Нікополя, родючих сільськогосподарських районів Херсонщини, Миколаївщини, Одещини, чорноморських портів. Звільнення півдня Правобережної України давало можливість радянським військам вийти до південно-західного кордону СРСР.

За планом Верховного Головнокомандування у січні розгорнулися жорстокі бої на нікопольсько-криворізькому напрямі, де діяли війська 3-го Українського фронту (командуючий генерал армії Р. Я. Малиновський) і війська 4-го Українського фронту (командуючий генерал армії Ф. І. Толбухін). Детально провівши підготовку Нікопольсько-Криворізької операції, поповнивши війська людьми і боеприпасами, у кінці січня обидва фронти перейшли у рішучий наступ. Вранці 30 січня почався наступ військ 3-го Українського фронту. Переборюючи складні умови, викликані роздоріжжям, війська фронту вперто просувалися вперед і 5 лютого оволоділи великим залізничним вузлом Апостолюво, захопивши тут великі трофеї¹. 6-а німецька армія була розрізана на дві частини: криворізьку і нікопольську. Частини 46-ї армії (командуючий генерал-лейтенант В. В. Глаголев), обійшовши Кривий Ріг з півдня, 10 лютого вийшли на р. Інгулець. Війська 8-ї гвардійської армії (командуючий генерал-полковник В. І. Чуйков) продовжували розвивати наступ в напрямі дніпровських плавнів із завданням відрізати нікопольське угруповання противника. 31 січня 1944 р. проти нікопольського плацдарму противника перейшли в наступ війська 4-го Українського фронту. З'єднання 3-ї гвардійської (командуючий генерал-лейтенант Д. Д. Лелюшенко) і 5-ї ударної (командуючий генерал-полковник В. В. Цветаев) армій прорвали оборону противника і в запеклих боях розбили сім піхотних дивізій. Був повністю звільнений лівий берег Дніпра. 8 лютого спільними зусиллями військ 3-го і 4-го Українських фронтів був звільнений Нікополь². Уникаючи загрози повного оточення, нікопольське угруповання фашистських військ відійшло на захід. Однак, відступаючи, ворог зазнавав тяжких втрат у живій силі і техніці. Як змушений був визнати гітлерівський генерал К. Тіппельскірх, розгром німецько-фашистських військ у районі Нікополя мало поступався розгрому під Корсунь-Шевченківським³.

17 лютого війська 3-го Українського фронту почали наступ з метою розгрому криворізького угруповання противника. Внаслідок запеклих боїв 22 лютого був звільнений Кривий Ріг. Війська 4-го Українського фронту, форсувавши Дніпро у районі Великої Лепетихи, завдали відчутних ударів гітлерівцям на південно-західному напрямі. 29 лютого радянські війська вийшли на рубіж Блакитне — Качкарівка⁴. Отже, в результаті жорстоких і впертих боїв, що тривали протягом лютого, війська 3-го і 4-го Українських фронтів розбили нікопольсько-криворізьке угруповання противника. Був ліквідований оперативно важливий плацдарм гітлерівців на лівому березі Дніпра. Після цього 4-й Український фронт приступив до підготовки операції по визволенню Крима, а війська 3-го Українського фронту почали готуватися до наступу на миколаївсько-одеському напрямі.

¹ Газ. «Правда», 7 лютого 1944 р.

² «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. IV, М., 1963, стор. 72.

³ Див. К. Тіппельскірх. История второй мировой войны, М., 1956, стор. 355.

⁴ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. IV, стор. 73.

На початку березня війська 3-го Українського фронту, проти яких діяли 6-а німецька і 3-я румунська армії у складі 34 дивізій, в результаті впертих боїв форсували р. Інгулець, захопивши кільका плацдармів. Командуючий фронтом Р. Я. Малиновський вирішив завдати головний удар у напрямі на Новий Буг силами 46-ї і 8-ї гвардійських армій, кінно-механізованої групи генерал-лейтенанта І. О. Плієва і 23-го танкового корпусу, розколоти фронт 6-ї німецької армії, а потім, повернувши рухом частини на південь, вдарити по тилах ворожих військ, що діяли на схід від Миколаєва.

На світанку 6 березня війська фронту перейшли у наступ. 8 березня з'єднання кінно-механізованої групи оволоділи Новим Бугом, перерізавши залізничну лінію Долинська — Миколаїв. Одночасно із сходу і південного сходу гітлерівці атакували 6-а, 5-а ударна і 28-а армії. Над 13 німецькими дивізіями, що оборонялись в районі Березнегівате — Снігурівка, нависла загроза оточення. Відступаючи, гітлерівці зазнавали тяжких втрат. Тимчасом війська правого крила 3-го Українського фронту, що наступали з району на північний захід від Кривого Рогу, прорвавши оборону противника, оволоділи залізничною станцією Долинська, а згодом вийшли до Південного Бугу в районі Вознесенська і 24 березня звільнили місто. На всій лінії від Вознесенська до Миколаєва війська 3-го Українського фронту вийшли до р. Південний Буг. Була звільнена значна територія півдня України між ріками Інгулець і Південний Буг. Гітлерівці зазнали тяжких втрат. Тільки за першу половину березня у 8 дивізіях 6-ї німецької армії було знищено близько половини особового складу і велику кількість бойової техніки⁵.

Всередині березня Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед військами 3-го Українського фронту завдання далі переслідувати противника, захопити переправи на Південному Бугу, потім оволодіти Одесою і, продовжуючи наступ, вийти на державний кордон Радянського Союзу. Вночі 27 березня війська 57-ї, 37-ї і 8-ї гвардійської армій форсували Південний Буг своїми головними силами. В ніч на 28 березня війська правого крила фронту, використовуючи захоплені плацдарми на західному березі Південного Бугу, перейшли в рішучий наступ. Зламавши опір гітлерівців, 57-а і 37-а армії на кінець дня 28 березня розширили прорив до 45 км по фронту і від 4 до 25 км у глибину. У цей час війська 5-ї ударної і 28-ї армій, взаємодіючи з морським десантним загonom, у запеклих боях розбили противника на підступах до Миколаєва і 28 березня оволоділи містом⁶.

Радянські люди ніколи не забудуть подвиг десантної групи, що брала участь у визволенні Миколаєва. Вночі 26 березня у Миколаївському порту потай висадились десантна група у складі 67 чоловік, командиром якої був старший лейтенант К. Ф. Ольшанський, а його заступником по політичній частині капітан О. Ф. Головльов. Безшумно знищивши вартових противника, десантники захопили будинки нового елеватора і порту, організувавши тут оборону. Вранці зав'язався жорстокий бій з гітлерівцями, які кинули проти купки відважних героїв три батальйони піхоти, гармати, міномети й танки. 18 запеклих атак відбили радянські воїни, проте ні на крок не відійшли назад. Із 67 чоловік тільки 12 залишилися живими, інші загинули смертю героїв. Радянський уряд високо оцінив подвиг десантників: всім 67 відважним воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У складі десантної групи боролись воїни різних національностей — росіяни Коновалов, Артемов, українці Кіщенко й Ковтун, білорус Лютій, татарин Абдулмеджідов, азербайджанець Мамедов, киргиз Хайрутдінов та представники інших народів Радянського Союзу⁷.

Завдаючи тяжких втрат у живій силі і техніці противника, війська 3-го Українського фронту просувались в напрямі на Тирасполь і Одесу. Гітлерівське командування надавало виключного значення обороні Одеси. На підступах до міста було споруджено чотири оборонних рубежі. Крім того, із сходу і півночі місто було прикрите затокою, лиманами, численними балками і ярами. Вузькі переходи між Одеською затокою, Куяльницьким і Хаджібеївським лиманами фашисти перетворили у могутній рубіж оборони з протитанковими ровами, дзотами, мінними полями.

В ніч на 5 квітня частини 5-ї ударної армії і лівого флангу 6-ї армії прорвали оборону противника в районі перешийку Тилігульський лиман — Чорне море і, просунувшись від 12 до 20 км, вийшли до Аджалицького лиману. Гітлерівські війська, що оборонялися між двома лиманами, були притиснуті до моря і знищені. Напроти 7 і 8 квітня радянські війська вели бої в районі Куяльницького лиману. Частини 5-ї ударної армії внаслідок фронтальної атаки 9 квітня штурмом оволоділи приміською частиною Одеси — Переслпом і вийшли на північні околиці Одеси. Одночасно війська 8-ї гвардійської і 6-ї армії та кінно-механізована група вийшли на західну і південно-західну околиці Одеси. Після артилерійської підготовки, в ніч з 9 на 10 квітня війська 5-ї ударної, 6-ї і 8-ї гвардійської армії почали штурм міста.

⁵ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. IV, стор. 85.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 86.

Всю ніч йшли запеклі вуличні бої, а 10 квітня війська 3-го Українського фронту повністю звільнили Одесу — обласний центр Української РСР і важливий порт на Чорному морі⁸.

Багато героїчних подвигів здійснили визволителі Одеси. Коли наші війська пішли в атаку, вони попали під прицільний вогонь ворожого кулеметника, що засів у дзоті. Молодий комуніст рядовий Я. Синьов, непомітно пробравшись до дзота, закидав його гранатами. Кулемет замовк. Проте шлях радянським воїнам, що пішли в атаку, перепинив другий ворожий дзот. До нього поповз знову Я. Синьов. Ворожою кулею йому було пошкоджено автомат. Не маючи гранат і автомата, відважний воїн блискавично кинувся до дзота і закрав собою його амбразуру. Так загинув на українській землі тамбовський колгоспник Я. Синьов. Йому посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁹.

Кілька разів відбували контратаки противника воїни підрозділу, яким командував М. Габайдулін. Коли підступили до рубежа, що займав підрозділ М. Габайдуліна, були вкриті трупами противника, молодий командир повів своїх бійців в атаку. Це була остання атака сина башкирського народу, який віддав своє життя за Радянську Україну. Посмертно М. Габайдулін був удостоєний звання Героя Радянського Союзу¹⁰.

Бойові успіхи воїнів 3-го Українського фронту високо оцінив радянський народ. Тільки у березні 1944 р. понад 13 тис. солдат, офіцерів і генералів були нагороджені орденами й медалями¹¹. В перших рядах визволителів йшли і вели за собою інших комуністи. Багато воїнів у період визволення півдня України зв'язали свою долю з партією Леніна. Тільки в лютому 1944 р. партійні організації 3-го Українського фронту прийняли в свої ряди 8944 солдат і офіцерів, а всього за станом на 1 березня 1944 р. на обліку в партійних організаціях фронту було 131 691 комуніст¹².

Продовжуючи наступ, війська 3-го Українського фронту 12 квітня оволоділи Тирасполем, а потім з ходу форсували Дністер. Внаслідок наступальних дій за період з березня до 14 квітня війська 3-го Українського фронту розбили південний фланг ворожого угруповання на Правобережній Україні, повністю звільнили Миколаївську і Одеську області та значну частину Радянської Молдавії.

Визволяючи радянські міста і села, Червона Армія одержувала велику підтримку від підпільних партійних організацій і партизанських загонів, що діяли в тилу ворога. З підходом радянських військ весною 1944 р. значно активізувалась діяльність підпільної організації Миколаївської області під керівництвом І. Калениченка. В каменоломнях поблизу Баштанки була створена база партизанського загону, у якому в березні 1944 р. налічувалось 150 чоловік. Партизани підривали військові ешелони, вели бої з відступаючим противником. 10 березня загін з'єднався з частинами Червоної Армії. За час бойових дій загін знищив понад 320 гітлерівців, захопив у полон близько 430 гітлерівців та українсько-німецьких націоналістів. Крім того, було знищено та захоплено багато військової техніки противника¹³.

Особливо відчутну допомогу подали підпільники і партизани при визволенні Одеси. На початку 1944 р. Одеський приміський підпільний райком партії звернувся до населення з відозвою уникати вивезення до Німеччини. У відповідь на цей заклик населення почало ховатися у катакомби. У березні 1944 р. тільки у Куяльницьких і Усаатовських катакомбах перебувало майже 7 тис. чоловік¹⁴.

З наближенням Червоної Армії значно активізувала свою діяльність підпільна організація, очолювана С. І. Дроздовим. Підпільники вели значну агітаційну роботу серед солдат окупаційних військ. Це сприяло тому, що на бік партизанів перейшло 180 чехословацьких солдат і офіцерів на чолі з капітаном М. Кончетті, які взяли активну участь у визволенні Одеси¹⁵.

Для активізації підпільної роботи і партизанського руху в Одесу була направлена парашутно-десантна група на чолі з досвідченим підпільником В. Д. Авдеевим. За пропозицією В. Д. Авдеева було створено єдиний партизанський загін, місто було поділено на 8 районів, в кожному з них діяла партизанська група. Був налагоджений випуск газети «За Родину» та листівок і розроблений план загального збройного виступу населення Одеси проти фашистських загарбників. Щоб не дати можливості гітлерівцям перед відступом зруйнувати місто, у плані передбачалось звільнити Одесу за один-два тижні до підходу частин Червоної Армії. Проте ці плани здійснити не вдалось.

⁸ «Сообщения Советского Информбюро», М., 1944, т. VI, стор. 176, 177.

⁹ «Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов», т. III, Одесса, 1951, стор. 23—24.

¹⁰ Там же, стор. 22—23.

¹¹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. IV, стор. 87.

¹² Там же, стор. 77.

¹³ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 64, оп. 1, од. зб. 79, арк. 41—42.

¹⁴ «3 історії Одеської партійної організації. Нариси». Одеса, 1962, стор. 409.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 85, арк. 19.

Фашисти схопили В. Д. Авдеева, і він героїчно загинув¹⁶. Незважаючи на тяжку втрату, одеські підпільники і партизани з кожним днем посилювали свою діяльність. 19 березня народні месники підірвали військовий ешелон противника, а 1 квітня на залізничній лінії Роздольна — Кучурган спрямували один на одного два ешелони з військами і танками.

Значно активізували свою діяльність партизанські загони при підході частин Червоної Армії. Так, 9 квітня у бій з переважаючими силами противника вступив Куяльницький партизанський загін, внаслідок чого були розгромлені обоз противника і група, що намагалася підірвати Хаджібеївську дамбу. Партизани відрізали шлях відступу гітлерівців на Одесу через Куяльник, знищили і поранили багато солдат і офіцерів противника¹⁷.

Всього в період визволення Одеси народні месники знищили близько 400 ворожих солдатів і офіцерів, захопили багато зброї, боєприпасів, врятували від зруйнування багато промислових підприємств, в тому числі значну частину причалів і споруд Одеського порту¹⁸. Партизани і підпільники допомагали вступаючим у місто частинам Червоної Армії очищати вулиці, гасити пожежі. Вони врятували 10 тис. радянських громадян від вивезення на фашистську каторгу¹⁹.

Високі темпи наступу Червоної Армії, активна протидія партизан і населення зривали звирячі плани німецько-фашистського командування повністю спустошити радянські міста і села. Все ж гітлерівці завдали українським містам і селам величезної шкоди. За п'ять-шість днів до визволення Одеси фашисти приступили до планомірного руйнування міста. Відступаючи з Одеси, гітлерівці висадили в повітря і підпалили десятки промислових, адміністративних і жилих будинків. За неповними даними, збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками народному господарству, установам культури і охорони здоров'я Одеської області, перевищили 24,5 млрд. крб. (у старих цінах)²⁰. У Миколаєві вони перетворили в руїни електростанцію, м'ясокомбінат та багато інших підприємств, будинки центральних кварталів, школи і клуби.

Виявляючи почуття радянського патріотизму і подяки Комуністичній партії, трудящі визволених районів зразу ж приступили до відбудови народного господарства, почали заліковувати рани, заподіяні окупантами. Цей патріотичний рух очолювали партійні, радянські і господарські працівники, які разом з частинами Червоної Армії вступали у визволені міста і райони. Так, у Миколаїв з Червоною Армією повернувся секретар обкому партії І. М. Філіпов та інші керівні партійні і радянські працівники. Разом з передовими частинами Червоної Армії 10 квітня 1944 р. до Одеси прибула група керівних партійних працівників на чолі з першим секретарем Одеського обкому КП України А. Г. Колибановим. Активно включались у роботу також комуністи, які поверталися з партизанських загонів. Незабаром після визволення в Одесі побував перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, який подав практичну допомогу у налагодженні відбудовних робіт, у відновленні партійних і радянських органів. Завдяки великій організаторській діяльності ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і особисто М. С. Хрущова в короткий строк розгорнули діяльність партійні, радянські, господарські органи, які спрямували свою роботу на ліквідацію тяжких наслідків фашистської окупації, відбудови економіки і культури, надання допомоги фронту для остаточного розгрому гітлерівського фашизму.

І. П. КОЖУКАЛО

ГЕРОЇ НАСТУПАЛЬНИХ БОЇВ

(ДО 20-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ КРИМУ)

Ніколи не забудуться славетні подвиги радянських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни. Небачений героїзм солдати і офіцери Радянської Армії виявили і в боях за визволення Криму від німецько-фашистських загарбників.

Боротьбу за Крим війська 4-го Українського фронту почали після розгрому німецько-фашистських військ на р. Молочна. Переслідуючи противника, наші війська 31 жовтня 1943 р. підійшли до Сиваша, Чонгарського і Перекопського перешийків і блокували з півночі німецько-румунські війська на Кримському півострові. 1 листо-

¹⁶ «З історії Одеської партійної організації. Нариси», стор. 410.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 85, арк. 11.

¹⁸ «З історії Одеської партійної організації. Нариси», стор. 411.

¹⁹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. IV, стор. 87.

²⁰ «З історії Одеської партійної організації. Нариси», стор. 413.

пада 19-й танковий корпус прорвав оборону німців у центрі перекопського валу і вклинився південніше його. Утворився плацдарм глибиною 4 км і шириною 3,5 км¹.

Для дальшого розгортання дій по визволенню Криму необхідно було форсувати Сиваш. З допомогою провідників — радянських патріотів І. І. Оленчука, який допомагав подолати Сиваш ще військам М. В. Фрунзе, і колгоспника В. Зауличного — першими перейшли «Гниле море» розвідники 51-ї армії. Одержавши від них повідомлення про те, що шлях вільний, радянські війська 1 листопада об 11 годині дня почали форсувати Сиваш. Близько 3 км солдати йшли по пояс, а інколи й по горло в холодній воді, по грузькому дну, під бомбардуванням німецьких літаків і обстрілом ворожої артилерії.

Ступивши на кримську землю, воїни-визволителі почали стрімко наступати вглибину півострова і на кінець 1 листопада оволоділи рядом населених пунктів. Однак скоро німці підтягнули сили і 2 листопада почали жорстокі контратаки, намагаючись скинути в Сиваш наші війська, що висадилися.

В цих важких умовах вирішальне значення мала швидка переправа через Сиваш військ, техніки, боєприпасів. Бійці і командири виявили при форсуванні велику стійкість і витривалість. Під вогнем противника вони на плаотах, волоком перетаскували через затоку артилерію, боєприпаси, транспортні засоби, продовольство. Старші переправних команд комуністи старший сержант Матвієнко і сержант Золочевський переходили Сиваш по 80 разів².

В результаті десятиденних боїв війська, що висадилися, міцно закріпилися на сивашському плацдармі. З листопада 1943 р. до квітня 1944 р. війська 51-ї армії вели бойові дії характеру активної оборони, зміцнювали позиції³.

У жовтні 1943 р. війська Північно-Кавказького фронту визволили Кубань і Таманський півострів, вийшли до Керченської протоки, і 1 листопада 1943 р. розпочалася керченська десантна операція, яка проходила при сильному штормі на морі, під шаленим вогнем ворога. Передові десантні загони і десантно-штурмові групи були складені з найбільш сміливих та ініціативних комуністів і комсомольців. Першими висадилися південніше Керчі, в районі Камиш-Буруна і Ельтигена (тепер Героївське), війська 18-ї армії. Долаючи жорсткий опір німецько-фашистських окупантів, вони просуvalися вперед. У цих боях чимало радянських воїнів виявили справжній героїзм. Наприклад, санінструктор роти 386-го окремого батальйону морської піхоти, головстаршина Г. К. Петрова за одну ніч ввнесла з поля бою під шаленим вогнем ворога 20 поранених бійців і командирів; коли на шляху десантно-штурмової групи виявилось міне поле, Петрова першою кинулася до нього і знайшла безпечний прохід, завдяки чому було взято один з опорних пунктів ворога. У битві на ельтигенському плацдармі славна дочка радянського народу загинула. За відвагу і героїзм, проявлені при форсуванні Керченської протоки і захопленні плацдарму на півострові, Г. К. Петровій було присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁴. Безсмертний подвиг п'яти героїв-севастопольців повторили десантники-комсомольці — солдати Глущенко, Хот, Шазо, Бурлянский і Заболотний, які в бою проти переважаючих сил противника, обв'язавшись гранатами, кинулися під німецькі танки. Командир роти 2-го батальйону 133-го стрілецького полку 318-ї стрілецької дивізії комуніст, старший лейтенант Іщук разом із старшиною Шуруповим і одним рядовим, прізвисько якого поки що не встановлено, в нерівній битві під Ельтигеном були оточені фашистами. Коли кінчилися патрони, славіні воїни підпустили близько ворогів і підірвали дві протитанкові гранати, що в них залишилися. Разом з героями загинуло шість німецьких солдатів⁵.

Ельтигенський десант відіграв важливу тактичну роль. Він дезорієнтував німецьке командування щодо напрямку головного удару радянських військ, яке перекинуло до Ельтигена значні сили з району північно-східніше Керчі, а це полегшило висадку тут основних десантних сил і створення плацдарму.

Вночі з 2 на 3 листопада десантні загони 56-ї армії висадилися північно-східніше Керчі і в жорстоких боях захопили плацдарм. Ворог чинив шалений опір. Він відтягував у район висадки резерви піхоти та артилерії, невпинно контратакував, обстрілював район причалів. Під час висадки радянські воїни проявляли героїзм і відвагу. Так, гвардієць-матрос Сепармет Ходжаєв підповз до ворожого дзоту, що вів сильний вогонь по радянських воїнах, і закидав його гранатами; потім, ввірвавшись у траншею, знищив 13 німецьких солдатів і 2 офіцери. Зв'язкою гранат він змусив замовчати ще одну вогневу точку. За виявлену відвагу С. Ходжаєву присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Хоробро билася снайпер Тетяна Костиріна. Вже кілька годин підрозділ вів нерівний бій. Неодноразово бійці йшли в атаку, але щоразу під згубним

¹ І. Козлов. Освобождение Крыма, Симферополь, 1949, стор. 11.

² І. Козлов. Назв. праця, стор. 16.

³ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 244, оп. 313325, спр. 2, арк. 9.

⁴ Архів МО СРСР, ф. 288, оп. 9925, спр. 5, арк. 27,35.

⁵ Там же, арк. 27.

вогнем ворога відкочувались назад. Тетяна вбила 14 фашистів, але й сама була поранена. Перев'язавши рану, вона не залишила поля бою, а продовжувала битися. Вогонь фашистів ставав дедалі запеклішим. Він притискував наших воїнів до землі. Тоді ж загинув командир. Порятунком підрозділу був лише в русі вперед. Результат битви вирішували сміливість, винахідливість. І відважна дівчина все це оцінила. Вона першою кинулась на ворожі позиції. За нею піднялися взвод за взводом, рота за ротою, і гітлерівці були відкинуті назад. У цьому бою смертю хоробрих загинула Т. Костиріна. Їй посмертно присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу⁶.

Разом з десантниками висадився на Керченському березі і командир гвардійської дивізії, Герой Радянського Союзу, генерал-майор Б. Н. Аршинцев. Він завжди був на передньому краї, серед бійців, особливо там, де створювалося небезпечне становище. 15 січня 1944 р., перебуваючи на батальйонному командному пункті, Б. Н. Аршинцев загинув. На його честь селище Камиш-Бурун було перейменовано в Аршинцеве.

Під час керченської десантної операції мужньо діяв особовий склад Чорноморського флоту і Азовської військової флотилії. Авіація Чорноморського флоту і 4-ї повітряної армії бомбардувала і обстрілювала ворожі об'єкти, війська і техніку. З літаків десантникам скидалися на парашутах боеприпаси, продовольство, медикаменти.

На 20 листопада закінчилося перекидання 56-ї армії на плацдарм північно-східніше Керчі. В той же день з військ цієї армії було сформовано Окрему Приморську армію, яка, закріпившись на зайнятих рубежах, перейшла до оборони.

Форсування Керченської протоки було визначною операцією. За героїзм при її здійсненні було присвоєно звання Героя Радянського Союзу 58 бійцям і офіцерам сухопутних і військово-морських сил⁷.

Для розширення плацдарму з кораблів Азовської флотилії було висаджено два тактичних десанти. В результаті бойових дій другого десанту в січні 1944 р. була зайнята східна частина Керчі. Й у цих боях радянські воїни вкрили себе немеркнучою славою. При штурмі однієї з висот парторг роти морської піхоти, головстаршина П. Костенко заклав своїм тілом амбразуру німецького дзоту, повторивши подвиг О. Матросова.

Німецьке командування надавало великого значення утриманню Криму. Воно посилює кримське угруповання двома дивізіями і 60 маршовими батальйонами⁸. Чисельність ворожих військ становила 195 тис. живої сили, оснащеної першокласною бойовою технікою⁹. На півночі Криму і на Керченському півострові фашисти спорудили укріплення. Гітлер дав військам наказ: «Жодного кроку назад, будь-що втримати Крим»¹⁰.

Кримська операція, що є однією з важливих операцій Великої Вітчизняної війни, розпочалася 8 квітня 1944 р. Її здійснювали війська 4-го Українського фронту під командуванням генерала Ф. І. Толбухіна, Окрема Приморська армія (командуючий генерал-лейтенант А. І. Єременко), 4-а повітряна армія генерал-полковника авіації К. А. Вершиніна, Чорноморський флот під командуванням адмірала Ф. С. Октябрьського і Азовська військова флотилія, якою командував контр-адмірал С. Г. Горшков.

Головного удару завдавали 51-а армія і 19-й танковий корпус 4-го Українського фронту з плацдарму на південному березі Сиваша в напрямі Сімферополь — Севастополь. Допоміжного удару завдали по ворогові з Перекопського перешийка війська 2-ї гвардійської армії. Окрема Приморська армія наступала частиною сил вздовж Південного берега Кримського півострова.

За день до наступу, 7 квітня, почалася артилерійська обробка позицій противника, наступного дня перед наступом артилерія тривала 2,5 години. Наша артилерія вела такий сильний і прицільний вогонь, що було знищено 70% ворожих артилерійських і мінометних батарей¹¹. Водночас німецькі об'єкти оборони бомбардувала і наша авіація. Після артилерійської обробки радянські війська перейшли в наступ на Перекоп і, прорвавши першу позицію оборони, в той же день зайняли опорний пункт Арм'янськ. Німецько-фашистські війська чинили жорстокий опір, але героїзм і бойова майстерність радянських солдатів і офіцерів забезпечили успіх. На одній з ділянок просування батальйону капітана М. Бакірова було зупинено вогнем ворожого дзоту. Щоб забезпечити дальші успішні дії підрозділу, командир взводу, комсомолец, гвардії лейтенант П. Карелін заклав амбразуру дзоту своїм тілом.

⁶ «Героини войны», М., 1963, стор. 256.

⁷ Архів МО СРСР, ф. 288, оп. 9925, спр. 5, арк. 27.

⁸ С. Г о л н о в. Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне, М., 1954, стор. 146.

⁹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. IV, М., 1962, стор. 89.

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 68573 с., спр. 1, арк. 2.

¹¹ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 313325 с., спр. 2, арк. 93.

На одному з ведучих танків у складі танкового підрозділу вів бій механік-водій гвардії старшина Ф. І. Озерин. Противник відкрив по танку сильний вогонь і підбив його. Проте Ф. І. Озерин зумів відремонтувати бойову машину, направив танк прямо на вогневі точки ворога і подавив їх. Під прикриттям вогню радянських артилеристів Озерин рушив далі. Він подавив ще одну ворожу точку, що перешкоджала просуванню нашої піхоти. Радянський народ високо оцінив героїзм радянського патріота, присвоївши йому звання Героя Радянського Союзу. На цій же ділянці мужньо бився старший сержант К. М. Калинин. Відбиваючи одну з контратак противника, відважний воїн гранатою підбив ворожий танк і знищив його екіпаж. За проявлений героїзм йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Таке високе звання в боях за Крим дістали пілот Л. Г. Біда та багато інших воїнів Радянської Армії.

9 квітня в результаті стрімкого наступу радянські війська оволоділи головною оборонною смугою на Перекопському перешийку і 10 квітня підійшли до сильно укріплених Ішунських позицій.

Ще 8 квітня почала наступ 51-а армія в районі Сиваша. За три дні боїв радянські війська просунулися далеко вглибину Криму і створили загрозу відрізати угруповання німців на Ішунських позиціях. Гітлерівці змушені були залишити свої позиції і почати відступ. Ввечері 11 квітня радянські війська зайняли великий залізничний вузол Джанкої.

Успіхи, досягнуті в північній частині Криму, створили сприятливі умови для наступу радянських військ на Керченському півострові. В ніч на 11 квітня перейшла в наступ Окрема Приморська армія і в той самий день, переборюючи жорстокий опір ворога, вона оволоділа Керчу. Розпочалося стрімке переслідування ворога, що відступав. Полонений командир 9-го Румунського квалерійського полку говорив: «Такий стрімкий наступ росіян для нас був раптовим, оскільки ми гадали, що нам вдасться відірватися і відійти на Акмонайські позиції»¹².

12—15 квітня тривало невідступне переслідування противника на всіх ділянках фронту. 13 квітня було взято Сімферополь. 16 квітня радянські воїни визволили Ялту і Алупку. Відступ німецьких військ з Ялти був прискорений діями загону майора тов. Козикова із з'єднання полковника тов. Преображенського. Цей загін здійснив важкий перехід через гірський хребет Яйли на Південний берег. Люди, автомашини, артилерія, танки рухалися по важких, майже непрохідних дорогах. Кулемети, гармати доводилося спускати з обривів на мотузках. Досягнувши вершини, артилеристи відкрили вогонь по німецько-румунських військах, що відступали.

Протягом 17 і 18 квітня війська 4-го Українського фронту з півночі і сходу та Окрема Приморська армія з південного сходу підійшли до зовнішнього обвода Севастопольського укріпленого району. Для єдності дій Окрема Приморська армія 17 квітня ввійшла в оперативне підпорядкування 4-го Українського фронту. З того часу вона стала йменуватися Приморською армією (командуючий К. С. Мельник).

Активно діяли під час здійснення Кримської операції авіація 8-ї і 4-ї повітряних армій, авіація і військові кораблі Чорноморського флоту, забезпечуючи успішному просуванню наземних військ.

Німецьке командування сподівалося скувати і обескровити радянські війська під Севастополем. 19 квітня Гітлер наказав: «Утримувати Севастопольський обвід і Балаклавські висоти до останнього солдата, не відступати ні на крок»¹³. Щоб піднести бойовий дух і силу опору німецьких і румунських солдатів та офіцерів, їм були обіцяні земельні ділянки в Криму, виплачувалися подвійні оклади, їх нагороджували найвищими орденами. У Севастополь було підкинуто підкріплення живої сили і бойової техніки. Противник сильно укріпив Севастополь. Навколо міста тягнулися три смуги залізобетонних споруд з сотнями дзотів і дотів, тисячами окопів, широко розвинutoї сіткою траншей, дровових загороджень, мінних полів з протитанковими ровами і надовбами. Через кожні 20—25 м були обладнані майданчики для станкових і ручних кулеметів. Основний оборонний рубіж проходив по скелястих висотах і гірських кряжах з сильними природними позиціями. Німці називали укріплення під Севастополем «Кам'яним фронтом». Вони також сильно укріпили Сапун-гору.

Щоб успішніше виконати складне завдання оволодіння Севастополем, радянські війська провели ретельну підготовку до його штурму. Було підтягнуто артилерію великого калібру, підвезено боеприпаси, зосереджено великі сили авіації, наближено тили. В штурмові групи підбиралися найбільш відважні і вмілі бійці та офіцери, комуністи і комсомольці. У військах проводилася велика політико-виховна робота. Моральний стан військ характеризувався наступальним поривом.

5—6 травня частини 2-ї Гвардійської і 51-ї армій перейшли у наступ, щоб відволікти німецько-румунські війська від напрямку головного удару. Вранці 7 травня почався загальний наступ на Севастополь. Фашисти відчайдушно оборонялися, неодноразово контратакували. Особливо жорстокі бої розгорнулися за Сапун-гору, рі-

¹² Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 68573 с, спр. 1, арк. 41.

¹³ Н. Козлов. Назв. праця, стор. 61.

шучий штурм якої почався вранці 7 травня і тривав безперервно протягом 9 годин. Артилеристи тягли гармати на гору, прямою наводкою стріляли по німецьких укріпленнях. Піхотинці вогнем з автоматів, гранатами вибивали противника з траншей, дотів. Часто бої переходили в рукопашні сутички. В міру наближення до гребеня гори просування ставало дедалі важчим. В частинах, що наступали, було вирішено піднести Червоний прапор на вершині Сапун-гори, що вимагало великої мужності і відваги. Воїни несли червоні прапори під шаленим вогнем противника, неухильно просуваючись вперед. На одній з ділянок червоний прапор під сильним кулеметним вогнем ворога підніс кримчанин І. К. Яцуненко. Гранатами він знищив 4 солдатів і одного офіцера. Добіг до купи каміння і встановив прапор. Кілька разів ворог мінами і снарядами розбивав каміння, де знаходився прапор. Але І. К. Яцуненко, не зважаючи на небезпеку, знову його встановлював.

Командир гарматної обслуги, сержант тов. Черняк, прийнятий 5 травня у партію, дістав наказ знищити дот у підніжжя Сапун-гори, що перешкоджав просуванню піхоти. Разом з обслугою він викотив гармату на зручне для стрільби місце і кількома пострілами знищив дот. Сержант тов. Черняк був тяжко поранений. Опритомнівши, він попросив товаришів підняти його, щоб побачити результати стрільби. Вмираючи, він звернувся до воїнів, закликаючи їх ще нещадніше громити ворога¹⁴.

Командир відділення, гвардії старший сержант Л. Г. Валієв першим ввірвався у траншею і дзот противника та знищив 18 солдатів. Діставши поранення в ліву руку, він змінив гвинтівку на гранату і разом з бійцями відділення протягом чотирьох годин вів бій з великою групою противника. В цьому бою Л. Г. Валієв загинув. Йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Німцько-румунські війська, чинячи жорстокій опір, намагалися зупинити частини Радянської Армії на другому оборонному рубежі, але безуспішно. Війська 51-ї і Приморської армій вірвалися в Севастополь. У місті розгорілися кровопролитні бої за кожну вулицю, кожний квартал. Надвечір 9 травня Севастополь був повністю визволений від ворога. Переслідуючи противника, що відступав, наші війська 11 травня прорвали оборонні укріплення на Херсонському півострові. 12 травня кримська наступальна операція закінчилася блискучою перемогою Радянської Армії.

Героїчний подвиг радянських воїнів високо оцінений Батьківщиною. За мужність і героїзм багатьом з'єднанням і частинам були присвоєні почесні найменування «Перекопських», «Сивашських», «Керченських», «Сімферопольських», «Севастопольських». 126 воїнів дістали звання Героя Радянського Союзу, серед них: генерал-майор Є. Я. Савицьких, капітан Ф. Д. Дібров, лейтенанти М. Я. Дзигунський і В. Ф. Жуков, рядові І. І. Полікахін та ін. Командир ескадрильї, Герой Радянського Союзу В. Д. Лавриненков був нагороджений другою медаллю «Золота зірка». Тисячі радянських воїнів були нагороджені медалями і орденами. Імена славних синів і дочок, чий ратні подвиги уславили Батьківщину, ніколи не забуде народ,

К. М. ШАМКО

НЕВТОМНИЙ ОРГАНІЗАТОР МАС

(ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. В. МЕДВЕДЕВА)

Олексій Васильович Медведєв належить до представників загартованої когорти ленінської гвардії більшовиків, яка пройшла тернистий шлях підпілля в умовах царизму, боролася на барикадах 1905 р., винесла тягар років чорної реакції, йшла в перших рядах у боротьбі за перемогу Великого Жовтня, відстоювала Радянську владу у вогні громадянської війни і внесла свій вклад у будівництво соціалізму в нашій країні.

О. В. Медведєв народився 10(22) березня * 1884 р. в селищі Серено-Заводськ, Бунашевської волості, Козельського повіту, Калузької губернії, в родині робітника. Суворими, фізично виснажливими були його дитинство і юність. Після закінчення сільської парафіяльної школи у 1897 р. тринадцятирічний Медведєв пішов працювати на місцевий завод. У 1902 р. завод припинив свою роботу і Олексій Медведєв разом з батьком переїжджає до м. Бежиця, де поступає учнем у ливарну майстерню машинобудівного заводу. Через рік О. В. Медведєв виїжджає до Москви і стає стержпневим на чавуноливарному заводі Добрових і Набогльц. Тут він відвідує нелегальні гуртки, бере участь у розповсюдженні революційних листівок серед робітників Замо-скворіччя. У травні 1904 р. О. В. Медведєв вступає до лав ленінської партії і цілком віддається справі служіння народу. Там, у Москві, він проходить велику школу ре-

¹⁴ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 10118 с, спр. 6, арк. 689.

* ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 1568, арк. 115.

волюційної боротьби, бере активну участь у страйках і демонстраціях 1905 р. Після розгрому московського грудневого повстання О. В. Медведева увільнили із заводу і він, уникаючи переслідування поліції, змушений був переходити з одного міста в інше.

Деякий час О. В. Медведев працює у Брянську, а в 1906 р. в Луганську — ливарником на заводі Гартмана і входить до Луганської організації РСДРП. У кінці 1907 р. Олексій Васильович знову в Москві і поступає на роботу в депо Курської залізниці помічником слюсаря. Зв'язавшись з більшовицькою організацією Рогозького підрайону Москви, він енергійно розгортає роботу серед залізничників вузла. Це не залишилось непоміченим для царських сатрапів, і він змушений у 1909 р. переїхати в м. Козьма-Дем'янськ, поблизу Ярославля, потім до Нижнього Новгороду, Царицина, Дебальцево, Торєць... У 1911 р. Олексію Васильовичу вдалося поступити слюсарем на Макіївський металургійний завод.

У 1912 р. О. В. Медведев прибуває до Петербурга. Там він стає слюсарем на механічному заводі «Новый Айваз» і з перших же днів включається в активну боротьбу пітерського пролетаріату. Як член заводського страйкового комітету, член Петроградської центральної ініціативної групи РСДРП, він бере активну участь у керівництві боротьбою петербурзьких робітників. 7 листопада 1913 р. О. В. Медведева було заарештовано. Після чотиримісячного ув'язнення його висилають із Петербурга, і він переїздить до Ревеля, а згодом до Риги, де йому вдалося влаштуватися слюсарем на механічний завод «Фельзер».

На початку 1915 р. Олексія Васильовича знову заарештовують і висилають за межі Прибалтики. Після цього О. В. Медведев, уже досвідчений, випробуваний більшовик-підпільник, прибуває до Харкова і поступає на механічний завод Алексеєва. Листопадові арешти 1914 р. серйозно послабили діяльність Харківської організації РСДРП. Комітет був розгромлений. Постало завдання якнайшвидше відновити організацію і активізувати її діяльність. У кінці травня 1915 р. на зборах більшовиків, що відбулися в лісі за десять кілометрів від Харкова, було обрано тимчасове бюро у складі Г. П. Баглаєнка, Я. І. Базанова і О. В. Медведева, якому доручили створити з наявних членів партії гуртки і провести в них вибори уповноважених. Через тиждень збори гурткових уповноважених у складі О. В. Медведева, М. Ю. Ляхіна, Я. І. Базанова, М. В. Скобєєва, І. І. Баглаєнка і Рудова (що виявився провокатором) оголосили себе Харківським комітетом РСДРП. Після цього робота активізувалася. Начальник Харківського губернського жандармського управління в донесенні від 10 серпня 1915 р. Департаменту поліції повідомляв: «Серед більшовиків налагоджується робота, встановлюються зв'язки. З виїздом із Харкова Баглаєнка заступником його залишається «Антон» [О. В. Медведев]»¹.

Олексій Васильович організовує робітничий гурток на заводі Алексеєва. Налагоджуються зв'язки з іншими підприємствами. Зростає кількість членів організації. Згодом були проведені перевибори комітету РСДРП. На зборах представників усіх партійних груп міста О. В. Медведев зробив звітну доповідь. Доповідач, а також присутні, що виступали на зборах, відзначили похвалення революційної роботи, підвищення інтересу до політичного життя. До складу нового комітету були обрані О. В. Медведев, О. В. Смєльянов (Сурик), М. Ю. Ляхін, Я. І. Базанов та Рудов. Це сприяло активізації роботи партійної організації Харкова. З ініціативи Медведева Харківський комітет РСДРП встановив тісний зв'язок з більшовицькими організаціями Петрограда, Москви і ряду промислових центрів України. З цією метою у вересні 1915 р. комітет відрядив Я. І. Базанова в Москву і Петроград².

У другій половині листопада 1915 р. відбулась Харківська міська партійна конференція, яка обговорила й ухвалила ряд важливих рішень, що відповідали вказівкам В. І. Леніна. Конференція вирішила створити обласну організацію РСДРП. Конференція обрала новий склад міського партійного комітету, до якого увійшли О. В. Медведев, М. Ю. Ляхін, С. І. Покко та ін. Незабаром після конференції О. В. Медведев виїхав у Катеринослав та в інші міста Донбасу, щоб встановити зв'язки з більшовицькими організаціями та домовитися про скликання конференції партійних організацій Півдня Росії. Ця поїздка Олексія Васильовича була досить успішною. «Поїздка Медведева, — писав Я. І. Базанов, — мала велике значення ще і в тому відношенні, що йому вдалося проробити грандіозну роботу по підготовці Південної обласної конференції, яка скликала з нашої ініціативи з метою об'єднання роботи всього південного району і створення єдиного керівного органу»³.

Наприкінці грудня 1915 р. О. В. Медведева було заарештовано і після тримісячного тюремного ув'язнення вислали за межі Харківської губернії. На початку 1916 р. він нелегально повертається до Петрограда, де, часто міняючи місце роботи, продов-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 1571, арк. 89.

² Там же, арк. 264.

³ Я. Базанов. Семь месяцев партийной работы в Харькове (1915 г.). Журн. «Пролетарская революция», 1922, № 9, стор. 125.

жує революційну роботу на заводах «Рено», Пузирьова, «Новый леснер». Його обирають членом Виборзького райкому і членом Петербурзького комітету РСДРП. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції О. В. Медведєв став членом Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, членом міської думи. В ці дні Олексій Васильович веде активну роботу по підготовці Великої Жовтневої соціалістичної революції і бере безпосередню участь у її здійсненні.

Після перемоги Жовтневого збройного повстання О. В. Медведєв працює членом Трибуналу друку Петроградської Ради. В 1918 р., коли кайзерівські полчища рушили на молоду Республіку Рад, Олексій Васильович добровільно іде на фронт, бере участь у боях під Псковом. У кінці лютого 1918 р. О. В. Медведєв за завданням партії іде в м. Сизрань для надання допомоги місцевій більшовицькій організації у зміцненні Радянської влади. Там він працює комісаром банку і членом виконкому Ради. В липні 1918 р. Олексій Васильович повертається на батьківщину, в Козельський повіт, Калузької губернії, де працює головою повітового комітету РКП(б), головою ревкому, обирається членом Калузького губкому партії.

Наприкінці 1919 р. ЦК РКП(б) направляє Олексія Васильовича на Україну. Він працює головою повітового комітету КП(б)У і головою ревкому в м. Біла Церква. У лютому 1920 р. на білоцерківській повітовій партконференції О. В. Медведєва було обрано делегатом IV Всеукраїнської партійної конференції КП(б)У⁴.

25 квітня 1920 р. буржуазно-поміщицька Польща напала на Радянську Україну. О. В. Медведєв організовує загін добровольців і вирушає на польський фронт. Після розгрому білополяків, на Південному фронті у складі XIII армії Олексій Васильович бере участь у розгромі врангелівських військ у Криму.

Після ліквідації врангелівського фронту О. В. Медведєв працює на відповідальній господарській роботі в Криму: комісаром будівництва залізниць, головою Кримметалу, обирається членом Бахчисарайського повітового комітету партії. В 1921—1922 рр. О. В. Медведєв працює в ЦК профспілки металістів у Харкові, в Головметалі Укруднаргоспу, обирається секретарем парторганізації УРНГ, членом Петінського (Пілехановського) райкому КП(б)У, а потім був обраний головою Харківської Губпрофради. На VII конференції КП(б)У, що відбулася в квітні 1923 р. в Харкові, Олексій Васильович був обраний членом ЦК КП(б)У. Йому одному з перших довелося втілювати в життя вказівки В. І. Леніна про об'єднання органів партійного й державного контролю. Під його керівництвом вироблялися організаційні форми злиття ЦКК і РСІ. У червні 1923 р. II Пленум ЦКК КП(б)У ухвалив організаційну структуру ЦКК і РСІ і обрав О. В. Медведєва головою ЦКК КП(б)У. В середині листопада 1923 р. О. В. Медведєв приступив до виконання також і обов'язків Наркома РСІ. VIII Всеукраїнська конференція підбила перші підсумки роботи об'єднаного органу ЦКК і РСІ, очолюваного О. В. Медведєвим. У рішенні конференції відзначалося, що лінія контрольної партійної роботи і робітничо-селянської інспекції взята вірно і чітко спрямована на оздоровлення і зміцнення партії, на спрощення і упорядкування радянських і господарських органів⁵. На травневому (1924 р.) Пленумі ЦК КП(б)У Олексій Васильович був обраний секретарем, членом Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У⁶.

У січні 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У, обговорюючи питання про становище в Катеринославському губкомі, вирішило зміцнити його керівництво, рекомендувавши з цією метою О. В. Медведєва секретарем Катеринославського губкому КП(б)У⁷. 25 лютого 1925 р. пленум Катеринославського губкому КП(б)У одногослосно затвердив О. В. Медведєва секретарем губкому і ввів його до складу бюро губкому⁸, де він працював майже три роки.

Листопадовий (1927 р.) Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У знову обрав Олексія Васильовича другим, організаційним секретарем, членом Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У⁹.

За час роботи на Україні особливо яскраво проявились здібності О. В. Медведєва як організатора і політичного діяча ленінського типу. В його діяльності поєднувались ленінська принциповість і непримиренність до ворогів ленінізму, палка любов до Батьківщини, мужність, кришталева чесність й особиста скромність. Він часто бував на заводах, шахтах, найбільш відаалених куточках республіки, де вивчав роботу партійних організацій, подавав їм конкретну допомогу, виступав з доповідями і лекціями. Тільки перед II конференцією КП(б)У (квітень 1929 р.), яка розглянула важливі питання соціалістичного будівництва, Олексій Васильович об'їхав п'ять округів.

⁴ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 13, од. зб. 36, арк. 92.

⁵ «Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У», 1924, № 2, стор. 206.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 126, арк. 1.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145а, од. зб. 25, арк. 5.

⁸ Газ. «Звезда», 26 лютого 1925 р.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 215, арк. 1, 3.

Досвідчений комуніст, О. В. Медведєв був чудовим пропагандистом ідей В. І. Леніна, історії нашої партії. У статті «25-річчя II з'їзду партії», відзначаючи значення з'їзду, він писав: «Перший параграф запропонованого Леніним статуту партії без перебільшення можна назвати згустком більшовизму в організаційному питанні. У цьому маленькому параграфі суть партії, її роль виявлено якнайповніше. Не дарма з приводу статуту, і особливо з приводу цього параграфу вирости жорстокі суперечки, що вийшли з рамок обговорення організаційного питання»¹⁰.

З 1930 р. діяльність О. В. Медведєва проходить поза межами України. На V Всесоюзному з'їзді Рад СРСР у 1930 р. його обрано кандидатом у члени Президії ЦВК СРСР та секретарем ЦВК СРСР. У 1935 р. Президія ЦВК СРСР затвердила його членом Верховного Суду СРСР. О. В. Медведєв був делегатом XI—XVII з'їздів партії. На XIII—XV з'їздах він обирався членом ЦК ВКП(б), на XVI з'їзді — членом ЦК ВКП(б).

Під час роботи на Україні він був делегатом IV, VI—VIII конференцій, IX—X з'їздів КП(б)У. На VI конференції обирався кандидатом у члени ЦК КП(б)У, а на VII конференції — членом ЦК КП(б)У. На VIII конференції, IX, X з'їздах КП(б)У був обраний членом ЦК КП(б)У. В 1924—1925 рр. і 1927—1929 рр. — член Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У.

О. В. Медведєв став жертвою культу особи Сталіна. Після XX з'їзду КПРС, який відновив ленінські норми партійного життя та соціалістичну законність, добре ім'я О. В. Медведєва повністю реабілітовано.

Т. М. КОЛЬЯК

ФЕЛІКС КОН НА УКРАЇНІ

(ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Серед славної когорти польських революціонерів, що внесли великий вклад у справу боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, визначне місце належить Феліксу Яковичу Кону, сторіччя з дня народження якого відзначатиметься 30 травня 1964 р. Член першої марксистської партії польського робітничого класу «Пролетаріат» (1882—1885 рр.), член ЦК ППС-лівниці, Ф. Я. Кон став після Жовтневої революції одним з видатних діячів Комуністичної партії України і Української Радянської держави.

Фелікс Кон залишив після себе величезну літературну спадщину, серед якої найбільший інтерес становлять його мемуари¹. Проте слід зауважити, що спогади Ф. Я. Кона закінчуються подіями 1907 р.; вміщена в словнику «Гранат» автобіографія Фелікса Кона² дає лише короткі відомості про наступний період його діяльності. Результатом дослідження життєвого шляху Ф. Я. Кона є видана у 1963 р. в серії «Борці за велику справу» брошура «Фелікс Кон»³. Не претендуючи на відображення всіх етапів багатогранного і бурхливого життя революціонера, дана стаття висвітлює лише ті сторінки біографії Ф. Я. Кона, які були зв'язані з його перебуванням і роботою на Україні.

Засуджений по процесу партії «Пролетаріат», Ф. Я. Кон майже 18 років відбував каторгу і заслання в Сибіру, а в середині 1904 р. повернувся до Варшави. Тривала відірваність від революційного руху не минула для нього безслідно. Шукаючи своє місце в боротьбі, Фелікс Кон примкнув до дуже пістрявої за своїм складом реформістської ППС. Надзвичайно велику роль у його революційному загартуванні відіграло перебування Ф. Я. Кона на Україні — в Миколаєві і Одесі в період революційного піднесення у 1905 р. Робота в тісному контакті з одеськими більшовиками була для нього прекрасною школою боротьби. «В цей час мені довелося багато чого повчитися у керівництва РСДРП»⁴, — згадував він. Під час роботи в Миколаєві, в газеті «Южная Россия», Ф. Я. Кон був відомий своїми гострими статтями і викривальними фейлетонами, які він підписував псевдонімом «Панглюсс». Приїхавши в охоплену страйками Одесу восени 1905 р., зблизившись з місцевими більшовиками, він став активним учасником жовтневих подій у місті. Запальні промови Фелікса Кона на багатолюдних мі-

¹⁰ Газ. «Комуніст», 24 липня 1928 р.

¹ Фелікс Кон. За пятьдесят лет, тт. 1—2, 3—4, изд. 2-е, М., 1936 (українською мовою — За пятьдесят років, тт. 1—3, Харків, 1933—1935); його ж, Под знаменем революції, Харьков, 1926; його ж, Воспоминания, М., 1931, та ін.

² «Энциклопедический словарь Гранат», изд. 7-е, т. 41, ч. 1, стор. 201—211.

³ Л. Нагорна. Фелікс Кон, К., 1963.

⁴ Фелікс Кон. За пятьдесят лет, т. 3—4, стор. 256.

тингах в університеті і з думського балкона 18 жовтня, його участь у будівництві барикад на вулицях міста і в загонах самооборони в дні єврейського погрому звернули на себе увагу місцевої охорони. Зразу ж після закінчення загального жовтневого політичного страйку Фелікс Кон змушений був залишити Одесу.

Після арешту у Варшаві наприкінці 1906 р. Ф. Я. Кон, на той час член ЦК ППС-лівниці, емігрував з Росії до Австро-Угорщини. На кілька років місцем його перебування стали міста Західної України. У Дрогобичі і Бориславі Фелікс Кон очолював робітничі больничні каси. У Львові він активно працював у місцевому бюро емігрантів; голос Фелікса Кона рішуче прозвучав у вимозі звільнити В. І. Леніна з австрійської тюрми в серпні 1914 р.⁵ В цей час Ф. Я. Кон багато працював як історик. В Галичині він написав «Історію революційного руху в Росії від 1861 року до розгону II Думи», працю «Військові суди у Царстві Польському» та ін.

На початку імперіалістичної війни Ф. Я. Кон переїхав у Швейцарію, а після Лютневої революції з другим поїздом політемігрантів повернувся до Росії і в травні 1917 р. увійшов до складу Центрального виконавчого комітету груп ППС-лівниці в Росії. За дорученням ЦВК влітку 1917 р. він об'їхав місцеві організації ППС-лівниці, зокрема побував у Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві та інших містах України. У грудні 1917 р. Фелікс Кон як представник ЦВК груп ППС-лівниці в Росії був присутній у Харкові на конференції українських організацій і груп ППС-лівниці⁶. Невдовзі після цього Фелікс Якович переїхав на постійну роботу на Україну як комісар у польських справах по Харківському округу⁷.

В кінці 1918 р., коли СДПіЛ та ППС-лівниця об'єдналися в одну партію — Комуністичну робітничу партію Польщі, а їх місцеві групи в Росії влилися до відповідних організацій РКП(б), Фелікс Кон разом з очолюваною ним харківською групою ППС-лівниці увійшов до рядів Російської комуністичної партії (більшовиків). «День появи Фелікса Яковича в рядах компартії,— писав через кілька років Д. З. Мануїльський,— був днем неспіреної радості для старих більшовиків... В цій появі ми бачили тоді ще один доказ того, що все свідоме, революційне, життєздатне, що є у пролетаріаті, може бути тільки у нашому таборі, в нашій партії, в наших рядах»⁸.

Весною 1919 р. партія направила Ф. Я. Кона у Київ. Тут він очолив численну групу польських комуністів і став редактором її органу, перетвореного незадовго перед тим в орган ЦК КП(б)У — газету «Głos komunisty». Редагований Феліксом Коном «Głos komunisty» вів широку пропагандистську роботу серед трудящих-поляків на Україні, підкреслюючи, що їх найперший інтернаціональний обов'язок — стати на захист завоювань Жовтня. «В час, коли вся Україна з'єдналася в єдиному пориві — «На фронті!»..., в її голосі, сповненому свідомості, запалу і почуття обов'язку, не може бракувати голосу польського робітника»⁹,— писав Ф. Я. Кон. Кияни добре знали і силу друкованого слова полум'яного публіциста, і вплив його усних виступів. Член ВУЦВК, член колегії Наркомату закордонних справ України, Фелікс Кон мало не щодня виступав на мітингах, конференціях, робітничих зборах.

Незадовго перед загарбанням депікітями Києва в кінці серпня 1919 р. Ф. Я. Кона було відкликано до Москви для роботи в Польському бюро агітації і пропаганди при ЦК РКП(б). Повернувшись після визволення Харкова на Україну, він працював у складі Всеукраїнського, очолюючи його відділ в справах юстиції. Після переїзду в середині лютого 1920 р. до Києва Ф. Я. Кон був обраний членом Київського губкому КП(б)У. В дні, коли партійні організації України обговорювали історичну постанову VIII Всеросійської конференції РКП(б) і тези до IV конференції КП(б)У «Державні взаємовідносини Радянської України з Радянською Росією», Фелікс Кон виступав як невтомний поборник найтіснішої єдності російського і українського народів, гнівно викривав ворогів цієї єдності, тих, хто намагався штовхнути український пролетаріат в болото націоналізму. «Зараза націоналізму ще не зжита. Нам треба засукаати рукави і довго працювати»¹⁰,— говорив він з трибуни IV конференції КП(б)У.

Після IV конференції КП(б)У Ф. Я. Кон увійшов до складу Тимчасового Центрального Комітету КП(б)У, створеного згідно з рішенням ЦК РКП(б) у квітні 1920 р., і став членом його Оргбюро. ЦК КП(б)У доручив Феліксу Яковичу також роботу серед комуністів-галичан. І конференція крайової партійної організації КП(б)У Східної Галичини та Буковини 23—24 квітня 1920 р., в роботі якої Фелікс Кон брав участь як представник ЦК КП(б)У, обрала Галицький організаційний комітет КП(б)У — Галорком. Головою його став Ф. Я. Кон.

⁵ Валентина Найдус, Ленин в Польше, М., 1957, стор. 157.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 281, оп. 1, од. зб. 8, арк. 1.

⁷ R. Jabłoński. Wspomnienia, 1905—1928, Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe, 1962. с. оп. 200.

⁸ Газ. «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У), 14 лютого 1922 р.

⁹ Газ. «Głos komunisty», 18 червня 1919 р.

¹⁰ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. І, оп. 13, од. зб. 28, арк. 119.

25 квітня 1920 р. буржуазно-поміщицька Польща почала новий похід проти радянських республік. Разом з Ф. Е. Дзержинським, Я. С. Ганецьким, С. Я. Бобинським та іншими поляками-інтернаціоналістами, що перебували в цей час у Радянській країні, Ф. Я. Кон рішуче підняв свій голос проти імперіалістичних зазіхань польської правлячої кліки. «Польська шляхта нав'язує нам боротьбу — ми приймаємо виклик. Польська шляхта хоче бути битою — вона відчує силу пролетарської влади!»¹¹, — так закінчив він свій виступ на Київській губернській партійній конференції 25 квітня 1920 р. За дорученням ЦК КП(б)У Ф. Я. Кон здійснював керівництво мобілізацією комуністів у Київській губернії; цю мобілізацію було закінчено за одну добу. До останніх днів перед окупацією Фелікс Якович залишався в Києві. Про свою розмову з ним по прямому проводу 4 травня розповів В. І. Ленін в папутьному слові червоноармійцям, які йшли на польський фронт¹². А коли Червона Армія перейшла в рішучий наступ проти окупантів і вступила на землі Західної України, різко активізував свою роботу очолюваний Ф. Я. Коном Галорком. Разом з підпільним ЦК КПСГ і Галревкомом він став ідейним і організаційним центром боротьби трудящих Східної Галичини й Буковини за владу Рад. Галорком брав активну участь у створенні галицьких військових частин у складі Червоної Армії, видавав листівки й звернення до трудящих, газету «Галицький комуніст».

На початку липня 1920 р. Ф. Кон — один з організаторів Закордонного відділу ЦК КП(б)У, який повинен був очолити підпільну роботу на окупованій території України. За активною участю Ф. Я. Коно розроблявся план перекидання в Крим групи партизанів-комуністів на чолі з О. В. Мокроусовим. Очолювана Мокроусовим Повстанська армія Криму відіграла велику роль у визволенні півострова від білогвардійців.

В кінці липня Ф. Кон виїхав до Польщі, де входив до складу Польревкому — першого зародкового революційного польського уряду, який поширював свою владу на визволені території. Коли ж Червона Армія змушена була залишити межі Польщі, Фелікс Кон повернувся на Україну. Після V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) його було обрано кандидатом у члени Політбюро і членом Оргбюро ЦК КП(б)У. Очолюючи агітаційно-пропагандистський відділ ЦК, Ф. Я. Кон одночасно (з лютого 1921 р.) керував Польським бюро ЦК КП(б)У, був секретарем Контрольної комісії ЦК. Крім того, він активно працював у складі ВУЦВК, а на VIII Всеросійському з'їзді Рад був обраний до складу ВЦВК.

З березня 1921 р. Ф. Я. Кон працював першим секретарем ЦК КП(б)У. Він очолив партійну організацію республіки у надзвичайно тяжкий період заліковування ран, завданих імперіалістичною і громадянською війнами, в період крутого повороту партії від політики воєнного комунізму до нової економічної політики, в час напруженої боротьби проти численних — явних і прихованих — ворогів нового ладу. В цих складних умовах комуністи України наполегливо проводили в життя курс, накреслений X з'їздом РКП(б), курс, розрахований на побудову фундаменту соціалізму в Країні Рад.

На VI конференції КП(б)У, яка проходила в грудні 1921 р., делегати одностайно відзначали велику роботу, проведену ЦК КП(б)У в галузі господарського і культурного будівництва, зміцнення єдності партійних рядів. «У нас є вугілля, у нас працюють домни, транспорт у русі, армія зміцнюється, внутрішнє становище закріплене, зовнішні перспективи перед нами сприятливі. Можна сказати, роботою своєю ЦК цілком себе виправдав»¹³, — говорив у своєму виступі на конференції М. О. Скрипник. Конференція одностайно схвалила політичну лінію і практичну діяльність очолюваного Ф. Я. Коном ЦК КП(б)У.

Роботу українських більшовиків у боротьбі проти голоду високо оцінив В. І. Ленін. «Так, ви зробили багато», — сказав він Ф. Я. Кону після його доповіді в Кремлі¹⁴.

Невдовзі після VI конференції КП(б)У Фелікс Якович залишив Україну. Після короткочасного перебування на посту начальника Українського політуправління РСЧА (УкрПУР'у) його було відкликано для роботи у Виконкомі Комінтерну. Проте, працюючи в Москві, Фелікс Кон не поривав найтісніших зв'язків з Україною. Будучи повноважним представником ВУЦВК при Президії ВЦВК в усіх справах і питаннях, що стосуються України, він працював у тісному контакті з Президією ВУЦВК, ЦК КП(б)У, урядом Радянської України. Ф. Я. Кон був у числі делегатів України на X Всеросійському з'їзді Рад та на I з'їзді Рад Союзу РСР. На I з'їзді Рад Союзу РСР він був обраний до складу ЦВК СРСР від УРСР, а на першій сесії ЦВК увійшов до складу Президії ЦВК від Української РСР. В 1923—1924 рр. Фелікс Яко-

¹¹ Газ. «Коммунист» (орган Київського губкому КП(б)У), 27 квітня 1920 р.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 102.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 58, арк. 56.

¹⁴ «Пятая губернская конференция фелікса (26 ноября — 1 декабря 1921 г.)», К., 1921, стор. 9.

вич продовжував активно співробітничати в українській пресі, зокрема, в газеті «Комуніст».

У 20-х роках Ф. Я. Кон ще двічі побував на Україні. У березні-квітні 1926 р. разом з С. Держинською він відвідав Київ, взяв участь у зборах трудящих-поляків, що відбулися в польському робітничому клубі. У березні 1929 р., працюючи відповідальним редактором «Рабочей газети» — органу ЦК ВКП(б), — Фелікс Кон побував у Донбасі. В Артемівську він взяв участь у роботі міської партійної конференції, виступав з лекціями і доповідями перед трудящими¹⁵.

Трудящі республіки свято шанують пам'ять про стійкого комуніста-ленінця, полум'яного інтернаціоналіста Ф. Я. Кона. Його ім'ям названа одна з донецьких шахт.

Л. П. НАГОРНА

ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК ДОНЕЦЬКОГО БАСЕЙНУ Л. І. ЛУТУГІН

(ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Леонід Іванович Лутугін був одним з видатних представників передової дореволюційної російської інтелігенції, яка в тяжких умовах царизму віддавала всі свої сили розвитку вітчизняної науки і техніки. Л. І. Лутугін є основоположником вугільної геології у нашій країні. Особливо великий вклад вінс вивчення Донецького басейну, де провадив дослідження протягом 22 років (з 1892 по 1914 рр.).

Народився Л. І. Лутугін 4 березня (21 лютого) 1864 р. у Петербурзі в сім'ї дрібного торговця. В 1884 р. вступив до Петербурзького гірничого інституту, який закінчив у 1889 р. Протягом 1890—1891 рр. досліджував геологію вододілу між Північної Двіни і Волги, за що Географічне товариство присудило йому срібну медаль. У 1892 р. молодий геолог був запрошений складати докладну геологічну карту Донбасу. З того часу почалася робота Л. І. Лутугіна в Донецькому басейні, яка стала основою в його житті. Вже в перший рік своєї роботи в Лисичанському районі Л. І. Лутугін зробив правильний висновок, що поклади Донецького басейну знаходяться в різко розмежованих горизонтах, а через це можлива паралелізація вугільних пластів різних районів Донбасу. Великою заслугою Л. І. Лутугіна було створення нового методу геологічних досліджень. Так, для геологічної зйомки він використав спеціальні для Донбасу можливості простежування на поверхні виходів корінних порід і завдяки цьому пов'язування між собою окремих геологічних розрізів прямо в полі. Такий метод геологічного картування давав змогу простежити кожний пласт вугілля, що мало важливе практичне значення. Незважаючи на тяжку хворобу (астма), Л. І. Лутугін віддавав донецькій зйомці всі свої сили і знання.

До початку роботи VII Міжнародного геологічного конгресу, який відбувся в 1897 р. в Росії, був повністю вивчений і складений розріз товщі палеозойських відкладів Донбасу потужністю понад 12 м. Для учасників Міжнародного конгресу була організована спеціальна екскурсія в Лонецький басейн. Зарубіжних геологів вразила глибина наукової розробки геології Донбасу. Л. І. Лутугін глибоко цікавився різними питаннями розвитку гірничої справи і станом науки і техніки в Росії, багато працював у Товаристві гірничих інженерів, а згодом — у Російському технічному і Вільному економічному товариствах, займаючи там провідне становище, був одним з ініціаторів і організаторів ряду науково-технічних з'їздів, як, наприклад, I і II Всеросійських з'їздів діячів практичної геології і розвідувальної справи в 1903 р. і 1911 р., II Всеросійського з'їзду діячів гірничої справи, машинобудування і металургії в 1913 р. і т. д. Л. І. Лутугін був засновником школи геологів-вугільників, його учнями є відомі радянські геологи академік П. І. Степанов, член-кореспондент АН СРСР М. М. Яковлев, заслужений діяч науки і техніки РРФСР проф. О. О. Гапеев, проф. В. І. Яворський та ін.

Л. І. Лутугін відзначався прямою і принциповістю у переконаннях. Будучи викладачем Гірничого інституту, він незмінно виступав з підтримкою вимог революційно настроєного студентства, у 1904 р. разом з іншими п'ятьма професорами демонстративно залишив інститут на знак протесту проти реакційних дій директора, брав активну участь у революції 1905 р.

У 1907 р. Л. І. Лутугін одержав за свою роботу «подяку» від царських властей: його було звільнено з Геологічного комітету за політичні переконання і антиурядову громадську діяльність за «третім» пунктом, тобто без пояснення причин. Прагнучи завершити геологічну зйомку Донбасу, Лутугін погодився керувати роботами комітету без будь-якої винагороди, в 1911 р. разом із співробітниками склав геологічну

¹⁵ Див. «Рабочая газета» № 66, 22 березня 1929 р.

оглядову карту Донецького басейну в масштабі 1 : 126 000. Ця карта демонструвала-ся в Італії на Міжнародній Туринській виставці і дістала дуже високу оцінку. Всі учасники складання карти були нагороджені золотими медалями. Створення геологічної карти дало змогу науково підійти до надзвичайно важливого питання — підрахунку запасів вугілля в Донбасі. Такий підрахунок зробили Л. І. Лутугін і його учень П. І. Степанов у 1912 р. для XII Міжнародного геологічного конгресу.

Наукові дослідження Лутугіна подали велику допомогу розвитку кам'яновугільної промисловості в Донецькому басейні. Донецький басейн став найбільш вивченим кам'яновугільним басейном Європи. Однак Лутугіна, як «неблагонадійного», намагалися під різними приводами усунути від роботи в Донбасі. У 1912 р. харківський губернатор заборонив йому працювати в межах Харківської губернії, а в 1914 р. його змусили припинити роботу в Донбасі. На знак протесту разом з Лутугіном залишили Донбас і його найближчі співробітники О. О. Гапеев, В. І. Яворський, А. А. Снятков. У тому самому році Л. І. Лутугін з геологами своєї групи розпочав вивчення малодослідженого в той час Кузнецького кам'яновугільного басейну, в результаті чого були за короткий строк виявлені запаси вугілля в 250 млрд. т. Дослідження в Кузбасі Л. І. Лутугін провадив уже будучи тяжко хворим. 30 (17 серпня) 1915 р. він помер під час польових робіт у с. Кольчугіне.

Смерть Л. І. Лутугіна тяжко вразила всю прогресивну Росію. На вимогу громадськості тіло видатного дослідника було перевезено до Петербурга. 11 вересня (29 серпня) відбулися похорони (на Літераторських містках Волкового кладовища), в яких взяло участь багато робітників і студентської молоді. Провести вченого-геолога в останню путь прийшов О. М. Горький. Біля могили відбувся мітинг, який закінчився співом маршу «Ви жертвою пали».

Для увічнення пам'яті Л. І. Лутугіна був створений спеціальний комітет, до якого ввійшли О. М. Горький і В. Г. Короленко. На зібрані кошти у Петрограді відкрили народний університет ім. Л. І. Лутугіна. Та по-справжньому оцінено заслуги вченого-геолога в радянський час. Його ім'ям названі місто, залізнична станція і чавуноливарний завод в Донбасі, в Чистяківському районі ім'ям Лутугіна названа одна з найбільших шахт, а в Кузнецькому басейні — один з вугільних пластів.

Ю. О. АНІСІМОВ

ДО 200-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ ЗАВОДУ «АРСЕНАЛ»

Робітники київського «Арсеналу» першими на Україні підняли прапор боротьби за Радянську владу. Стійко і самовіддано боролись вони проти банд буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Багато арсенальців героїчно билось в рядах Червоної армії проти денікішчини і куркульсько-петлюрівських банд. Революційні виступи арсенальців — яскрава сторінка боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення. Робітники «Арсеналу» завжди були і зараз є в перших рядах робітничого класу України. Тому вивчення героїчної історії заводу є дуже актуальним.

Проте в історичній та довідковій літературі була розбіжність щодо дати заснування київського «Арсеналу». Так, у Великій Радянській Енциклопедії і в Українській Радянській Енциклопедії його заснування датється 1764 р.¹, у нарисі Д. І. Мишка — 1784 р.² Автору цих рядків вдалося знайти і дослідити цілий ряд документальних матеріалів, які зберігаються в Архіві військово-історичного музею артилерії та інженерних військ (ВІМАІВ) у Ленінграді і значною мірою проливають світло на історію заснування цього військового підприємства.

У другій половині XVII ст. — на початку XVIII ст. Київ був форпостом Росії на південному заході і відіграв важливу роль у військово-стратегічному відношенні. Тому у 1706—1707 рр. на базі укріплень Києво-Печерського і Вознесенського жіночого монастирів Петро I створив фортецю, в сараях і погребах якої зберігалися зброя, порох і артилерійські припаси. Під час Північної війни та Прутського походу 1711 р. Київська фортеця відігравала важливу роль у постачанні російської армії артилерією і боеприпасами³. Боротьба в другій половині XVIII ст. за остаточне возз'єднання українських і білоруських земель, а також загострення російсько-турецьких відносин вимагали створення великого підприємства для виготовлення і ремонту військового спорядження, яке було б певною мірою захищене від нападу ворога і знаходилось би досить близько від кордонів держави. В 1750 р. був виданий указ Єли-

¹ «Большая Советская Энциклопедия», вид. друге, т. 3, М., 1950, стор. 117; «УРЕ», К., 1959, т. I, стор. 305.

² Д. Мишка, Київ, К., 1954, стор. 38.

завети Петрівни про вивіз артилерії і припасів з території Вознесенського жіночого монастиря і про спорудження у Києві «магазеїна» (арсеналу)⁴, а в липні 1751 р. в канцелярію головної артилерії і фортифікації з Києва надіслали кошториси на будівництво⁵. Перше, дерев'яне приміщення київського арсеналу було споруджено в 1763 р.⁶ Як підприємство арсенал почав діяти з 1764 р.— після видання «Положення про арсенальну команду», що складалася з майстрових під керівництвом поручика⁷. Отже, слід вважати, що саме у зазначений рік був заснований Київський арсенал як підприємство.

Уже в 70-х—80-х роках XVIII ст. на ньому працював 121 майстровий (столяр, котельники, слюсарі, ковалі, токарі та ін.)⁸, число яких поповнювалося шляхом рекрутських наборів. До складу арсенальної команди входили один сержант, три каптали, писар, циркульник і денщик⁹. Майстри виготовляли лафети, зарядні ящики, колеса, ремонтували гармати та артилерійське спорядження. Київський арсенал обслуговував артилерію Києво-Печерської фортеці, польову і облогову артилерію навколишніх укріплень, які входили до так званого Київського департаменту (системи фортеці з управлінням у Києві).

Л. Г. МЕЛЬНИК

ВІРМЕНСЬКИЙ ІСТОРИК С. БАРОНЧ ЯК ДОСЛІДНИК МИНУЛОГО УКРАЇНИ

(ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

29 квітня 1964 р. минає 150 років з дня народження видатного вірменського історика С. Баронча, життя й наукова діяльність якого тісно зв'язані з Україною.

Вінцентій Григорович Баронч народився в бідній вірменській сім'ї в м. Станіславі (Івано-Франківську), де з XVII ст. існувало чимале вірменське поселення. Після закінчення гімназії він навчався на філософському факультеті Львівського університету. Деякий час Баронч працював учителем у карпатському містечку Отинії, а в 1835 р., під впливом фанатично настроєної сім'ї, поступив у монаший орден домініканців (там він і отримав ім'я Садок, під яким пізніше став відомим у науці).

Наукові дослідження в галузі історії і філології стали для Баронча своєрідним захистом від задушливої монастирської атмосфери. За «непокірливість» його часто перекидали з одного монастиря в інший. Вимушені мандрівки по різних закутках Східної Галичини дали Барончу можливість ознайомитися з сучасним життям та історичним минулим українського народу, врятувати від знищення чимало унікальних історичних джерел, які були покладені в основу його досліджень.

Баронч написав близько 30 монографій і 70 статей на історико-філологічні теми. Переважна більшість його праць зв'язана з минулим західноукраїнських земель — це нариси з історії окремих місцевостей, біографії суспільно-політичних і культурних діячів XVI—XVIII століть, а також дослідження з історії вірменських поселень на Україні¹. В додатках до своїх праць, а також в окремих археографічних збірниках Баронч опублікував велику кількість документального матеріалу XV—XVIII століть. Дослідження Баронча ввели в науковий обіг багатий і різноманітний матеріал з історії міст і сіл України, який не втратив цінності і по сьогоднішній день.

Заслугує на увагу сучасних істориків і краєзнавців ціла серія його монографічних досліджень, присвячених минулому окремих місцевостей Західної України. Варто згадати такі його праці, як «Пам'ятки міста Жовкви» (Львів, 1852), «Пам'ятки міста Станіслава» (Львів, 1858), «Язлівецькі пам'ятки» (Львів, 1862), «Хроніка Олеська» (Тернопіль, 1864), «Вільне торговельне місто Бродни» (Львів, 1865), «Буцацькі пам'ятки» (Львів, 1882), «Вістка про Пониковицю Малу» (Познань, 1886),

³ Архів ВІМАІВ, ф. 2, оп. 3, спр. 10, арк. 371, 416, 495; спр. 63, арк. 4, 5, 14.

⁴ Архів ВІМАІВ, ф. 2, оп. 8, спр. 1123, арк. 64, 65, 70, 72.

⁵ Там же, арк. 101, 102.

⁶ Там же, спр. 1732, арк. 1, 2, 3.

⁷ Архів ВІМАІВ, ф. 5, оп. 5, спр. 3, арк. 58, 59, 99, 100.

⁸ Архів ВІМАІВ, ф. 2, оп. 9, спр. 1068, арк. 2, 3, 9.

⁹ Там же, арк. 2—39.

¹ Цей останній напрям досліджень Баронча розглядається докладно в статті І. П. Крип'якевича «Садок Баронч — історик армян бывшей Галиции», «Историческое связи и дружба украинского и армянского народов» (Єреван, 1961, стор. 38—47), а також у книзі Я. Р. Дашкевича «Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков» (Єреван, 1962, стор. 118—130).

«Гологори» (Познань, 1889), «Залізці» (Познань, 1889), «Тартаків. Історичні записки» (Познань, 1890)². Відомо, що серед неопублікованих рукописів історика були також інші нариси з історії західноукраїнських міст і сіл, які, на жаль, загинули в 1916 р.

Цілий ряд інших праць Баронча, зокрема його дослідження з історії монаших орденів на Україні та в Польщі, мають характер історико-географічних словників.

Серію біографічних досліджень Баронча відкриває його словник «Життєписи славних вірменів у Польщі» (Львів, 1856). Перу Баронча належать монографії про українських діячів XVI—XVII століть, наприклад: «Касіан Сакович» (Познань, 1887), «Мелетій Смотрицький» (Познань, 1889), життєпис тісно зв'язаного з відродженням українського театру Якова Гаватовича («Яків Гават. Біографічний нарис», Познань, 1889), а також неопублікований біографічний словник «Каталог Василян, відомих з вченості й чеснот», рукописна копія якого збереглася до наших днів³. Значну цінність становить опублікований Барончем збірник документів «Записки про польську історію з львівських урядових актів і рукописів» (Львів, 1855).

Для дослідницького методу Баронча характерними були скрупульозність, нагромадження значної кількості фактів, які історик намагався оцінювати, в першу чергу, з точки зору їх достовірності. Баронч виступав з різкою критикою дворянської історіографії, закидаючи їй фальсифікацію історичної правди. Та сам Баронч не зміг відірватися від панівних у тогочасній дворянській історіографії течій і методів. В його працях ідеалізуються духівництво і шляхта, яким він приписував особливу роль в історичному процесі, соціально-економічні питання досліджуються поверхово. При використанні праць Баронча треба враховувати й те, що з об'єктивних причин «затворницьке життя в монастирі» у ряді випадків важливі архівні джерела, навіть друкована література 50—80-х років XIX ст. залишилися поза полем зору дослідника.

Історик підтримував тісні наукові зв'язки з західноукраїнськими вченими другої половини XIX ст. (А. Петрушевичем, В. Площанським, М. Коссаком, М. Гнатевичем та ін.)⁴. Він був свідком того, як у Східній Галичині відроджувалося українське культурне життя, бурхливо розвивалася українська література. «Стародавня українська література,— писав Баронч А. Петрушевичу,— прекрасна, немов фіалка. Вродливий її розквіт кожний з нас вітає як передвісника весни»⁵. Баронч був великим і щирим приятелем українського народу, його багатогранна історична спадщина — це значний вклад в історіографію і краєзнавство України.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

² В зв'язку з актуальністю досліджень Баронча для складання багатотомного історико-географічного словника Радянської України перелік його краєзнавчих праць дається досить повно. Всі праці Баронча, які згадуються тут і далі, друкувалися польською мовою.

³ Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів, фонд Василянських монастирів, № 378.

⁴ Листи вірменських та українських вчених до Баронча зберігаються в Бібліотеці Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві, відділ рукописів, № 11, 2756.

⁵ ЛНБ, відділ рукописів, фонд Петрушевича, № 67, стор. 1.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

та літератури

ІСТОРИОГРАФІЯ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ

(1945—1953 рр.)

Післявоєнні (1945—1953) роки займають важливе місце в історії КПРС і, зокрема, в історії одного з її найбільших загонів — Комуністичної партії України. В ці роки український народ під керівництвом КП України, її Центрального Комітету, очолюваного видатним партійним і державним діячем М. С. Хрущовим, з допомогою всієї партії і Радянської держави, переборюючи величезні руйнівні наслідки війни й окупації, а також труднощі, пов'язані з культом особи Сталіна, здійснив грандіозну творчу роботу по відбудові й розвитку народного господарства. Уже на кінець четвертої п'ятирічки (1950 р.) на Україні видобувалось 47,8% загальносоюзного видобутку вугілля, 54,2% — коксу, 33,2% — залізної руди; виплавлялося 47,8% чавуну, 30,5% — сталі і 33,2% — прокату; випускалося 38,4% металургійного устаткування, 71,6% — цукру-піску і т. д.¹ Друга після РРФСР за чисельністю населення і територією республіка Радянського Союзу — індустриально-колгоспна Україна знову відновила свій економічний потенціал, свою багатогранну культуру, займаючи гідне місце в братній сім'ї радянських соціалістичних республік, вносячи дедалі більший вклад у справу завершення будівництва соціалізму.

Як і кожний з історичних етапів діяльності КПРС і її місцевих організацій, післявоєнні роки викликали великий інтерес у радянських істориків, економістів. Проте в умовах культу особи Сталіна розробка питань історії КПРС, у тому числі історії Компартії України, гальмувалась. У багатьох дисертаційних працях, статтях і брошурах, написаних до XX з'їзду КПРС, помітний вплив культу особи, який проявлявся у суб'єктивному підході до вивчення і висвітлення історичного процесу, в недооцінці ролі партії і народних мас. Недостатньо показувались труднощі відбудовного періоду. Після XX і XXII з'їздів КПРС, на яких було розвінчано культ особи Сталіна, створено вишяtkово сприятливі умови для розвитку як історичної, так і всіх інших наук.

Для дослідження діяльності КП України в період відбудови і розвитку народного господарства особливо важливими є твори В. І. Леніна, в яких розроблено план побудови соціалізму, висловлено геніальні ідеї будівництва комунізму, вказано шляхи і засоби підвищення керівної і організуючої ролі Комуністичної партії у мобілізації творчої активності робітничого класу, трудящого селянства й народної інтелігенції на боротьбу за соціалізм і комунізм. Невичерпним джерелом вивчення діяльності КП України післявоєнних років є матеріали і рішення з'їздів КПРС і КП України, рішення пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України. Зокрема, цінними джерелами вивчення історії КП України післявоєнного періоду є збірники партійних і державних документів², матеріали XVI і XVII з'їздів КП(б)У³.

Глибокий і всебічний аналіз діяльності партійних організацій України по відбудові й дальшому розвитку народного господарства дано у виступах, брошурах, статтях М. С. Хрущова періоду його роботи на Україні. Майже 12 років, у тому числі післявоєнні (1945—1949 рр.), М. С. Хрущов очолював ЦК КП(б)У. В 1944—1947 рр. він був також Головою Ради Міністрів УРСР. У своїх численних виступах на з'їздах і нарадах, на зборах партійно-господарського активу, в листах, телеграмах, статтях, у розмовах

¹ «Народне господарство Української РСР в 1960 році. Статистичний щорічник», К., 1961, стор. 48—51.

² «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій (1918—1956 рр.)», К., 1958; «Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. т. 3 (1946—1952 годы)», М., 1958.

³ «XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Матеріали з'їзду», К., 1949; «XVII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Матеріали з'їзду», К., 1953.

з партійними, радянськими, господарськими, профспілковими, комсомольськими працівниками, в бесідах з трудящими він давав оцінку діяльності багатьох партійних та масових організацій республіки, розкривав перспективи зміцнення і підвищення їх керівної й організуючої ролі в мобілізації мас на здійснення завдань господарського й культурного будівництва⁴. В опублікованих працях М. С. Хрушова велика увага відведена аналізу трудових звершень українського народу в післявоєнні роки. В наступні роки М. С. Хрушов не раз повертався до характеристики героїчних звершень українського народу в період відбудови і розвитку народного господарства (1945—1953 рр.). У промові на січневому (1961 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Хрушов говорив: «Скажу відверто, пишашоь тим періодом часу»⁵.

Питання відбудови й розвитку народного господарства УРСР знайшли відображення в ряді узагальнюючих праць⁶. В історико-партійному плані боротьба КП України за відбудову й розвиток соціалістичного народного господарства республіки в післявоєнний період висвітлена в «Нарисах історії Комуністичної партії України»⁷. Багато статей і ряд брошур присвячено окремим питанням діяльності КП України в цілому та її обласних, міських, районних і первинних партійних організацій в 1945—1953 рр. В останні роки опубліковані статті В. А. Єжова, Ф. Є. Лося і О. С. Кудлая⁸, в яких дано огляд джерел та літератури з питань вивчення історії відбудови промисловості України в післявоєнні роки. Але досі немає історіографічних праць, присвячених партійним організаціям України післявоєнного періоду (1945—1953 рр.). Тому виникає потреба дати хоча б короткий огляд літератури на цю тему. Праці радянських істориків, в яких висвітлюється діяльність партійних організацій України (1945—1953 рр.), для зручності їх огляду доцільно згрупувати в кілька основних проблем, таких як зовнішньополітична діяльність КП України і Української Радянської держави; керівництво Компартії України відбудовою і розвитком народного господарства республіки; партійне керівництво соціалістичними перетвореннями в західних областях України; діяльність КП України по піднесенню матеріального і культурного рівня трудящих; партійно-організаційна та ідеологічна робота КП України в післявоєнний період.

Завдяки миролюбній політиці КПРС, всесвітньоісторичним перемогам радянського народу, величезному міжнародному авторитету СРСР, після другої світової війни значно розширилась зовнішньополітична діяльність Української РСР. Наукову цінність для висвітлення зовнішньополітичної діяльності КП України і Української РСР має виданий у 1959 р. сектором держави і права АН УРСР збірник «Українська РСР у міжнародних відносинах» (упорядники К. С. Забігайло і М. К. Михайловський, відповідальний редактор Л. Х. Паламарчук)⁹.

Окремі питання зовнішньополітичної діяльності КП України і Української Радянської держави післявоєнного періоду частково висвітлені в деяких монографіях і статтях. Так, у праці С. Б. Крилова, присвяченій створенню Організації Об'єднаних Націй, наводяться факти, які свідчать про активну участь Української РСР в створенні ООН. Зокрема, в ній показані окремі епізоди роботи видатного діяча Комуністичної партії і

⁴ Н. С. Хрущев. Освобождение украинских земель от немецких захватчиков и очередные задачи восстановления народного хозяйства Советской Украины, М., 1944; його ж. Підсумки першого року відбудовчих робіт на Україні і наші чергові завдання, К., 1945; його ж. Мобілізувати всі сили на найшвидше відбудування і дальший розвиток сільського господарства», К., 1946; його ж. Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946—1950 рр., К., 1946; його ж. Некоторые вопросы партийной работы, журн. «Партийное строительство», 1946, № 9—10; його ж. У братерській співдружності радянських народів, К., 1947; його ж. Мобілізувати всі сили на виконання й перевиконання плану видобутку і відвантаження вугілля, К., 1947; його ж. Партійні організації України в боротьбі за нове піднесення сільського господарства, К., 1948; його ж. Десятиріччя воз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі, К., 1949; його ж. Звітна доповідь Центрального Комітету XVI з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України, К., 1949, та ін.

⁵ Н. С. Хрущев. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства, т. 4, М., 1963, стор. 327.

⁶ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954; «История Украинской РСР», т. II, К., 1957; «Промисловість Радянської України за 40 років», К., 1957; «Сільське господарство Української РСР», К., 1958.

⁷ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961.

⁸ В. А. Єжов. Вивчення історії відбудови промисловості України в 1943—1950 рр. «Український історичний журнал», 1961, № 4; Ф. Є. Лось, О. С. Кудлай. Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України. «Український історичний журнал», 1962, № 5.

⁹ «Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР, або до яких вона приєдналася (1945—1957)», К., 1959.

Радянської держави, заступника голови Ради Народних Комісарів УРСР, наркома закордонних справ УРСР Д. З. Мануїльського на міжнародній конференції в Сан-Франциско (квітень — червень 1945 р.), скликаній для створення ООН¹⁰. В монографії І. Ф. Євсеева¹¹ висвітлюється проблема політичного, економічного й культурного співробітництва Української РСР і Польської Народної Республіки наприкінці Великої Вітчизняної війни та в післявоєнні роки. У цій монографії найбільш повно відображено розвиток братерського співробітництва Української РСР з Польською Народною Республікою у 1945—1953 рр.

Ряд важливих питань зовнішньополітичної діяльності КП України і УРСР висвітлено у статтях І. П. Жеребченка¹². В них на фоні загальносоюзної діяльності КПРС і Радянської держави показано, як деякі обласні партійні організації України спрямовують свою роботу на зміцнення миру, на посилення могутності Радянського Союзу. Про зовнішньополітичну діяльність КП України в післявоєнний період говориться в статті міністра закордонних справ УРСР Л. Х. Паламарчука¹³.

Однак, усі ці праці не висчерпують багатогранної роботи партійної організації України і уряду УРСР в зовнішньополітичній галузі. Потребує вивчення діяльність видатного партійного і державного діяча й дипломата Д. З. Мануїльського.

Особлива увага дослідників у післявоєнний період була звернена на питання партійного керівництва відбудовою й розвитком промисловості і сільського господарства УРСР у 1945—1953 рр.

Наукову цінність для вивчення історії КП України має видання нарисів історії обласних партійних організацій. Вже видані нариси історії Львівської і Одеської обласних партійних організацій¹⁴, в яких узагальнено досвід роботи цих обласних партійних організацій по керівництву відбудовою й розвитком народного господарства в 1945—1953 рр. З серії брошур по історії Дніпропетровської обласної партійної організації цікава брошура В. Мартинкової і В. Подворчанського¹⁵. В ній зроблена спроба узагальнити народногосподарську діяльність Дніпропетровської обласної партійної організації в післявоєнні роки. Наводяться приклади, які свідчать про розгортання виробничої і політичної активності робітничих колективів і колгоспників області. Проте в ній мало узагальнюючих даних про кількісні і якісні зміни в складі Дніпропетровської обласної партійної організації за післявоєнні роки. Авторам слід було згадати постанову ЦК ВКП(б) про роботу з кадрами на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського (листопад 1949 р.), здійснення якої допомогло викрити недоліки і поліпшити роботу з кадрами не тільки на цьому заводі, а й на інших підприємствах України.

В історичній літературі знайшла відображення діяльність партійних організацій і трудящих Києва, Харкова і Харківської області по відбудові народного господарства¹⁶. В деяких працях мимохідь, а в окремих — спеціально досліджуються питання братерської допомоги російського та інших народів нашої країни трудящим України у відбудові народного господарства¹⁷. Чимало статей і брошур присвячено діяльності

¹⁰ С. Б. Крылов. История создания Организации Объединенных Наций, М., 1960.

¹¹ И. Ф. Евсеев. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), К., 1962.

¹² І. П. Жеребченко. Комуністична партія на чолі патріотичного руху радянського народу за дальше зміцнення могутності соціалістичної Вітчизни як головної умови збереження миру (1946—1950 рр.). «Наукові записки» Донецького державного педінституту, вип. VII, серія суспільних наук, 1959; його ж. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор борьбы советского народа за создание и укрепление организованного фронта сторонников мира. «Ученые записки» Донецкого государственного пединститута, кафедра марксизма-ленинизма, вып. 9, 1962.

¹³ Л. Паламарчук. Україна на міжнародній арені. Журн. «Комуніст України», 1963, № 3.

¹⁴ «Львівська обласна партійна організація. Короткий нарис». Львів, 1961; «З історії Одеської партійної організації. Нариси», Одеса, 1962.

¹⁵ В. Мартинкова, В. Подворчанський. Відбудова і розвиток народного господарства в післявоєнний період (1945—1953 рр.), Дніпропетровськ, 1962.

¹⁶ «Історія Києва», т. II, К., 1961; Г. М. Окладной. Очерки по истории развития Советского Харькова, Х., 1956; його ж. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса, Х., 1957.

¹⁷ Г. Ясницький. Дружба народів СРСР — джерело процвітання Радянської України, К., 1953; А. Ярошенко. Комуністична партія — натхненник і організатор братерської допомоги великого російського та інших народів СРСР українському народові у відбудові і дальшому розвитку народного господарства і культури республіки в післявоєнний період. «Комуністична партія — натхненник і організатор братського союзу і непорушної дружби народів СРСР» (збірник статей), К., 1954; Н. А. Гудзенко. Братская помощь великого русского народа в восстановлении и развитии тяжелой

партійних організацій республіки по відбудові й розвитку промисловості і транспорту¹⁸ і, зокрема, таких важливих галузей промисловості, як вугільна¹⁹, металургійна²⁰, гірничорудна²¹, електротехнічна²², машинобудівна²³.

Позитивним у цих статтях є те, що в них зібрано і систематизовано значний фактичний матеріал про діяльність партійних організацій України по розгортанню соціалістичного змагання серед робітничих колективів заводів, фабрик, шахт, електростанцій, будов, показано рух передовиків і новаторів промислового виробництва за підвищення продуктивності праці і збільшення випуску продукції. Висвітлюється партійне керівництво впровадженням у промисловість республіки нової техніки.

Недоліком названих праць є повторювання одного й того ж матеріалу, оперування в багатьох випадках одними й тими ж архівними документами. Це пояснюється, насамперед, тим, що більшість авторів наукових праць зневажливо ставляться до історіографії партійних організацій. Так, у статті Г. І. Креймера, яка в цілому заслуговує на позитивну оцінку, жодного слова не сказано, що вже зроблено у вивченні керівництва Компартії України новими формами соціалістичного змагання у металургійній промисловості за роки четвертої п'ятирічки. Тимчасом з цього питання в 1954 р. захистив ди-

промышленности и железнодорожного транспорта Советской Украины в годы четвертой пятилетки, автореферат, К., 1954; М. О. Буцько, В. М. Тараненко. Дружба та співробітництво народів СРСР у відбудові та дальшому розвитку народного господарства України (1943—1950 рр.). «Український історичний журнал», 1962, № 4; Н. А. Буцько. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, 1962, та ін.

¹⁸ П. Зведенюк. Транспорт України в новій п'ятирічці, К., 1947; Е. Ф. Васильєва. Борьба партийной организации Украины за восстановление и развитие тяжелой промышленности республики (1946—1953 гг.). «Научные записки» (Харьковский институт механики сельского хозяйства), вып. VII, кафедра марксизма-ленинизма, т. I, 1957; В. Т. Чунгулов. Восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства УССР в четвертой пятилетке. «Наукові записки Київського фінансово-економічного інституту», 1958, № 7; Г. А. Правдиченко. Роль газеты «Правда» в борьбе за развитие промышленности в пятой пятилетке. «Труды Донецкого политехнического института», т. 60, серия общественных наук, вып. 4, 1961; О. С. Кудлай. Трудові подвиги робітничого класу України у відбудові і розвитку важкої промисловості (1945—1953 рр.). «Український історичний журнал», 1961, № 6; його ж. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці, К., 1963.

¹⁹ П. А. Сидоренко. Восстановление и дальнейшее развитие угольной промышленности Донбасса в послевоенный период (1946—1950 гг.). «Годы героического труда. Сборник статей», Донецк, 1961; И. А. Савостенко. Партийные организации Донбасса в борьбе за технический прогресс в угольной промышленности в 1951—1955 гг. «Труды» (Донецкий политехнический институт), т. 60, серия общественных наук, вып. 4, 1961; В. Ф. Билык. Борьба КПСС за технический прогресс и улучшение условий труда в угольной промышленности Украины в 1946—1955 гг. «Ученые записки (Донецкий пединститут, кафедра марксизма-ленинизма), вып. 9, 1962.

²⁰ С. К. Скоробогатов. Партийные организации металлургических предприятий Украины в борьбе за досрочное выполнение четвертой пятилетки. «Сборник трудов» (Днепропетровский вечерний металлургический институт), т. 3, 1958; Г. И. Креймер. Борьба КП Украины за развитие новых форм социалистического соревнования в металлургической промышленности в годы четвертой пятилетки (на материалах Днепропетровской, Донецкой и Запорожской областей). «Сборник научных трудов» (Днепропетровский инженерно-строительный институт), вып. 17, 1961; Л. А. Беспалова. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову і розвиток металургійної промисловості в четвертій п'ятирічці. «Наукові записки» (Донецький пединститут), вып. 3, 1956; її ж. Из опыта партийной работы на металлургических заводах Донецкой области в годы четвертой пятилетки. «Ученые записки» (Донецкий пединститут, кафедра марксизма-ленинизма), вып. 9, 1962.

²¹ И. П. Кучма. Восстановление горнорудной промышленности Украины, Днепропетровск, 1957; С. Я. Уласевич. Борьба партийных организаций Криворожского и Никопольско-Марганцевого бассейнов за восстановление горнорудной промышленности в послевоенный период (1944—1950 гг.). «Ученые записки» (Харьковский университет), т. CVII, 1960.

²² Г. Я. Гальченко. Партия в борьбе за восстановление и дальнейшее развитие энергетической базы Донбасса в годы четвертой пятилетки. «Труды» (Донецкий политехнический институт), т. 60, серия общественных наук, вып. 4, 1961.

²³ Л. Т. Прокופьева. О борьбе партийных организаций машиностроительных заводов Донбасса за технический прогресс в годы четвертой пятилетки (1946—1950 гг.). «Труды» (Донецкий политехнический институт), т. 60, серия общественных наук, вып. 4, 1961 та ін.

сертацію С. М. Зверев²⁴. З питання роботи партійної організації Криворізького басейну в 1956 р. захистив дисертацію П. Г. Снітко²⁵, випущено брошуру І. П. Кучми; однак про це не згадується в статті С. Я. Уласевич. Такі факти непоодинокі, і все це знижує цінність праць, призводить до дублювання, притупляє увагу до розробки ще мало вивчених питань історії КП України післявоєнного періоду. Ряд праць висвітлюють відбудову окремих міст і підприємств республіки. Слід відзначити брошури і статті Л. Черкашина, В. Щепанського, І. Куземіна, Ц. Д. Шила²⁶ та ін.

В. І. Ленін закликав проявляти якомога більше сміливості і заглибленості у вивченні місцевого досвіду, деталей, дрібниць, живої практики, «популяризувати і рекламувати і щосили всякого скільки-небудь видатного місцевого працівника, ставити його за зразок»²⁷. Чим більше буде такої роботи, вчив В. І. Ленін, тим успішніше йтиме наше будівництво. Радянські історики, а також партійні, радянські, профспілкові, комсомольські працівники провели значну роботу по вивченню і висвітленню передового досвіду, діяльності передовиків виробництва за післявоєнні роки. В результаті створено збірники про передових людей виробництва, їхню патріотичну діяльність, продуктивність праці, про форми й методи соціалістичного змагання²⁸.

Численні приклади трудового героїзму робітничого класу України містять в собі історико-економічні нариси про зачинателів нових форм соціалістичного змагання в післявоєнні роки²⁹, про історію окремих заводів і фабрик³⁰, а також брошури самих новаторів про їхню творчу діяльність³¹. В цих працях підкреслюється керівна роль первинних партійних організацій в підготовці й поширенні новаторських починань на виробництві.

Отже, про діяльність КП України по керівництву відбудовою й розвитком промисловості в 1945—1953 рр. написано чимало брошур і статей. Проте ряд корінних питань ще не розкрито. Досі немає узагальнюючої праці про відновлення й зміцнення рядів робітничого класу Радянської України в післявоєнні роки, про кількісні і якісні зміни в його складі після Великої Вітчизняної війни. Тимчасом без аналізу цих змін не може бути й мови про повноцінне, всебічне висвітлення даного питання. Відсутні також праці про розстановку партійних сил у промисловості республіки, про партійне будівництво в цій провідній галузі народного господарства. Ще немає узагальнюючих наукових праць про партійне керівництво рухом винахідників і раціоналізаторів на Україні після Великої Вітчизняної війни.

²⁴ С. М. Зверев. Борьба Коммунистической партии Украины за развертывание соцсоревнования в металлургической промышленности (1946—1950 гг.), автореферат, К., 1954.

²⁵ П. Г. Снітко. Коммунистическая партия — организатор и руководитель восстановления и развития Криворожского горнорудного бассейна, автореферат, К., 1956.

²⁶ Л. Черкашина. Город шахтеров, Донецк, 1950; В. Щепанський. Борьба парторганизации за рентабельную работу промышленного предприятия, К., 1950; И. Куземин. Парторганизация Днепростроя в авангарде борьбы за Днепрогэс, К., 1951; Ц. Д. Шило. Борьба Коммунистической партии за відбудову заводу «Запоріжсталь» (1943—1947 рр.). «Наукові записки» (Запорізький педінститут), т. 5, кафедра марксизму-ленінізму, вип. 1, 1957.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 523.

²⁸ «Новаторы Донбасса», Донецк, 1946; «Новаторы-металурги Украины», К., 1948; «Новаторы производства ордена Ленина завода им. Ильича», Донецк, 1948; «Стахановцы новой пятилетки в промышленности УССР», К., 1949; «Новаторы социалистического производства», М., 1950; «Славный путь. Сборник», Донецк, 1959.

²⁹ П. А. Морозов, Н. М. Хайкин, М. Е. Шехтер. Донбасс — родина стахановского движения. (Обзор достижений шахтеров-новаторов за пятнадцать лет), М., 1950; П. А. Завалишин, М. И. Хитрук. Раціоналізатори і изобретатели Харьковского тракторного завода, Харьков, 1952; Г. Ткаченко. Подвиг шахтеров Донбасса, Луганск, 1960.

³⁰ «Макеевский металлургический завод им. С. М. Кирова», Донецк, 1949; «Арсенал Донбасса (завод «Свет шахтера» в борьбе за досрочное выполнение послевоенной пятилетки)», Харьков, 1950; «Харьковский тракторный завод им. Орджоникидзе», Харьков, 1951; Д. Солошко, Г. Макеева. Трудовой шлях колективу ХТЗ, К., 1962; В. Малюк, В. Попруга, С. Скоробогатова, А. Сорокин, Ш. Тульчинский. Молодость старого завода, Днепропетровск, 1960 та ін.

³¹ И. Бридько. Цикличность — основа высокопроизводительного труда шахтеров, М., 1948; його ж. Наш опыт цикличной работы, М., 1951; М. Кучерин. Как я варю сталь, М., 1948; «Большая жизнь». «Рассказы знатных шахтеров о своем жизненном пути», Донецк, 1949; «Як ми випередили час. Збірник», Харків, 1950; Г. С. Нежевенко. На высотах скоростей, Одесса, 1951; В. Семинский. Комплексный метод скоростного резания, М., 1951; його ж. Скоростное резание металлов, К., 1951; В. Сугоняко. Впервые в мире, М., 1952 та ін.

Ряд праць присвячено питанням відбудови сільського господарства республіки. В цих дослідженнях, написаних у плані економіки сільськогосподарського виробництва, йдеться про втрати, яких зазнало сільське господарство від війни, фашистської окупації і посухи 1946 р., говориться про деякі заходи, спрямовані на відбудову сільського господарства, наводяться численні приклади діяльності передовиків виробництва³². Заслугують на увагу брошури і статті про відбудову сільського господарства, написані в історико-партійному плані³³. В них показано діяльність окремих партійних організацій України, спрямовану на піднесення політичної і виробничої активності колгоспного селянства, працівників МТС і радгоспів. Цінний фактичний матеріал про діяльність новаторів сільськогосподарського виробництва є в спеціально виданому реферативно-бібліографічному збірнику³⁴, в працях про маяків сільського господарства³⁵ і в брошурах, написаних самими передовиками³⁶.

Увагу істориків привернули і такі корінні питання післявоєнного соціалістичного розвитку на селі, як сільське і колгоспне будівництво на Україні. У зв'язку з величезними руйнуваннями, яких завдали фашистські загарбники Україні, ці питання набули особливої гостроти. Вони висвітлені в працях І. М. Склярєнка і Є. М. Савченка³⁷.

Загальним недоліком праць про відбудову сільського господарства періоду 1945—1953 рр. є те, що в них, за винятком кількох статей, не показані хиби й помилки, обумовлені культом Сталіна, що завдав величезної шкоди цій вкрай важливій галузі матеріального виробництва.

Можна без перебільшення сказати, що жодна з галузей діяльності КП України післявоєнного періоду не була піддана такому ґрунтовному вивченню, як партійне керівництво соціалістичними перетвореннями в західних областях республіки. Вчені України видали кілька наукових збірників, присвячених питанням соціалістичного будівництва в західних областях³⁸, написано монографії, брошури³⁹, статті⁴⁰.

³² О. П. Канєвський. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ — Харків, 1947; Д. В. Нерівний. За високу продуктивність тваринництва, Харків, 1950; «Сільське господарство Української РСР», К., 1957.

³³ П. Полинський. Колгоспна Шполянщина в боротьбі за високі врожаї, К., 1948; З. Глухов. Парторганізація Мар'їнського району в боротьбі за піднесення сільського господарства, К., 1950; І. Куріпний. Парторганізація району в боротьбі за піднесення сільського господарства, К., 1951; С. М. Рогової. Боротьба Комуністичної партії України за відбудову і дальший розвиток соціалістичного сільського господарства в післявоєнний період. «Наукові записки» (Львівський політехнічний інститут, кафедра історії КПРС), 1958; Т. И. Тимченко. Роль партійно-советської печати в організації социалистического соревнования за подъем колхозного производства на Украине (1946—1950 гг.), «Труды» (Запорожский машиностроительный институт), т. 6, 1959.

³⁴ «Передовой опыт в социалистическом сельском хозяйстве. Реферативно-библиографический сборник», Харьков, 1956.

³⁵ «Передовые колхозы — участники выставки», М., 1955; П. А. Полянський. Евгения Долюнок, М., 1960; М. Ф. Кутинський. Василь Литвиненко, К., 1960; Н. Ф. Негода. Галина Буркацкая, К., 1960; «У боях і в праці. Розповіді про жінок України», К., 1960; «На землі Кошової», К., 1961 та ін.

³⁶ Йосип Ярошенко. В похід за 150-пудовий урожай соняшника, Донецьк, 1949; М. М. Бредюк. Спла почасового графіку, Чернівці, 1949; М. Посмітний. В чорноморських степах, К., 1953; У. Д. Баштук. Нові горизонти, Львів, 1953.

³⁷ І. М. Склярєнко. Руководство КПСС восстановлением и дальнейшим строительством сел в 1945—1950 гг., автореферат, М., 1960; Є. М. Савченко. Сільське і колгоспне будівництво у післявоєнні роки. «Український історичний журнал», 1962, № 3.

³⁸ «Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949 рр.). Збірник документів і матеріалів». Упорядкували П. Павлюк, С. Пількевич, А. Ярошенко, К., 1949; «Ленінізм торжествує. Збірник статей», Львів, 1957 та ін.

³⁹ Л. Корнієць. Соціалістичні перетворення західних областей УРСР, К., 1960; К. Сирочинський. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР, К., 1953; В. П. Столярєнко. Соціалістичні перетворення сільського господарства на Волині (1944—1950 рр.), К., 1958; В. К. Задорожний. Соціалістичні перетворення і зростання добробуту трудящих західних областей Української РСР, К., 1959; В. Задорожний, М. Паламарчук. Успіхи економічного розвитку західних областей України, К., 1960; Р. К. Чалєнко. Здійснення віковичної мрії українського народу, К., 1960; І. Богодіст. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР, К., 1961; М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР, К., 1962; В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963.

⁴⁰ В. Варєцький. Соціалістичні перетворення в західних областях України. журн. «Наука і життя», 1952, № 9; В. М. Мазило. З історії Комуністичної партії

На великому фактичному матеріалі автори показали діяльність КП України по здійсненню ленінської національної політики в західних областях України, відбили процеси підготовки і проведення соціалістичної індустріалізації та колективізації сільськогосподарства, культурної революції. Однак ще недостатньо вивчено розвиток і зміцнення соціалістичної державності, форми й методи залучення трудящих мас цих областей до управління державою, питання партійного будівництва. Зокрема, потребують більш ґрунтовного дослідження питання про роботу відділу ЦК КП(б)У по західних областях і Ради допомоги західним областям при Раді Міністрів УРСР, створених у 1944—1945 рр. з ініціативи М. С. Хрушова.

Значну роботу проведено істориками України по висвітленню культурного будівництва в республіці. Позитивної оцінки заслуговує збірник документів про культурне будівництво Української РСР, який підготували наукові працівники Архівного управління УРСР І. Л. Бутч, В. С. Скорина, працівники Міністерства культури УРСР О. Й. Коробкова, В. П. Скоробогатов, наукові працівники Київського державного інституту театрального мистецтва Г. А. Ніколаєнко, Я. П. Токаренко, член Спілки письменників Радянської України О. В. Килимник, член Спілки композиторів Української РСР Ю. В. Малишев⁴¹⁻⁴². У цьому збірнику вміщені резолюції з'їздів КПРС і КП України, рішення пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, закони Верховних Рад СРСР і УРСР та укази їх Президій, постанови Рад Народних Комісарів і Рад Міністрів СРСР та УРСР за 1941—1961 р., в яких відображена багатогранна діяльність Комуністичної партії і Радянського уряду в галузі розвитку культури радянського народу, в тому числі й культури українського народу. Недоліком збірника є те, що в ньому не використані документи фондів партархіву Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. А через це до збірника не включено ряд важливих рішень ЦК КП(б)У за 1941—1960 рр.

Деякі важливі питання культурного будівництва в УРСР за післявоєнні роки (відбудова і розвиток народної освіти, культурно-освітніх установ) висвітлені в працях К. З. Литвина, Н. М. Грищенко, В. Ф. Мольченка, О. М. Філіппова, В. Д. Мойсеєнка⁴³ та ін. Ці роботи, за винятком названих досліджень В. Ф. Мольченка і В. Д. Мойсеєнка, написані в історико-педагогічному плані. Узагальнюючої праці по культурному будівництву на Україні в післявоєнні роки в історико-партійному плані поки що немає.

Почесним завданням радянських істориків є наукова розробка питань партійно-організаційної і ідеологічної роботи КП України в післявоєнний період. Важливими історичними віхами в діяльності КП України в цілому і, зокрема, в узагальненні досвіду партійно-організаційної й ідеологічної роботи післявоєнних років були XVI (січень 1949 р.) і XVII (вересень 1952 р.) з'їзди КП(б)У. Цим з'їздам, впровадженню їх рішень у життя присвячені праці О. А. Бородіна, В. Ф. Бякова та ін.⁴⁴

Окремі питання партійно-організаційної роботи (деякі дані про відновлення і зміцнення партійних організацій, про поєднання партійно-політичної і господарської діяльності партійних органів, про поживлення внутріпартійної роботи) знайшли відображення у брошурах, статтях і дисертаціях А. Н. Зленка, М. С. Савченко, Ф. А. Петляка,

Закарпатської України, «Український історичний журнал», 1958, № 3; Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор перемоги колгоспного ладу в західних областях УРСР (1944—1950 рр.), «Наукові записки кафедри марксизму-ленінізму» (Львівський сільськогосподарський інститут), Львів, 1959; М. В. Загайний. Боротьба політвідділів МТС за підвищення партійного керівництва колгоспним виробництвом західних областей УРСР (1950—1953 рр.), «Наукові записки» (Чернівецький університет). Збірник праць аспірантів, вип. 1, 1958; Г. І. Ковальчак. Індустріалізація західних областей Української РСР. «Український історичний журнал», 1959, № 6; В. П. Столяренко. Роль партійних організацій західних областей України в розвитку шефства міста над селом (1948—1950 рр.), «Український історичний журнал», 1962, № 1 та ін.⁴¹⁻⁴² «Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів», т. II (червень 1941—1960 рр.)» К., 1961.

⁴³ К. Литвин. Расцвет культуры Советской Украины, К., 1954; Н. М. Грищенко. Развитие народного образования в Украинской ССР, журн. «Советская педагогика», 1954, № 4; В. Ф. Мольченко. Коммунистическая партия Украины в борьбе за восстановление и развитие деятельности культурно-просветительных учреждений на селе в послевоенный период (1944—1950 гг.), автореферат, К., 1955; О. М. Філіппов. Развитие радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки, К., 1957; В. Д. Мойсеєнко. Діяльність партійних організацій України по здійсненню загального обов'язкового навчання на селі в роки четвертої п'ятирічки. «Наукові праці» (Українська сільгоспакадемія), т. XIX, 1959, вип. 3.

⁴⁴ О. Бородін. Шістнадцятий з'їзд КП(б)У, К., 1961; В. Бяков. Сімнадцятий з'їзд КП(б)У, К., 1961.

В. А. Найдюпа⁴⁵ та ін. Увагу істориків привернули також питання підготовки й виховання керівних партійних і радянських кадрів УРСР в післявоєнний період⁴⁶, партійного керівництва профспілковими і комсомольськими організаціями республіки⁴⁷.

Значну частину брошур і статей присвячено висвітленню масово-політичної роботи партійних організацій республіки⁴⁸.

Отже, діяльність Комуністичної партії в період відбудови й розвитку народного господарства (1945—1953 рр.) привернула до себе увагу великої групи радянських істориків. З різних питань її діяльності в історико-партійному плані написана велика кількість праць. Проте ряд важливих проблем ще мало досліджені, відсутні ґрунтовні узагальнюючі праці про діяльність КП України в цілому. Ще мало досліджені такі питання, як аналіз кількісних та якісних змін в складі КП України в період переходу від війни до мирного соціалістичного будівництва, джерела зростання партійних організацій після закінчення Великої Вітчизняної війни, перебудова роботи партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій в зв'язку з розв'язанням післявоєнних господарсько-політичних завдань і т. д. Недостатньо вивчені такі питання, як інтернаціональне виховання трудящих у післявоєнні роки, атеїстична пропаганда, партійне керівництво інтелігенцією.

Величезну творчу роботу на Україні здійснив М. С. Хрущов. Під його безпосереднім керівництвом пройшли велику школу оволодіння лєнінським методом і стилем роботи партійні, радянські, господарські, комсомольські, профспілкові кадри республіки, працівники культури і науки. Багатогранна діяльність М. С. Хрущова у післявоєнні (1945—1949) роки на Україні ще мало вивчена і висвітлена.

Діяльність КП України, як і всієї партії, у 1945—1953 рр. дуже ускладнювалась наявністю культу особи Сталіна. Сталін у цей період ще більше відірвався від життя, не вірив у творчі можливості мас, відгородився від народу і боявся його, багато принципів питань внутрішньої і зовнішньої політики вирішував самостійно, ігноруючи колективну творчість партії. В більшості праць, присвячених діяльності КП України післявоєнного періоду, про шкідливий вплив культу особи Сталіна на діяльність партійних організацій, і зокрема КП України, говориться лише в загальних рисах, не вказується, в чому конкретно проявився цей вплив.

Глибоке і всебічне вивчення історії Комуністичної партії України періоду відбудови й розвитку народного господарства і надалі є одним з бойових, актуальних завдань радянських істориків.

В. І. ЮРЧУК

⁴⁵ А. Зленко. Деякі питання партійно-організаційної роботи, Львів, 1949; М. С. Савченко. Перестройка и дальнейший подъем партийной работы на селе в годы четвертой пятилетки, автореферат, К., 1956; Ф. А. Петляк. Відновлення партійних організацій України в ході Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.), «Наукові записки» (Київський педінститут), т. XXVI, 1957; В. А. Найдюпа. Некоторые вопросы организационно-партийной работы Коммунистической партии Украины в послевоенные (1946—1950) годы, «Некоторые вопросы истории КПСС», М., 1961; його ж. Организационная и массово-политическая работа Коммунистической партии Украины в годы четвертой пятилетки, автореферат, М., 1961.

⁴⁶ И. Т. Пинегин. Работа КП Украины по осуществлению решений партии о подборе, расстановке и воспитании руководящих партийных и советских кадров в послевоенный период (1946—1955), автореферат, М., 1955; В. М. Дриль. Подготовка и марксистско-ленинское воспитание партийных кадров в Украинской партийной организации в годы четвертой пятилетки (1946—1950 гг.), автореферат, Львов, 1963.

⁴⁷ А. Н. Стадник. Руководство КП Украины профсоюзными организациями в борьбе за выполнение четвертого (первого послевоенного) пятилетнего плана в области промышленности (1940—1950 гг.), К., 1952; Е. И. Цимбал. Комсомол Украины — активный помощник партии в борьбе за воспитание социалистической дисциплины труда молодых рабочих угольной и металлургической промышленности в годы четвертой пятилетки (1946—1950 рр.), автореферат, К., 1961 та ін.

⁴⁸ В. Малишевський. Досвід масово-політичної роботи в Мар'їнському районі, К., 1949; П. Петров. Массово-политическая работа в сельском районе, Одесса, 1949; Б. Щербина. З досвіду масово-політичної роботи в Орджонікідзевському районі м. Харкова, Харків, 1949; Н. И. Лесь. Сила большевистского слова, Харьков, 1950; «Массово-политическая работа на шахтах», Донецк, 1951; Г. П. Булкин. Коммунистическая партия Украины в борьбе за усиление массово-политической работы на селе в период четвертой пятилетки (1946—1950 гг.), автореферат, К., 1959. А. М. Шарапа. Массово-политическая работа партийных организаций Украины на селе в послевоенный период (1945—1950 гг.) «Сборник научных трудов» (Днепропетровский инженерно-строительный институт), вып. 17, 1961 та ін.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Вивчення джерел історії Жовтня на Україні розпочалося давно, про що свідчать численні археографічні видання. Проте й досі в архівах нашої країни є багато зовсім не використаних дослідниками надзвичайно цікавих документів і матеріалів, які дають можливість глибше висвітлити героїчну боротьбу українських робітників за владу Рад. Це — одне з найголовніших завдань, поставлених перед радянською історичною наукою ХХІІ з'їздом КПРС.

У даному повідомленні зроблено спробу дати характеристику основних фондів архівів Москви та Ленінграда, в яких є матеріали з історії робітничого класу України періоду підготовки та проведення Жовтневої революції.

Перша світова імперіалістична війна важким тягарем лягла на плечі народів усіх країн, що воювали. Згубно позначилася війна і на народному господарстві України. Все більш відчутним став вугільний та металургійний голод, через нестачу палива, сировини, металу, кваліфікованої робочої сили зменшувалася кількість діючих підприємств, катастрофічно падав рівень виробництва предметів широкого вжитку, знижувалася продуктивність праці. Ці процеси у 1914 — січні 1917 рр. значною мірою вже досліджені, але, як правило, менше уваги приділяється безпосередньо 1917 р., тобто періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Говорячи про економічні передумови Жовтня, історики обмежуються даними до лютого 1917 р. і дуже мало уваги приділяють аналізу змін в економіці після Лютневої революції за часів халяйнування контрреволюційного Тимчасового уряду. Джерельна ж база для вивчення саме цього періоду дуже широка.

У Ленінграді, в Центральному державному історичному архіві СРСР (ЦДІАЛ) для вивчення становища промисловості великий інтерес становлять фонди Міністерства торгівлі і промисловості, серед яких особливо важливий фонд Гірничого департаменту (ф. 37), в якому зібрані документи про становище такого важливого промислового району з величезною армією пролетаріату — шахтарів і металістів, як Донбас. Є тут матеріали і по Криворізькому басейну, а також по ряду підприємств, що виходять за межі Донбасу (Катеринослава, Харкова та ін.). Безпосередньо фонд Міністерства торгівлі і промисловості (ф. 23) містить цікаві матеріали Канцелярії міністра, відділів промисловості й торгівлі, Головного по фабричних та гірничозаводських справах присутствія. Фонди Міністерства торгівлі і промисловості та Гірничого департаменту за характером матеріалів мають багато спільного, але тільки матеріали Міністерства торгівлі і промисловості охоплюють ширше коло підприємств. У ньому є відомості про підприємства, що не підлягали Гірничому департаменту, військовому відомству та кабінету імператора. Отже, ці фонди, так би мовити, доповнюють один одного і дають можливість уявити картину на Україні в цілому.

Обидва згадані фонди містять документи, в яких визначено розміри видобутку вугілля в різні періоди, виробництво коксу та брикетів, розміри вивозу і розподіл їх між споживачами, показано порівняльне зростання або падіння виробництва, відносно попередніх місяців і років, металургійної та металообробної промисловості тощо. У фонді Гірничого департаменту наведені цікаві дані про розміри виробництва і склад робітничого класу в 1917 р. по Криворізькому залізородному басейну, а також південноросійських металургійних заводах. Тут збереглися списки соляних підприємств з кількістю робітників, розмірами виробництва, а також списки діючих підприємств Одеського гірничого округу по розробці вапняку, каоліну, лабрадору, крейди тощо. Зустрічаються в цих фондах документи про роль іноземних капіталів.

Не слід обминати фонди різного роду Особих нарад, створених урядом для регулювання господарства країни, розладнаного війною. Це фонди, які зберігаються в Центральному державному військово-історичному архіві в Москві (ЦДВІА): особих нарад по обороні, продовольству і паливу, воєнно-промислового комітету та ін. Найбільша кількість документів для характеристики економіки України у 1917 р. зберіглася у справах комісій по продовольству, паливу, транспорту, а також металургійної і металевого комітетів Особою наради по обороні. Переважна більшість з них вийшла з-під пера офіційних представників адміністрації Тимчасового уряду на місцях, уповноважених Особою наради по обороні, діячів районних, заводських нарад, представників правлінь різних промислових товариств і адміністрації підприємств.

Значну групу документів становлять звернення в Особу нараду по обороні з клопотанням про забезпечення сировиною, паливом, робочою силою. Цікаві телеграми і рапорти уповноважених по обороні про стан підприємств на місцях, їх продуктивність тощо. Серед них велика кількість найрізноманітніших матеріалів про вплив світової війни на господарство України, як прифронтовій смузі, приділено в діловодстві велику увагу, особливо Донбасу, Харкову, Катеринославу. На відміну від фондів Гірничого департаменту та Міністерства торгівлі і промисловості і ряду

інших, що відображають діяльність великих оборонних підприємств, тут проходять матеріали і про стан цукрових заводів, крупорушок, млинів та інших підприємств харчової промисловості.

Великий інтерес становлять свідчення евакуаційного відділу, які наочно ілюструють гнилість усєї системи економіки Росії. 1917 р. був четвертим роком війни, але протягом цього часу на новому місці було пушено в дію лише кілька з багатьох евакуйованих підприємств, та й то не на повну потужність. Збереглися «Відомості про хід робіт по відбудові евакуйованих промислових підприємств»¹. Є також дані про будівництво нових об'єктів, яких було дуже небагато. Вражають свідчення про неможливість пуску навіть цих поодиноких підприємств через повну безпорадність, безгосподарність буржуазного Тимчасового уряду. Саме так сталося з коксовими печами і бензолним заводом у Краматорську, будівництво яких було закінчено в роки війни, але їх не змогли ввести в дію через відсутність достатньої кількості коксуючого вугілля².

Існує цілий ряд фондів, що безпосередньо стосуються вивчення питання про економічну розруху в країні у 1917 р. внаслідок впливу першої світової імперіалістичної війни. Це головним чином фонди ЦДІАЛу: Центральна статистика залізоробної промисловості Півдня Росії (ф. 26), в якому наведені дані про становище підприємств, про кількість діючих доменних печей по місяцях 1917 р., фонд Державної думи (ф. 1278), де зібрані дані про економіку країни. Тут є різні доповідні записки, адресовані Керенському, Скобелеву, в Нарadı по обороні, Міністерство торгівлі і промисловості, Всеросійське товариство фабрикантів і заводчиків та іншим організаціям. Ці доповідні, як правило, написані вірними слугами капіталу, але й вони вказують уряду на розруху, що панувала в країні. Для прикладу наведемо лише один коротенький, але дуже красномовний фрагмент з доповідної гірничого інженера Вольського на ім'я Керенського та Скобелева від 12 серпня 1917 р. Після тижневого перебування в Донбасі він писав: «Вражений жахом баченого, вважаю обов'язком апелювати цією телеграмою до Вашого почуття патріотизму. Понад тиждень усі станції Донецького басейну забиті порожніми вагонами. Навіть одна з самих могутніх російських сортувальних станцій Дебальшево закупорена на довгий час. На рудничних станціях стоїть багато порожняка, а так само бездіяльних паровозів, є для вантаження антрацит, але його не вантажать, а заводи, які споживають вугілля, стоять без палива»³.

Значна кількість документів про економічний стан на Україні є у фондах правління цілого ряду акціонерних товариств та окремих підприємств. Ці фонди є у ЦДІАЛі (Донецько-Грушівське акціонерне товариство кам'яно-вугільних і антрацитних копалень, Південно-Російське товариство для вироблення та продажу соди й інших продуктів, Акціонерне товариство об'єднаних цементних заводів «Донецького» і «Союза», Російське товариство пароплавства і торгівлі), у Центральному державному архіві військово-морського флоту СРСР в Ленінграді (фонд Товариства миколаївських заводів та верфів). Перелічені, звичайно, не всі, а лише найголовніші фонди, докладна розробка яких дасть можливість поглибити вивчення цілого ряду важливих питань економічного життя України 1917 р.

Уважного вивчення вимагають фонди Товариств солових та цементних заводів, на прикладі яких з особливою наочністю можна побачити ту різницю, що спостерігалася в 1917 р. у розвитку оборонних і мирних галузей промисловості. Підбиваючи підсумки діяльності заводів Південно-Російського товариства для вироблення і продажу соди та інших хімічних продуктів, правління у лютому 1917 р. у доповіді загальним зборам акціонерів зазначало, що нестача сировини та палива не дозволяла здійснити намічену програму виробництва. У звіті говорилось: «Вироблення продуктів для воєнних потреб ще могло бути продовжене, що ж до содового заводу, то останній міг працювати лише з перервами...»⁴. Все це підтверджується конкретними відомостями про динаміку виробництва продукції, її собівартості, обсягу тощо. Отже, всі наявні матеріали свідчать про те, що ні буржуазний, ні коаліційний есерівсько-меншовицько-кадетський уряд не зробили жодного революційного кроку. Для їхньої діяльності типовою була лише бюрократична гра в реформи. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції змінилися лише заголовки паперів у «республіканських» канцеляріях, а все інше було, як і за царя.

А війна тривала. Величезна більшість підприємств працювала не на ринок, а на казну, на війну. Виробництво ж, зв'язане з військовими поставками — це, по суті, узаконене казнокрадство. «Війна коштує Росії тепер 50 мільйонів карбованців на день. Ці 50 мільйонів на день ідуть здебільшого воєнним поставщикам. З цих 50 мільйонів щонайменше 5 мільйонів щодня, а імовірніше 10 мільйонів і більше, становлять

¹ ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 16, 1917, спр. 88.

² Там же, оп. 14, 1917, спр. 23, арк. 57.

³ ЦДІАЛ, ф. 1278, оп. 10, спр. 4, арк. 283.

⁴ ЦДІАЛ, ф. 1523, оп. 1, 1917, спр. 73, арк. 6.

«безгрішні прибутки» капіталістів і чиновників, що перебувають з ними в тій чи іншій змові...»⁵. Економічний крах насувався все ближче, ставав відчутнішим.

Одним з найважливіших, і в той же час найменш досліджених питань історії пролетаріату України періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції є питання про кількісний і якісний склад робітничого класу, зміни його під впливом світової імперіалістичної війни безпосередньо у 1917 р. Певні кроки в цьому напрямку вже робляться. Так, у загальноросійському масштабі значну роботу виконав Л. С. Гапоненко⁶. Проводиться ця робота і на Україні⁷. Але й досі це питання залишається нерозв'язаним. Для попереднього періоду, так само як і для наступного, є видання офіціальної статистики, матеріали переписів та ін. Для 1917 р. таких матеріалів немає. Розв'язати цю справу певною мірою допоможуть архівні матеріали.

В цілому ряді фондів різних архівів збереглися, хоч дещо загальні, матеріали про кількісний і до деякої міри якісний склад основних загонів пролетаріату — шахтарів, металістів, цукровиків, харчовиків. Є дані про зміни у складі робітничого класу під впливом війни — про кількість військовозобов'язаних, військовополонених, т. зв. «іногородців», жінок, підлітків, дітей.

Матеріали про кількісний і якісний склад пролетаріату надзвичайно розпорошені по різних фондах, збирати їх доводиться по зернятку, зіставляючи і перевіряючи за іншими джерелами. Найбільше матеріалів у фондах кількісний і якісний склад робітничого класу України відкадалося у фондах Міністерства торгівлі і промисловості, Гірничого департаменту, Особой наради по обороні і Головного артилерійського управління. Тут є дані про нестачу кваліфікованої робочої сили, надання відстрочок військовозобов'язаним, використання праці військовополонених, біженців і так званих іногородців, жіночої та дитячої праці, про закриття підприємств, скорочення виробництва і звільнення робітників, про зростання безробіття тощо. Збереглися досить повні систематичні дані про кількісний склад робітничого класу України на 1 січня 1917 р. Це дуже важливо для порівняння з пізнішим періодом, бо дає можливість прослідкувати зміни кількісного складу робітничого класу після Лютневої революції. Варті уваги дослідників матеріали комісії по обліку живої робочої сили, а також спроби уряду налагодити розподіл по діючих заводах робітників підприємств, що закривалися.

Найширше представлені ці матеріали у фонді Особой наради по обороні, де зібрані рапорти, телеграми, повідомлення уповноважених по обороні, голів Товариств заводчиків і фабрикантів, районних заводських нарад і т. д. Цікаві матеріали є у листуванні комісії з робітничого питання. Для розуміння робітничої політики Тимчасового уряду стають у пригоді офіціальні матеріали — циркуляри, розпорядження, постанови про використання вільної трудової сили, про демобілізацію частини солдатів старшого віку, про реквізицію праці тощо. Майже вичерпні дані про кількість вільнонайманих робітників та службовців, а також солдатів на різних арсеналах, набійних заводах, майстернях, артилерійських складах, парках та інших підприємствах артилерійського відомства є у фонді Головного артилерійського управління (ЦДВІА у Москві). Особлива цінність цих матеріалів полягає в тому, що відомості подані по місяцях, і можна легко простежити зміни кількісного і якісного складу робітників цих підприємств протягом 1917 р. (ЦДВІА, ф. 504). Величезний інтерес для дослідників становить таблиця розподілу робітників, зайнятих на оборонних підприємствах, складена по губерніях і галузях виробництва (ЦДВІА, ф. 369).

У фонді Міністерства торгівлі і промисловості та Гірничого департаменту є цілі справи зведень про склад робітників вугільної, металургійної, металообробної промисловості, а також цукрових заводів, млинів та інших. Збереглися зведені списки підприємств, відомості про склад робітників по окремих повітах, зокрема, Херсонської губернії і деяких інших. Досить повно представлені дані по Донбасу, Катеринославщині, Харківщині, Одесі, Миколаєву, в значній мірі по Чернігівщині. Дещо гірше, уривками, зустрічаються відомості по Правобережжю. У фонді уповноваженого в справах військовозобов'язаних (ЦДІАЛ, ф. 33) зібрані матеріали про зміни складу робітничого класу в зв'язку з війною, про застосування праці військовополонених. Важливими джерелами є клопотання правліль акціонерних товариств і окремих заводів (адміністрації, завкомів) на адресу гірничого з'їзду та головного управління генерального штабу про повернення з армії кваліфікованих робітників.

Наслідком тривалої війни, панування монополії, розвалу господарства стало катастрофічне погіршення становища робітничого класу. В країні панував голод, поширювалося безробіття, падав реальний рівень заробітної плати, умови життя трудящих ставали дедалі нестерпнішими. Одним з найбагатших фондів щодо вивчення

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 307.

⁶ Л. С. Гапоненко. Рабочий класс России накануне Великого Октября (численность, состав, концентрация и размещение по основным промышленным районам), «Исторические записки» АН СССР, М., 1963, т. 73.

⁷ М. А. Рубач. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції, «Український історичний журнал», 1963, № 5.

питання про погіршення становища робітничого класу України в 1917 р. є фонд Все-російського товариства заводчиків та фабрикантів (ЦДІАЛ, ф. 126, оп. 1). Виконавцями волі Всеросійського товариства на місцях, у тому числі й на Україні, були місцеві товариства, особливо Катеринославське, Київське, Одеське, матеріали яких в значній мірі збереглися, хоч і розпоршені по різних фондах. Свідчення про тривалість робітничого дня, розміри заробітної плати, умови побуту і праці, пенсійне забезпечення, продовольче постачання, про ціни на продукти харчування та предмети першої необхідності тощо зустрічаються як у загальних фондах центральних установ Тимчасового уряду, що зберігаються головним чином в Центральному державному архіві Жовтневої революції в Москві (ЦДАЖР СРСР), зокрема, у фонді Міністерства праці (ф. 4100), так само і у фондах гірничого департаменту, Особі наряди по обороні, Головного артилерійського управління, військово-промислових комітетів і т. д., а також серед матеріалів окремих підприємств, що збереглися переважно у фондах обласних архівів України.

У вивченні історії робітничого класу періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції одне з провідних місць займає вивчення діяльності масових організацій пролетаріату — Рад робітничих депутатів, профспілок і фабзавкомів. Незважаючи на важливість цього питання, воно ще зовсім недостатньо розроблене в радянській історіографії. Тим часом джерельна база для його вивчення досить широка. По-перше, є ряд фондів профспілок як у центральних державних архівах (ЦДАЖР СРСР, ф. 472, Центральна Рада фабзавкомів), так і в місцевих (фонди окремих Рад). На жаль, документи робітничих організацій збереглися значно гірше, ніж справи установ Тимчасового уряду і різних організацій буржуазії. Багато з них загинуло в роки громадянської і Вітчизняної війн. Проте під час роботи в Центральному державному історичному архіві, Центральному державному військово-історичному архіві, Центральному державному архіві Військово-морського флоту вдалося виявити значну кількість ще не опублікованих і взагалі не введених досі в науковий обіг документів про діяльність масових робітничих організацій. За характером це дуже різноманітні матеріали. Збереглися, хоч і неповністю, протоколи засідань завкомів окремих підприємств і деякі непрямі свідчення про їхню діяльність (листування між організаціями підприємств тощо). Серед матеріалів Головного артилерійського управління частково збереглися папери завкому Київського «Арсеналу».

Цінні відомості про робітничі організації включає фонд Миколаївських суднобудівних заводів (ЦДАВМФ, ф. 512). Тут є значна кількість документів про діяльність робітничих організацій, особливо фабзавкомів і контрольних комісій, про їхні стосунки з адміністрацією, вирішення конфліктів між робітниками та заводоуправлінням, жорстоку боротьбу робітників за свої економічні і політичні права. Серед цієї групи джерел зустрічаються протоколи завкомів, їх листування з адміністрацією з приводу тих чи інших питань, зокрема питань збільшення заробітної плати, заперечення проти скорочення виробництва і звільнення робітників, про роль завкомів у керівництві виробництвом та ін. Надзвичайний інтерес становлять документи комісій робітничого контролю. Збереглися протоколи засідань правління разом з представниками робітників у грудні 1917 р., на яких відбулась гостра дискусія з питань про необхідність запровадження робітничого контролю і його форми. Збереглися «Тимчасові правила про робітничий контроль, встановлені взаємною угодою заводоуправління заводів Наваль та Руссуд і загальнозаводським комітетом цих заводів», матеріали про діяльність контрольних органів у тісному контакті з завкомом і цехками. Коло питань, вирішуваних завкомом і контрольною комісією, ширшало, і вони поступово перетворювалися на повних господарів підприємств. Діяльність загальнозаводських комітетів Навалья і Руссуда можна простежити з моменту їх виникнення після перемоги Лютневої революції.

Можна перелічити ще цілий ряд фондів, в яких зустрічаються матеріали про робітничі організації. Згадаємо ще лише такі, як фонд Міністерства праці Тимчасового уряду та Головного управління міліції, ряд фондів заводів та фонди Головного артилерійського управління та Всеросійського товариства заводчиків і фабрикантів. Найвві матеріали дозволяють з'ясувати не лише роль робітничих організацій в економічному житті країни, а і у політичному (реакція на ноту Мілюкова, на червневі дні, на липневі події, корніловщину тощо). Докладніше можна прослідкувати діяльність робітничих комітетів великих промислових підприємств, розташованих у провідних пролетарських і революційних центрах. Гірше справа з підприємствами, що були віддалені від зосередження основної маси пролетарів України (цукровники, робітники млинів, невеликих майстерень і т. д.), але дещо все-таки є.

Небагато збереглося документів про роль більшовицької партії у діяльності робітничих організацій, але тим більш вони цінні. До такого типу документів належить анкета про переобрання завкомів Катеринославщини у липні 1917 р., що зберігається у фонді Всеросійського товариства заводчиків і фабрикантів (ЦДІАЛ). Матеріали про взаємодію місцевих завкомів з центром, про участь у Всеросійській і Петроградських конференціях фабзавкомів, про об'єднавчу діяльність Центральної ради фабзавкомів Петрограду можна знайти у фонді 472 (ЦДАЖР СРСР).

У фондах центральних установ царської Росії, що продовжували існувати при Тимчасовому уряді, у фондах установ самого Тимчасового уряду, а також різних акціонерних товариств і заводів та взагалі майже в усіх перелічених вище фондах найбільш збереглося матеріалів про героїчну боротьбу робітничого класу під керівництвом більшовиків. Ці дані зустрічаються і у доносеннях чиновників Тимчасового уряду з місць у різні міністерства, і в зведених даних Міністерства торгівлі і промисловості та Міністерства внутрішніх справ, Головного управління міліції, Міністерства праці, Міністерства юстиції та ін. Додатковий матеріал дають листи і телеграми власників промислових підприємств, що просили Думу і міністерства вжити термінових заходів у зв'язку з революційною боротьбою робітників. Систематичні відомості про «безпорядки» в губерніях складав інспекційний департамент поліції (ЦДІАЛ, ф. 1286). Ці матеріали також не можна вважати вичерпними, проте їх позитивною рисою є те, що вони більш-менш рівномірно висвітлюють становище в різних районах і губерніях країни, не обмежуючись найбільшими промисловими центрами і виділяючи найважливіші події. У цьому фонді досить широко відображено становище на цукрових заводах, показано боротьбу сезонних робітників за економічні і політичні права.

Систематизовані матеріали про розгортання робітничого руху в 1917 р. подає фонд Міністерства праці Тимчасового уряду. Особливо цінні документи Відділу стосунків між працею і капіталом і відділу конфліктів. Тут зібрано листування узгоджувальних комісій, листування відділення конфліктів з завкомами окремих підприємств, в якому переважає ідея обмеження прав робітничих комітетів, намагання звузати межі робітничого контролю (особливо восени 1917 р.). Значне місце займає листування з Всеросійським товариством заводчиків і фабрикантів. Документи про робітничий рух представлені у фонді військового кабінету міністра-голови і Верховного головнокомандуючого, а також у фондах різних промислових товариств і регулюючих установ (нарада по обороні та ін.).

Окремо слід спинитися на фонді Особої наради по обороні (ЦДВІА, ф. 369). Взагалі це дуже багатий фонд для вивчення періоду першої світової імперіалістичної війни і зокрема 1917 р. Що ж до робітничого руху, то для вивчення цього питання у фонді є багато важливих матеріалів про робітничий рух. Це телеграми уповноважених по обороні про страйки, арешти адміністрації підприємств, хвилювання робітників, вимоги підвищення заробітної плати і т. д.; сюди ж слід віднести листування промислових товариств, правлінь різних заводів з нарадою по обороні, Міністерством праці і Міністерством внутрішніх справ про конфлікти, скарги на активність робітників. Матеріали є по підприємствах усіх галузей промисловості України, що працювали на оборону. Але найбільш повно відображено боротьбу робітників металургійної, металообробної та вугільної промисловості Донбасу, Катеринославщини, Харківщини, а також суднобудівників Миколаєва.

Значну кількість свідчень про різні форми робітничого руху знаходимо серед документів комісії по робітничому питанню (ЦДВІА, ф. 369, оп. IX). Ця комісія неодноразово робила представлення до Народи по обороні «Про порушення державного порядку і громадської безпеки на заводах і фабриках», де також йшлося про різні форми виступів робітничого класу. Склалися вони на основі повідомлень Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії та інших організацій підприємців. Багато офіціальних матеріалів про страйковий рух у Донбасі. В цьому фонді є деяка кількість документів робітничих комітетів, Рад робітничих депутатів, профспілок, які оцінюють конфлікти з точки зору інтересів трудящих (листування з приводу страйку на Харківському паровозобудівному заводі з червня по вересень 1917 р., про конфлікт на Чугуївському заводі Борковського тощо). Поряд з офіціальними документами представників буржуазії і уряду, деяка кількість матеріалів робітничих організацій збереглася у фонді Міністерства праці, у фондах деяких товариств і заводів. Хоч цих матеріалів обмаль, але вони мають надзвичайно важливе значення, бо дозволяють співставити дані офіціальних джерел, глибше проаналізувати їх, запобігти тенденційним перекрученням подій, що, як правило, має місце у документах офіціальних установ.

Отже, в Центральних державних архівах СРСР є досить багато фондів, в яких зосередилися документи з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції. Завдання дослідників використати ці матеріали у своїй роботі, ввести їх у науковий обіг, тим більш, що зараз вони не зустрічатимуть на своєму шляху штучно утворених перешкод, як це було за часів культу особи Сталіна. Після XX з'їзду КПРС було здійснено цілий ряд заходів з метою наблизити архівні фонди до дослідника, полегшено користування джерелами.

А. П. ГРИЦЕНКО

«УКРАЇНЬСЬКА РСР НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ. ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ. 1944—1961 рр.». Упорядкування, передмова та коментарі кандидата юридичних наук К. С. Забігайло. Відповідальний редактор Л. Х. Паламарчук, Держполітвидав УРСР, К., 1963, 576 с.

Основу складного переплетіння подій, яким позначений міжнародний розвиток у наш час, становить боротьба сил, що уособлюють собою сьогодні і завтра людства, сил соціалізму з їх політикою миру і прогресу, з одного боку, і сил імперіалізму з їх політикою реакції і війни — з другого. Після другої світової війни позиції соціалізму зміцніли, розширилися можливості впливу його на світовий суспільний розвиток.

Істотний вклад у велику боротьбу нашого народу, яку ведуть на міжнародній арені Радянський Союз і згуртовані навколо нього соціалістичні держави, вносить Українська РСР. Вона бере безпосередню участь у розв'язанні великих і складних міжнародних проблем. Її представники разом з представниками Союзу РСР, Білоруської РСР і братніх соціалістичних країн послідовно відстоюють справу миру, мирного співіснування й співробітництва держав в ООН та інших міжнародних організаціях. Своєю участю у співробітництві Радянського Союзу із зарубіжними соціалістичними країнами Українська РСР сприяє посиленню згуртованості і зростанню сил світової соціалістичної системи; її взаємовідносини з іншими зарубіжними країнами служать розвиткові взаєморозуміння в інтересах миру і прогресу. З огляду на все це всілякого схвалення заслуговує видання збірника документів і матеріалів «Українська РСР на міжнародній арені (1944—1961 рр.)», упорядником якого є Міністерство закордонних справ УРСР.

Збірник відкривається законодавчими актами Верховних Рад СРСР та УРСР, якими був оформлений безпосередній вихід Української РСР на міжнародну арену, і найважливішими рішеннями Комуністичної партії і Радянської держави з питань зовнішньої політики. Далі наведені документи й матеріали, що відтворюють історію вступу й обрання Української РСР до міжнародних організацій, діяльність її делегацій і представників на сесіях Генеральної Асамблеї ООН і в Раді Безпеки, на міжнародних спеціальних і регіональних конференціях. Наведені у збірнику дані на 1 березня 1963 р. свідчать,

що Українська РСР є членом 45 міжнародних організацій, постійних і тимчасових органів цих організацій. Крім того, в різні періоди її тимчасово обирали до восьми інших міжнародних організацій і органів. Вона уклала або приєдналася до 96 міжнародних договорів, угод і конвенцій, а також була учасницею 13 міжнародних актів, чинність яких закінчилась.

Вміщені в збірнику документи і матеріали свідчать, що Українська РСР як член ООН та інших міжнародних організацій неухильно бореться за те, щоб ці організації, якими б питаннями кожна з них не займалася, були справжніми інструментами міжнародного співробітництва в інтересах миру і прогресу.

Об'єктивну передумову збереження і зміцнення миру в наш час, коли світ поділений на дві системи, Українська РСР вбачає в додержанні принципу мирного співіснування соціалістичних і капіталістичних держав. І кожен її крок спрямований на утвердження у взаємовідносинах держав з різним соціальним ладом визначеного В. І. Леніним принципу радянської зовнішньої політики. «Немає зараз іншого шляху до миру, до ослаблення міжнародної напруженості, крім мирного співіснування і співробітництва», — підкреслював на XII сесії Генеральної Асамблеї ООН глава делегації УРСР Л. Х. Паламарчук (стор. 213).

Головну свою увагу і зусилля на міжнародній арені Українська РСР зосереджує на таких проблемах, як роззброєння і заборона випробувань та використання ядерної зброї, післявоєнне мирне врегулювання і гарантування безпеки в Європі, ліквідація колоніального режиму в усіх його формах і проявах, розвиток рівноправного і взаємовигідного економічного й культурного співробітництва між усіма країнами і народами. Турботою про розв'язання цих проблем відповідно до тих реалістичних і конструктивних пропозицій, що їх висуває Радянський Союз, прийнятий увесь збірник.

«Прості люди в усіх кінцях світу запитують себе, для чого після закінчення війни потрібні нові озброєння і нові асигнування на них, — вказував глава делегації

ції Української РСР на 1 сесії Генеральної Асамблеї ООН Д. З. Мануїльській, — «Скорочення озброєнь, заборона атомної зброї неминуче потягнуть за собою скорочення воєнних бюджетів і дозволять урядам спрямувати вивільнені кошти на піднесення матеріального рівня громадян своїх держав» (стор. 130). Це було сказано в 1946 р., і відтоді Українська РСР на кожній сесії Генеральної Асамблеї, як про це яскраво свідчать документи збірника, вважала своїм найпершим священним обов'язком підтримувати пропозиції, спрямовані на роззброєння. З часу XIV сесії Генеральної Асамблеї (1959 р.) Українська РСР докладала всіх зусиль для досягнення загального і повного роззброєння, програму якого вперше висунув на цій сесії М. С. Хрущов.

Українська РСР проявила себе як щирий друг поневолених народів колоній і рішучий поборник їх визвольних прагнень і домагань. Про це теж розповідають документи збірника. Великою значення надає Українська РСР тому, щоб ООН та інші міжнародні організації щонайплідніше сприяли економічному, соціальному і культурному прогресові людства, і особливо слаборозвинутих країн, розвитку міжнародного співробітництва в цьому напрямку. І, як про це свідчать документи й матеріали збірника, її делегації і представники беруть активну участь у виробленні рішень, які з найбільшою повнотою виражали б інтереси народів, реально забезпечували б досягнення цілей, яким покликана служити ООН, її регіональні економічні комісії, зокрема Європейська Економічна Комісія (ЄЕК), Організація Об'єднаних Націй у питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародна Організація Праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я, Міжнародне агентство по атомній енергії та ін.

З відкритою душею і щирим серцем зустрічає український народ зарубіжних гостей. В яскраві демонстрації братерського єднання перетворюються зустрічі високих гостей із соціалістичних країн. Гостинністю користуються на Україні як представники молодих держав, що виникли на руїнах колоніальної системи, так і капіталістичних держав Заходу. Про це свідчать документи останнього, п'ятого, розділу збірника.

Зібрані воедино документи і матеріали, що з'являлися в різний час і з різних причин, через призму того, як сприймала й оцінювала розвиток міжнародних відносин і на що при цьому спрямовувала свої зусилля Українська РСР, відтворюють основні напрями боротьби на міжнародній арені в післявоєнний період і ще раз переконують у нездоланності сил миру і соціалізму, з одного боку, і в приреченості сил реакції і війни — з другого. Водночас у цих документах і матеріалах засвідчена воля українського народу і морально-політична значимість, слава і діла Української

РСР у міжнародних відносинах. Керована Комуністичною партією, Українська РСР до оцінки й розв'язання міжнародних, як і своїх внутрішніх, справ підходить з позицій марксизму-ленінізму, згідно з визначеними В. І. Леніним принципами міжнародних відносин, і тим самим виражає докорінні інтереси світового прогресу і його найважливішою передумовою — миру, мирного співіснування і співробітництва держав і народів. У розкритті і підкресленні цього документами і матеріалами полягає цінність видання.

Проте збірник не позбавлений недоліків. Не можна, зокрема, визнати за методично досконалий принцип, за яким він упорядкований. Документи та матеріали згруповані й систематизовані в ньому за ознаками того, діяльності якої з міжнародних організацій (органів) вони стосуються і яку юридичну форму вони мають (урядова заява, повідомлення преси, акт про ратифікацію, проект резолюції чи поправка або доповнення до неї). А це поставило систему подачі документів у збірнику поза логікою розвитку подій, якими ці документи зумовлені, спричинило до розміщення в різних місцях книги документів і матеріалів, які органічно зв'язані і взаємно доповнюють одне одного. Взяті, наприклад, ініціативу Української РСР щодо оголошення 1960 р. Міжнародним роком охорони здоров'я і медичних досліджень. Відповідний проект резолюції, внесеній делегацією УРСР 18 вересня 1958 р. на XIII сесії Генеральної Асамблеї, міститься на стор. 381—382. Обґрунтування, яке дав цій пропозиції голова делегації УРСР Л. Х. Паламарчук, виступаючи в загальній дискусії 3 жовтня 1958 р., дається на стор. 229—230, а документ про зустріч Л. Х. Паламарчука з Генеральним директором Всесвітньої організації охорони здоров'я з цього ж питання — на стор. 279. Загальна характеристика міжнародного становища і основних завдань ООН, дана делегацією УРСР, скажімо, на XVI сесії Генеральної Асамблеї, вміщується на стор. 259—265, а конкретні пропозиції УРСР на тій же сесії, спрямовані на здійснення цих завдань, — на стор. 405—412. При такому розміщенні документів і матеріалів важко простежити за послідовністю розвитку ініціативи Української РСР в певному міжнародному питанні, скласти повну уяву про боротьбу делегації УРСР на даній сесії чи конференції.

Вміщені в збірнику тексти виступів глав делегацій УРСР у загальних дискусіях на сесіях Генеральної Асамблеї в значній частині присвячені обґрунтуванню підтримки Українською РСР програмних для ООН пропозицій Радянського Союзу, а також інших миролюбних країн (наприклад, розгорнутої пропозиції Польської Народної Республіки на VII сесії Генеральної Асамблеї). І позиція будь-якого члена ООН, який обстоює пропозиції СРСР, як свої власні, була б представлена неповно, якщо обме-

житися тільки документами, що виражають підтримку цих пропозицій, і не давати самих пропозицій (їх викладу чи витягів з них). Тим більше це стосується Української РСР, діяльність якої на міжнародній арені є частиною загальної діяльності Союзу РСР, одним з каналів здійснення радянської зовнішньої політики. Отже, неправильно, методологічно неправильно, що в збірнику не наведені, поряд з викладом точки зору Української РСР в тих чи інших міжнародних питаннях, пропозиції СРСР у цих питаннях. Негативно позначається ця хиба й на зручності користування збірником: щоб скласти повну уяву про характер боротьби на тій чи іншій сесії Генеральної Асамблеї, читач повинен додатково звертатися до джерел, де викладені пропозиції СРСР на цій сесії.

Не було потреби повністю наводити в ряду з іншими документами суто хронологічні повідомлення преси про склад делегацій УРСР на сесії Генеральної Асамблеї, про прибуття на Україну і прийоми зарубіжних делегацій. Все це важливо, проте могло бути дане в стислому викладі, як хроніка, в кінці книги петию.

Не можна не зауважити щодо коментарів, зокрема тих, які супроводжують пропозиції делегацій УРСР на міжнародних конференціях. По-перше, в частині їх

не вказується, була чи не була прийнята коментована пропозиція. По-друге, в рецензованому збірнику наводяться поправки, зміни й доповнення, що вносилися делегаціями УРСР при виробленні міжнародних актів, розміщених у раніше виданому збірнику «Українська РСР у міжнародних відносинах» (К., 1959). Чому б не зробити в коментарях посилань на документи того збірника, на ті положення, в яких враховані (чи не враховані) пропозиції УРСР?

Нарешті, на дуже серйозний докір заслуговує редагування збірника. В ході його була проявлена мовно-стилістична довільність і навіть недбалість.

Проте хиби й недоречності, допущені упорядником і видавничим редактором, позначилися головним чином на повноті збірника і зручності користування ним. Вони, ясна річ, не можуть применшити тієї цінності і значимості, яких надають збірнику самі документи і засвідчена ними благородна діяльність Української РСР на міжнародній арені. Залишається тільки побажати, щоб наступне видання цих документів готувалося з більшою науковою обґрунтованістю і належною відповідальністю.

І. С. ХМІЛЬ

К. М. МЛИНЧЕНКО. ЗБРОЄЮ ПОЛУМ'ЯНОГО СЛОВА, Вид-во АН УРСР, К., 1963, 160 с.

В публіцистично-журналістській діяльності Ярослава Галана знайшли своє відображення складні історичні процеси. Сама трагічна загибель письменника була виявом найгострішої класової боротьби, у якій приречені прихильники сокири засвідчили свою солідарність з диким селянством, Зброєю Галана, навпаки, завжди була відвертість, правда і гуманізм. Ось чому вбивці його, прийшовши з тьми, у тьму і канули, а наш письменник продовжує жити. Дослідники життя і творчості Я. Галана відкривають все нові і нові грані таланту полум'яного трибуна.

К. М. Млинченко вибрав для свого дослідження публіцистичну діяльність Я. Галана в радянській пресі і поставив перед собою завдання — «проаналізувати зібрані матеріали і документи про письменника, його публіцистичну спадщину останнього творчого десятиріччя, визначити її суспільно-політичне значення та найхарактерніші художні особливості» (стор. 14).

Приклад життя і творчості Я. Галана — добра школа для сучасного покоління журналістів. Усім своїм самопожертвним життям, всією полум'яною творчістю він вчить нашу молодь ідейної принциповості, політичної актуальності і художньої

майстерності. В цьому ми також бачимо злободенність книжки К. М. Млинченка. Дослідник заглиблюється в творчу лабораторію письменника, використовує архівні матеріали, неопубліковані памфлети, листування, записні книжки, спогади сучасників і друзів письменника.

Перший розділ «Друга літературна молодість» написаний в історико-літературному плані. Автор уважно розглядає навіть найдрібніші кореспонденції Я. Галана, надруковані у перших радянських газетах 1939—1941 рр., розкриває їх ідейно-тематичний зміст, наводить цікаві факти про те, з якою жадобою письменник вивчав пове життя своїх земляків. Добре, що К. М. Млинченко не побоявся, співставивши публіцистику цих років з «вікнівським» періодом, піднятися до висновку: в перші роки Радянської влади публіцистика Я. Галана поступалася своїм художнім рівнем перед творами цього жанру, розміщеними на сторінках «Вікон». Письменник шукав теми, нового героя, вивчав нові соціальні умови життя. Тут доцільно було б ширше поговорити про психологію творчості Я. Галана.

З новою силою заблистіло гостре слово галанівської публіцистики в 1941—

1945 рр., коли письменник всю свою ненависть і гнів спрямовує проти гітлерівських загартників і їхніх наймитів. Публіцистика цих років дає можливість дослідникові заговорити про важливі теоретичні питання, простежити за жанрами і формами газетних виступів та радіокоментарів. Розділ «У дні суворих випробувань» більш насичений дослідницьким елементом, він предметніший і більш філологічний. Це ж саме слід сказати і про останній розділ книжки «Проти агресорів, вчорашніх і сьогоднішніх» Повоєнна публіцистика Я. Галана в основному продовжує ідейно-тематичну лінію воєнних років. Це пояснюється участю письменника в Нюрнберзькому процесі, який був завершальним етапом ідейного розгрому фашизму і не міг не викликати цілого циклу творів у Я. Галана, а, по-друге, на арену світової агресії вже тоді почали висуватися нападки Гітлера. Ці обставини викликали нову хвилю творчого гніву в письменника, який вправ бою як солдат.

К. М. Млинченко глибоко розкриває соціальні і політичні мотиви Галанової публіцистики, підкреслює її індивідуальні особливості, розглядає його постать в процесі літературних взаємин, уважно ставиться до своїх колег по перу, але в аналізі форм і засобів він поглиблює їх думки, часом спречається і дає своє трактування деяким явищам. Та найбільша заслуга автора полягає в збиранні маловідомих творів, у відкритті читачеві нових фактів творчої біографії.

Автор книжки переконливо доводить, що фронт в ефірі, на якому Я. Галан завжди займав перелові позиції, був для гітлерівців дуже болючим місцем. Я. Галан воював предметно, використовуючи документи гітлерівських ставок. Письменник розглядав факти і події в історичній перспективі: його хвилює і катинська справа, і трагедія хутора Кредянка на Харківщині, і доля дітей з Луганська. Дослідник використовує допоміжні матеріали, які розкривають безпосередній вплив Галанових виступів по радіо. Це листи воїнів Радянської Армії, письменників і радянських людей.

В книжці зустрічаються дискусійні питання або такі, які автор зачіпає тільки частково, не претендуючи на їх розв'язан-

ня. До таких, зокрема, ми відносимо питання виходу Я. Галана з «Нових шляхів». К. М. Млинченко надто спрощено трактує це принципове і важливе питання (стор. 7). До речі, ще ніхто з дослідників творчості Я. Галана не використовував архіву А. Крушельницького, де є цікаві документи про зв'язки «Нових шляхів» і «Вікон». Тому всі одноставно цитують «Відповідь полентачеві» і стають на бік автора. Тут немає змоги на предметну розмову з приводу цього, але необхідно сказати, що Я. Галан, як і його рідний брат Іван Галан, мав дуже близькі і тривалі стосунки не тільки з «Новими шляхами», але й з сім'єю Крушельницьких. Сьгодні ми можемо певно твердити, що чвари, які почалися в 1931 р. між деякими авторами «Вікон» і «Нових шляхів», не посилювали, а послаблювали ідейні позиції антифашистського табору в Західній Україні. А. Крушельницький глибоко це усвідомлював і намагався всілякими засобами прогасити групівську гризню.

Я. Галан, як людина чесна, відверта і принципова, не міг уникнути «ласки» різних кагановичів, які ревно роздували славу навколо культу особи Сталіна. Так, К. М. Млинченко наводить один з фактів (стор. 96), який дещо говорить про ставлення до Галана: його не затвердили агітатором у м. Львові тільки тому, що письменник належав колись до КПЗУ. А видавничка історія багатьох памфлетів і п'єс письменника, навколо яких за життя автора роздувалася пілозра, а потім звільнення з роботи «за скороченням штатів» напередодні загибелі 1949 р.? Ці факти не мають прямого стосунку до теми рецензованої книжки К. М. Млинченка. Але автор в міру необхідності торкнувся їх, кинувши світло на ці темні плями.

Перед дослідниками життя і творчості Я. Галана стоїть благородне завдання дати читачеві наукову біографію письменника. Це вибило б із брудних рук деяких закордонних писак нечесну зброю, якою вони і після смерті Я. Галана намагаються воювати проти його живої спадщини. Книжка К. М. Млинченка допоможе нашим читачам глибше пізнати Я. Галана, зрозуміти політичний зміст життя і творчості письменника-патріота.

С. М. ТРОФИМУК

З. А. БОГАТЫРЬ. В ТЫЛУ ВРАГА. (Боевая деятельность соединения партизанских отрядов под командованием Героя Советского Союза А. Н. Сабурова), Соцэкгиз, М., 1963, 334 с.

Значний інтерес читачів викликала книга З. А. Богатиря, комісара одного з найбільших на Україні партизанських з'єднань під командуванням Героя Радянського Союзу О. М. Сабурова, що відіграло важливу роль у розвитку народної боротьби проти фашистських загартників. На відміну від широко відомих мемуарних

праць з історії великих партизанських з'єднань¹ монографія З. А. Богатиря значною мірою базується на архівних

¹ С. А. Ковпак. От Путивля до Карпат, М., 1945; А. Н. Сабуров. За линией фронта, М., 1955; А. Ф. Федоров. Подпольный обком действует, М., 1957; та ін.

джерелах. У ній вдало поєднуються власні спогади і спостереження автора з документальними матеріалами. Якщо в книзі «За ліній фронт» О. М. Сабуров розповів лише про початковий період утворення і становлення загону ім. 24-річчя Червоної Армії, на базі якого виросло з'єднання, то З. А. Богатир висвітлює весь бойовий шлях цього з'єднання, від його зародження до переформування в три нових весною 1944 р.

У вступі автор гостро критикує буржуазних фальсифікаторів історії партизанської боротьби проти фашистських загарбників у нашій країні. Аналізуючи мемуарну літературу з історії руху народних месників, автор вказує на її недоліки: применшення ролі партійних організацій, слабе висвітлення діяльності цілих бойових колективів, концентрування основної уваги на окремих особах, найчастіше командирах, які є авторами спогадів, перебільшення значення певних бойових операцій. Цих недоліків вдало уникає автор рецензованої книги, широко висвітлюючи діяльність командування, політпрацівників, партійних і комсомольських організацій з'єднання, загонів і окремих підрозділів. Як комісар з'єднання, З. А. Богатир досконало вивчав людей, їх здібності, запити, і це дало йому змогу яскраво й глибоко змалювати бойові діла як всього великого колективу, так і окремих осіб. Наводячи велику кількість прикладів самовідданої боротьби партизанів, називаючи багато імен, автор підкреслює масовість героїзму в рядах народних месників, які, не шкодуючи життя, хоробро билися з ворогом за честь, волю і незалежність Радянської Батьківщини.

В книзі яскраво показана не лише бойова діяльність з'єднання, а й досить ґрунтовно висвітлюються зміст і форми масово-політичної роботи партійних і комсомольських організацій, розмах агітації і пропаганди серед партизанів і населення, а також у військах противника. Значну увагу автор приділяє побуту партизанів, їх моральному стану, взаємовідносинам з населенням. Він робить важливий висновок про те, що міцність зв'язків народних месників з населенням значною мірою характеризується правильною організацією постачання їм продовольства, одягу, взуття.

Бойова єдність і дружба народів СРСР в книзі розкривається на багатьох прикладах спільних бойових дій російських, українських і білоруських партизанів, а також взаємин з місцевим населенням партизанських загонів України, які перебували певний час на території РРФСР і БРСР. На великому конкретному матеріалі автор викриває звирячий розбійницький німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, підлу зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів, які під час фашистської окупації вірно служили заклятим ворогам.

Автор не обмежується висвітленням дій лише одного з'єднання, а показує загальний історичний фон, зв'язки, обмін досвідом і взаємовплив між різними партизанськими формуваннями та залежність розвитку партизанського руху від подій на фронтах Великої Вітчизняної війни. Спостерегаючи відокремлені, не дуже ефективні дії багатьох дрібних загонів в кінці 1941 р., народні месники приходять до висновку про необхідність об'єднання і централізації керівництва партизанським рухом на певних територіях. Згодом виявилось, що тимчасове об'єднання загонів лише для керівництва бойовими діями вже не відповідало вимогам, які ставились перед партизанами, що на порядок денний стало об'єднання дрібних загонів і утворення постійних партизанських формувань. Взимку і весною 1942 р. проходив процес організації великих з'єднань під командуванням О. М. Сабурова, С. А. Ковпака і О. Ф. Федорова.

Розкриваючи значення глибоких рейдів для загального розвитку партизанського руху, З. А. Богатир підкреслює, що, крім переваг, така тактика боротьби викликала і певні труднощі, пов'язані не тільки з великими переходами, а й з тим, що партійні організації і всі партизани рейдових з'єднань не мали можливостей для встановлення постійних міцних зв'язків з населенням. Тому треба було застосовувати більш гнучкі форми впливу на населення і залучення його до активної боротьби з окупантами.

У книзі переконливо показано, що з виходом на правобережжя Дніпра загони з'єднання закріплювалися за певними районами, що командування і партійна організація приділяли велику увагу створенню нових партизанських загонів. ЦК КП України і УШПР рекомендували іншим з'єднанням і загонам України широко використовувати і втілювати в життя цей досвід.

Рецензована праця не позбавлена й недоліків. Не знайшли висвітлення зв'язки командування і парторганізації з'єднання з партійним підпіллям. Адаже ківські підпільники неодноразово направляли в загони з'єднання О. М. Сабурова своїх людей, зброю, боєприпаси, медикаменти. У книзі зовсім не показана діяльність Житомирського підпільного обкому партії і обласного штабу партизанського руху, в складі яких був командир з'єднання О. М. Сабуров. Автор нечітко визначив чисельний та якісний склад комуністів і комсомольців у з'єднанні. З. А. Богатир широко використав лише звіт командування і партійної організації з'єднання і обминув документи і матеріали, що збереглися в загонах і підрозділах, а також документальні відомості про інші з'єднання.

Монографія З. А. Богатиря є серйозним вкладом у дослідження всенародної боротьби проти фашистських окупантів у

роки Великої Вітчизняної війни. Відрадиним є те, що ще один з організаторів партизанського руху взявся за перо і дав у руки працівників ідеологічного фронту добру зброю для виховання нашого моло-

дого покоління в душі безмежної відданості соціалістичній Батьківщині, справі комунізму.

І. І. СЛИНЬКО

К. ДУБИНА. В ГОДЫ ТЯЖЕЛЫХ ИСПЫТАНИИ, Киевское областное книжно-газетное издательство, 1962, 263 с.

Благородним завданням радянських істориків є глибоке вивчення і висвітлення славних сторінок героїчної боротьби нашого народу в роки Великої Вітчизняної війни. Тому з великим задоволенням громадськість зустріла вихід у світ напередодні двадцятиріччя з дня визволення Києва книги К. К. Дубини, в якій глибоко висвітлюється мужність киян при обороні рідного міста, безстрашна діяльність підпільників окупованої гітлерівцями, але нескореної столиці Радянської України. Багаті, науково узагальнені архівні матеріали книги переконливо показують організуючу і мобілізуючу роль Комуністичної партії, яка в роки найсуворіших випробувань виступила як монолітна сила, тісно зв'язана з народними масами.

Автор детально висвітлює діяльність Комуністичної партії, спрямовану на відсіч ворогу. Кипучу роботу розгорнув ЦК КП України на чолі з видатним діячем Комуністичної партії і Радянської держави М. С. Хрущовим. Звернення Президії Верховної Ради, Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу, виступи М. С. Хрущова та інших керівників партії і уряду Радянської України перед киянами запалювали трудящих міста на бойові і трудові подвиги.

Організовано пройшла мобілізація в ряди Червоної Армії, куди пішло 200 тис. киян, в тому числі 16 333 комуністів (майже половина міської партійної організації) і 40 тис. комсомольців. Більше 7 500 жінок добровільно пішли працювати в госпіталях, 3435 чоловік стали донорами. Конкретні дані, наведені в книзі, свідчать про швидку перебудову промисловості міста на воєнний лад, велику роботу, проведеною по евакуації населення і устаткування підприємств у східні райони країни.

В книзі велика увага приділена висвітленню діяльності ЦК, ОК і МК КП(б)У по створенню винищувальних батальйонів, партійного підпілля і партизанських загонів. Яскраво показує автор героїзм славних захисників міста, які під керівництвом міської і районних партійних організацій, штабу оборони Києва, подавали величезну допомогу регулярним частинам Червоної Армії у стриманні фашистських полчищ. Автор гнівно викриває розбійницький окупаційний режим фашистів, злочинську суть пресловутого «нового порядку» гітлерівців, говорить про огидні дії українсько-німецьких націоналістів, які віною і правдою служили фашистам, допомагали їм грабувати і винищувати окуповане на-

селення столиці Радянської України. Не можна без гніву і обурення читати місяці, де показується зврячче винищення жителів міста (у Києві було розстріляно і замучено 195 тис. чоловік).

Масовими вбивствами і терором гітлерівці намагались не лише знищити мільйони людей «нижчої раси», але й зламати решту, зламати їхню волю до опору. Проти фашистські недолюдки прорухувались. Створене заздалегідь більшовицьке підпілля піднялося на священну боротьбу проти загарбників. Автор говорить і про серйозні недоліки, які виявились в діяльності підпільників у перші місяці окупації. Це — відсутність досвіду підпільної діяльності і недостатня конспірація, що дало можливість гітлерівцям нанести київському підпіллю ряд серйозних ударів. Однак фашистам не вдалося розгромити підпілля. На місце загиблих борців ставали нові герої, і священна боротьба тривала.

Автор переконливо показав вплив битви під Москвою на активізацію підпільної боротьби в Києві. Підпільний міськомком, Залізничний, Подільський, Печерський і Дарницький райкоми партії розгорнули особливо активну діяльність по формуванню підпільних партійних організацій. На думку автора, з якою не можна не погодитися, активізація боротьби, незважаючи на арешти підпільників, зумовлювалась тим, що завдяки мужності арештованих, які зносили тортюри, не вилавали своїх товаришів, окупантам не вдалося дістати глибини підпілля. Партійне підпілля пустило глибоке коріння, спиралося на широкі маси населення. Велику роль в активізації підпільної боротьби зіграло встановлення зв'язку і налагодження керівництва з боку ЦК КП(б)У. За неповними даними, Київська підпільна організація в період звільнення міста налічувала 68 первинних організацій і груп, які об'єднували 693 чоловіка. Підпільники мали 140 конспіративних квартир і залучили до активної боротьби 98 зв'язківців, переважно жінок.

Велике місце в книзі відведено висвітленню форм і методів боротьби з фашистськими загарбниками. Завдяки активному проведенню масово-політичної роботи серед населення підпільники Києва за час своєї діяльності випустили і розпочутили понад 1 млн. листівок, брошур та іншої антифашистської літератури. Важливою формою їх діяльності були саботаж і диверсії. Підпільники боролися з окупантами також і зі зброєю в руках. Великою

їх заслугою було розгортання збройної партизанської боротьби, створення боювих груп і партизанських загонів у Київській, Житомирській, Чернігівській областях. В книзі підкреслюється величезне значення для активізації підпільної діяльності рейдів партизанських з'єднань С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова і встановлення з ними зв'язків. Коли Червона Армія наближалась до Києва, підпільники застосували нову тактику боротьби: перейшли від зруйнування промислових підприємств до їх збереження, посламили допомогу партизанським загонам. Факти, наведені автором, показують безпосередню допомогу, яку надали підпільники Червоної Армії при звільненні міста. Автор розкриває гітлерівські плани знищення міста і його населення, здійсненню яких перешкодили війська 1-го Українського фронту під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна і члена Військової Ради М. С. Хрущова.

Цінним у книзі є те, що автор називає сотні патріотів, які героїчно боролися з гітлерівцями і їх пособниками. Багато з них загинули у нерівній боротьбі. Це — секретарі міськкому партії К. Івкін і С. Бруз, члени міськкому В. Кудряшов, Ф. Ревуцький, Є. Пашенко, Г. Левицький, керівник підпільного Залізничного райкому партії А. С. Пироговський, якого по зв'язочному замучили гітлерівці за кілька годин до вступу наших військ у місто, секретарі райкомів партії А. Федоров, Н. Тичина, Д. Іщенко, І. Скляр, Ф. Лінник, П. Комаров, І. Дудінов, Л. Рязанов, В. Артамонов та інші.

Книга К. К. Дубини, яка в цілому заслуговує високої оцінки, не позбавлена й окремих недоліків і недоробок. Зокрема, в ній потрібно було детальніше показати вплив київських підпільників на розгортання підпільного і партизанського руху у Київській та інших областях. Документів про діяльність підпільників, особливо в перший період окупації, збереглося надто мало. І все ж їх треба шукати, щоб показати нові факти безприкладного героїзму і вірності своїй Батьківщині радянських патріотів. Слід було б більше поповнити матеріали про участь безпартійних в антифашистській боротьбі, що свідчило б ще раз про всенародний характер боротьби проти німецько-фашистських окупантів.

Зараз відповідно до рішення Центрального Комітету КП України в усіх областях республіки проводиться велика робота по виявленню всіх підпільних організацій, партизанських загонів, диверсійних груп, які в дні війни вели боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками. Це дасть можливість дослідникам більш повно показати масовий партизанський рух на Україні в роки війни, розкрити всі форми і методи боротьби з підступним ворогом. Так, недавно Київським промисловим та сільським обкомами партії підтвердже-

но факт існування та активної діяльності на території області Київського підпільного обкому партії з місцем перебування у с. Стави та м. Кагарлику, Київської області. Обком партії очолював І. В. Сергієнко, залишений ЦК КП(б)У для підпільної роботи. І. В. Сергієнко одержав завдання по організації підпільної роботи особисто від секретарів ЦК КП(б)У М. С. Хрущова та М. О. Бурмістренка.

Є деякі дані, що Київський обком партії був зв'язаний з підпільниками Києва, спрямовував їх роботу, а в кінці 1942 р. повинен був перейти для постійної роботи в Київ, щоб здійснювати більш оперативне керівництво роботою підпільників столиці. Відомо також, що в типографії, яка була в Кагарлику, друкувалися звернення до різних груп населення, листівки та інші агітаційно-пропагандистські матеріали, які доставлялися в Київ. Авторів слід буде на основі нових, ще не вивчених документів глибше дослідити це питання у другому виданні своєї книги.

З архівів ряду обкомів партії відомо, що Київський підпільний обком партії був зв'язаний з підпільними організаціями інших міст і впливав на їх боротьбу. Так, авторам даної рецензії відомо, що в Партиїному архіві Житомирської області є дані про те, що керівник комсомольсько-молодіжної організації, яка героїчно діяла в Житоїрні, А. Бестужев був зв'язаний і особисто одержував вказівки про роботу від Київського підпільного обкому партії. Зокрема, він був зв'язаний з типографією обкому партії, привозив з Києва листівки та інші документи про підпільну та бойову роботу. В цьому ж архіві є дані про те, що другий секретар Житомирського підпільного райкому комсомолу І. Шиньальський кілька разів особисто зустрічався з секретарем Київського підпільного обкому партії І. В. Сергієнком та С. Л. Ковальським. Під час цих зустрічей він одержував детальні поради про форми і методи підпільної та партизанської боротьби, листівки та інші матеріали. Члени підпільного райкому комсомолу були ознайомлені з інструкцією підпільного обкому партії про організацію підпільної та партизанської боротьби, збирали зброю, брали участь у створенні нових підпільних організацій, встановлювали зв'язок з існуючими, зв'язувалися з партизанськими загонами і вели активну боротьбу з ворогом. З Київським підпільним обкомом КП(б)У були також зв'язані більшовицькі підпільні комітети в м. Троянові, с. Левків та с. Березина, Житомирського району, с. Івниця, Андрушівського району, Житомирської області.

Всі ці факти свідчать, що додаткове вивчення нових матеріалів, зібраних партійними організаціями за останній період, а також ознайомлення з іншими архівними матеріалами, дасть можливість авторів використати ряд нових даних і ще більш детально розкрити справді героїчну діяль-

ність підпільників Києва та їх вплив на розгортання підпільного та партизанського руху не лише в столиці Української РСР, а й за її межами. Слід думати, що автор на цьому не обмежить своє цінне і повчальне дослідження і в новому, допов-

неному виданні використає нові матеріали для ще більш широкого показу мужньої, безсмертної боротьби партизанів та підпільників столиці України.

М. М. МАТВІЙЧУК, Г. П. МІЩЕНКО

Г. М. ШЕВЧУК. КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ У 1921—1925 рр., Вид-во АН УРСР, К., 1963, 433 с.

Серед праць з питань культурної революції, що з'явилися останнім часом, найбільш помітною є монографія Г. М. Шевчука, присвячена проблемам культурного будівництва на Україні в роки відбудови народного господарства. Це перша і найбільш ґрунтовна праця, в якій досліджуються всі важливіші питання культурного будівництва 1921—1925 рр.: народна освіта, культурно-освітня робота, підготовка кадрів радянської інтелігенції, розвиток науки, преси та видавничої справи. Автор глибоко вивчив праці В. І. Леніна, партійні документи, широко використав матеріали Всеукраїнських з'їздів Рад, профспілок, КНС, матеріали преси, численні фонди ЦДАЖР УРСР (фонди ВУЦВК, НКО УРСР, ЦК КНС, НК РСІ і Ради профспілок), а також місцеві архіви (Київської, Одеської, Дніпропетровської та інших областей), і вперше ввів у науковий обіг багато цікавого, досі не опублікованого матеріалу.

Цінним у дослідженні Г. М. Шевчука є вдале поєднання багатств фактичного матеріалу, а також його всебічний науковий аналіз. Всі висновки, зроблені автором, як правило, глибоко аргументовані. Він показує розвиток соціалістичної культури як органічну складову частину всього процесу боротьби народу за відбудову народного господарства і його соціалістичне перетворення, на конкретному матеріалі розкриває керівну роль В. І. Леніна, Комуністичної партії, Радянської держави, наводить численні приклади конкретної допомоги з боку російського народу, яка мала неocenіме значення для розгортання культурного будівництва в УРСР.

Своє дослідження Г. М. Шевчук починає висвітленням культурно-освітньої роботи, оскільки питання ліквідації культурної відсталості висувалось у ті роки на перше місце. Адже найбільш ганебною спадщиною буржуазно-поміщицького ладу була масова неписьменність трудящих. У республіці, за переписом 1920 р., було 26 млн. населення, а неписьмених (віком від 9 років) налічувалось понад 12,4 млн. чоловік (стор. 47). Автор докладно висвітлює заходи партії і уряду для організації навчання, розповідає про діяльність комісії по ліквідації неписьменності, участь у цій справі вчителів, комсомолу, преси. Незважаючи на тяжкі умови, в яких тоді перебувала республіка і вся країна, рух за ліквідацію неписьменності, як по-

казано в книзі, набрав небаченого розмаху. За роки відбудовного періоду на Україні ліквідувало свою неписьменність понад 8 млн. чоловік (стор. 48). Питома вага письменого населення за цей період піднялася з 24 до 52,6% (стор. 176). Спираючись на великий фактичний матеріал, переважно архівний, автор висвітлює створення осередків політичної освіти (клубів, сільбудів, хат-читалень і т. п.), докладно аналізує форми і зміст їх роботи.

У книзі показано, що докорінна зміна природи народної освіти в умовах Радянської влади породила принципово нові форми і методи культурно-освітньої та політико-виховної роботи. Автор приходить до висновку, що культосвітня робота в ці роки пройшла кілька етапів. При переході від війни до відбудови народного господарства і в перший рік непу переважала «агітаційно-ударна» робота, яка мала своєю метою роз'яснення трудящим змісту і значення поточних подій, організацію робітників і селян на виконання важливіших політичних і господарських завдань; в 1922—1923 рр. переважала гурткова робота; в кінці відбудового періоду культосвітні установи переходять до систематичної і більш поглибленої роботи. Провідні місце вже займають питання пропаганди марксизму-ленінізму, викриття буржуазної ідеології, ліквідація неписьменності, поширення виробничих знань тощо. На всіх етапах культурно-освітньої і політико-виховної роботи підпорядковувалась головній меті — відбудові народного господарства.

Особливу увагу приділено висвітленню політико-виховної роботи серед селянства, яке становило майже 80% населення республіки і було найбільш відсталим. В статті «Про кооперацію» В. І. Ленін писав, що культурна робота серед селянства повинна ставити собі за мету його кооперування, що переведення дрібногосподарного селянського господарства на соціалістичні рейки в значній мірі залежить від культурності селянства. Виходячи з цих ленінських настанов, автор і показує наслідки освітньої і політико-виховної роботи серед селянства. Головним її результатом було зростання кооперації. Так, якщо в 1923 р. різними формами кооперації було охоплено 300 тис. селянських господарств, то в 1925 р.— понад 1158 тис., кількість колгоспів виросла з 707 до 5,5 тис.

Автор звертає увагу на розвиток на-

родної освіти — основи культурного розвитку трудящих і їх політичного виховання і показує, що в будівництві радянської школи, як і в культурному будівництві загалом, Радянській державі довелося переборювати величезні труднощі, пов'язані з тяжкими наслідками царської політики «освіти», відсталістю народного господарства і відсутністю вчительських кадрів. Автор показує процес створення трудової загально-освітньої школи, заходи партії та уряду по забезпеченню шкіл педагогічними кадрами, докладно аналізує становлення навчально-виховного процесу.

В монографії досить докладно досліджені питання боротьби за підготовку кадрів радянської інтелігенції, діяльність партії по залученню до господарського і культурного будівництва старої, буржуазної інтелігенції та процес перевиховання її в ході соціалістичних перетворень. На конкретному матеріалі показано, як в результаті повсякденної турботи Комуністичної партії і Радянської влади, ідейно-виховної роботи, радянської діяльності відбувався перехід старої інтелігенції — діячів науки і культури на бік Радянської влади і активне її включення в соціалістичне будівництво. На кінець 1925 р. вчителі остаточно перейшли на бік Радянської влади, що дало можливість ширше розгорнути освітню і виховну роботу.

Важливе місце в монографії займають питання будівництва вищої школи. Автор докладно розглядає питання реорганізації і демократизації вищої школи, організації навчального і виховного процесів, підготовки нових радянських працівників вищої школи. Цікавими є наведені в книзі дані про докорінні зміни в соціальному складі студентів. Якщо на початок відбудовного періоду у вузах республіки робітники і селяни склали лише 9% загального числа студентів, то в 1925/26 навчальному році — уже 25,4%. З 1922 до 1925 рр. вузи і технікуми підготували для народного господарства майже 25 тис. молодих спеціалістів, в числі яких було понад 2 тис. комуністів. Це було великим досягненням Радянської влади в галузі народної освіти. Важливою складовою частиною культурного будівництва є преса та книговидавнича справа. Цьому автор присвятив окремих розділ, в якому основна увага приділена висвітленню ролі преси в господарському та культурному будівництві, аналізу видань республіки в досліджуваний період.

Творчим досягненням Г. М. Шевчука є вміння показати вирішальну роль народних мас у культурному будівництві. Трудящі на власному досвіді переконувалися, що культура, знання — могутня зброя, не оволодівши якою неможливо побудувати нове, соціалістичне суспільство. З книги дізнаємося, як трудящі в умовах жорстокої розрухи і голоду власними силами будували школи, клуби і хати-читальні, на свої кошти утримували вчителів, за багато кілометрів ходили до школи, щоб лікувати свою неписьменність. Автор переконливо доводить — чим більше трудящі втягувалися в перебудову життя, опановували ідеєю соціалізму, тим ширше розгорталось культурне будівництво, активнішим був процес його розвитку, пліднішими його результати. Знайомимося з десятками імен справжніх борців за освіту — ентузіастів-вчителів, передових діячів науки, які віддавали свої знання трудящим, в умовах голоду і холоду оберігали цінності, самовіддано працювали на благо Радянської Вітчизни.

Однак праця Г. М. Шевчука не позбавлена окремих недоліків. Автор не висвітлює процес розвитку літератури й мистецтва. Між тим, широке наукове узагальнення культурного будівництва неможливе без дослідження цих важливих складових частин культурного процесу.

Вірно в монографії зазначено, що більшість «Просвіт» були пристановищем для буржуазно-націоналістичних елементів, центрами їх активної діяльності. Проте цього недостатньо. Необхідно було докладніше і конкретніше розкрити вожоку діяльність українських буржуазних націоналістів на культурному фронті. Недостатньо також показано атеїстичне виховання трудящих і антинародна діяльність церковників. Монографія містить окремі неточності. Наприклад, на стор. 176 говориться, що у 1926 р. письменне населення республіки становило 52,6%, а на стор. 416 і 430 подаються інші дані (57,5%, 57,2%). Трапляються невірні посилання на джерела (стор. 316).

В цілому праця Г. М. Шевчука заслуговує на високу оцінку, вона є дослідженням, яке збагачує радянську історичну науку. Її з інтересом прочитають найширші кола трудящих.

*М. К. ІВАСЮТА,
І. Я. КОШАРНИЙ*

М. И. КУЛИЧЕНКО. БОРЬБА КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ЗА РЕШЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОПРОСА В 1918—1920 ГОДАХ, Изд-во Харьковского университета, Харьков, 1963, 447 с.

Історія розв'язання національного питання у Радянському Союзі привертала і привертає увагу багатьох дослідників, оскільки воно посідало важливе місце в тео-

ретичній і практичній діяльності Комуністичної партії як у період проведення соціалістичної революції, так і в роки мирного соціалістичного будівництва. При без-

посередній участі і під керівництвом В. І. Леніна були розроблені конкретні заходи по розв'язанню важливого і складного питання побудови єдиної багатонаціональної радянської держави. До останнього часу в історико-партійній літературі не було узагальнюючої праці з цієї теми. Тому слід всіляко вітати вихід у світ монографії М. І. Куличенка.

Книга написана на основі праць В. І. Леніна, рішень з'їздів, конференцій КПРС і пленумів її ЦК. Широко використані матеріали комуністичних партій і урядів України, Білорусії, Естонії, Латвії, Литви, уряду РРФСР, періодична преса, історична і довідкова література. Цінним є те, що автор уперше ввів у науковий обіг значну кількість документів.

Відомо, що в період культу особи Сталіна всіляко перебільшувалась його роль у розв'язанні національного питання. У рецензованій книзі велика увага приділяється показу керівної ролі В. І. Леніна, ЦК РКП(б) в розв'язанні національного питання в нашій країні, в оформленні народами окраїн своєї радянської національної державності, в організації військового, економічного і культурного співробітництва трудящих незалежних радянських республік, у проведенні ними перших соціалістичних перетворень.

Докладно висвітлює діяльність Комуністичної партії по створенню суверенних радянських національних республік, багато уваги автор приділив процесу зближення радянських народів, становлення, зміцнення і розвитку їх дружби на основі спільності інтересів у соціалістичній революції, глибоких, нерозривних, економічних і культурних зв'язків, що склалися між ними протягом віків. Всебічно висвітлено в книзі питання про створення тісного військово-політичного оборонного союзу радянських республік. На основі значних документальних джерел автор обгрунтовує те положення (яке, до речі, в період культу особи Сталіна ігнорувалось), що ініціативу по створенню такого союзу проявили радянські республіки. Військове співробітництво радянських республік у роки громадянської війни було важливою складовою частиною діяльності Комуністичної партії по розв'язанню національного питання. Військово-політичний союз суверенних радянських республік створювався в нерозривному зв'язку з підготовчою роботою Комуністичної партії до оформлення тісного економічного і державного союзу радянських народів на основі соціалістичної федерації.

Значне місце в монографії відведено дослідженню економічного співробітництва радянських національних республік в 1918—1920 рр. в галузі фінансів, транспорту, організації відбудови промисловості, створення органів господарського управління, встановлення єдиної господарської і продовольчої політики. М. І. Куличенко

всебічно висвітлив видатну роль В. І. Леніна в цій справі.

Автор переконливо показав, що саме тісне економічне співробітництво і взаємодопомога радянських республік, їх економічний і військово-політичний союз були одним з парижких каменів фундаменту їх державного союзу. Використавши багато нових документів із державних і партійних архівів Москви, України, Білорусії та республік Прибалтики, М. І. Куличенко стверджує, що основою державних взаємовідносин між радянськими республіками була федерація договірною типу.

Питання про форму державного союзу визначили самі трудящі радянських республік на численних з'їздах Рад, на партійних і безпартійних селянських конференціях, рішення яких наводять автор. Визначення форми державних взаємовідносин суверенних радянських республік було в центрі уваги Комуністичної партії і особисто В. І. Леніна. На основі нових архівних джерел автор показав, що ряд керівних працівників, зокрема Сталін, перебільшуючи успіхи в розв'язанні національного питання, вважали ще в роки громадянської війни доцільним обмежити суверенність УРСР, БРСР, Азербайджанської та інших республік, включивши їх до складу РРФСР на правах автономії. У квітні 1918 р. Сталін у записці по прямому проводу голові ЦВК Рад України В. П. Затонському грубо заявив, що пора покінчити з грою в Республіку і Уряд. Керівні працівники Радянської Естонії звинувачувались у націоналізмі. Безтактна поведінка Сталіна щодо суверенних радянських республік іноді межувала з свавіллям. Так, улітку 1919 р., перебуваючи в Мінську, він вимагав ліквідації уряду Литовсько-Білоруської республіки. У листопаді 1920 р. він виступав проти незалежності Радянського Азербайджану.

В. І. Ленін активно викривав перекручення національної політики партії, теорію «автономізації». Наполеглива боротьба В. І. Леніна за правильне розв'язання національного питання пронизує всю монографію.

Позитивно оцінюючи працю М. І. Куличенка, необхідно відзначити і ряд істотних недоліків. В монографії майже немає історіографічної частини, глибокого аналізу літератури з цього питання, що була видана в попередні роки. Автор лише обмежився переліком основних праць. У монографії відсутня глибоко аргументована критика праць буржуазних істориків і економістів, а також українських, білоруських і прибалтійських буржуазних націоналістів-емігрантів, які всіляко намагаються звести наклеп на національну політику Комуністичної партії.

Розв'язання національного питання в нашій країні в роки громадянської війни нерозривно зв'язане з боротьбою Комуністичної партії проти численних буржуазних

і дрібнобуржуазних націоналістичних партій, проти їх контрреволюційної ідеології і різного роду «теорій», з допомогою яких вони намагалися внести у свідомість трудящих мас отруту націоналізму, звернути їх з шляху соціалістичної революції і створити буржуазні держави на окраїнах колишньої Росії. Успішне здійснення ленінської національної політики було основною причиною організаційного і ідейного розпаду, політичного банкрутства буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Проте, на жаль, боротьбу Комуністичної партії з місцевим буржуазним націоналізмом автор висвітлює поверхово.

В монографії мало місця відведено висвітленню діяльності місцевих партійних організацій (губернських і повітових) по здійсненню ленінської національної політики. Водночас праця перевантажена фактичним матеріалом військового і економічного характеру, без якого можна було обійтись. Перевантаженість монографії другорядним матеріалом не дала авторові можливості зробити необхідні в ряді випадків узагальнення.

Хронологічно період дослідження автор визначив з кінця 1918 р. до грудня 1920 р. На нашу думку, слід було б за рахунок скорочення другорядного фактичного матеріалу висвітлити діяльність Комуністичної партії по розв'язанню національного питання, починаючи з перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Адже за рік після перемоги Жовтневої революції партія зробила в цій справі дуже багато. В 1917 р. була проголошена національна незалежність раніше пригноблених народів Росії, утворилася УРСР, склався її державний союз з РРФСР на основі радянської федерації і т. д.

Інколи автор поверхово аналізує складну політичну обстановку в радянських республіках, не показує розстановку класових сил. Не можна також погодитись з твердженням, ніби В. І. Ленін в січні 1919 р. підтримував ідею «одержавлення» профспілок (стор. 314). В дійсності В. І. Ленін завжди був проти злиття профспілок з органами Радянської влади. Виступаючи на II Всеросійському з'їзді профспілок, В. І. Ленін вжив термін «одержавити» зовсім в іншому значенні. Він пропонував профспілкам ширше і глибше виникати в державне і господарське будівництво.

Говорячи про конференцію представників комуністичних партій окупованих районів (стор. 32), авторові потрібно було згадати про участь у ній представників України Е. І. Квірінга, Я. А. Яковлева. Матеріали про це є в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

П. П. БАЧИНСЬКИЙ,
М. А. КОНОВАЛОВ

**«ЛИСТОВКИ РЕВОЛЮЦИОННЫХ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ
ОРГАНИЗАЦИЙ УКРАИНЫ. 1896—1904 гг.»**, Госполитиздат УССР, К., 1963, 844 с.

Составители: Д. Л. Деревинский, И. Н. Иванов-Потемкин, В. З. Сердюк,
А. Г. Скорынина. Редакторы: Н. В. Бугаев, В. З. Сердюк

Рецензований збірник включає листівки революційних соціал-демократичних організацій України періоду боротьби за створення марксистської партії в Росії і підготовки першої російської революції. Він підготовлений Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС спільно з кафедрою історії КПРС Київського ордену Трудового Червоного Прапора медичного інституту ім. академіка Богомольця.

Для вивчення історії КПРС історико-партійні документи і зокрема листівки соціал-демократичних організацій є надзвичайно важливим джерелом. В. І. Ленін надавав величезного значення листівкам, вважав їх безпосередніми попередниками соціал-демократичної преси в Росії¹.

Листівки були могутнім засобом поширення марксистсько-ленінських ідей і лозунгів соціал-демократії серед широких

народних мас, давали можливість соціал-демократам своєчасно відгукуватись на найважливіші події робітничого руху і суспільного життя в цілому, допомагали їм здійснювати політичне керівництво класовою боротьбою пролетаріату. Показуючи величезне значення листівок і прокламацій, закликаючи соціал-демократів досконало оволодіти цим дохідливим і гнучким засобом пропаганди й агітації у своїй практичній діяльності, В. І. Ленін відзначав, що «такий рід літератури, як прокламації, нічим не можна замінити і що він завжди буде безумовно потрібен...»².

Незважаючи на те, що останнім часом при розробці джерелознавства з історії КПРС почали приділяти увагу листівковій літературі, все ж така література вимагає повнішої і глибшої джерелознавчої розробки. Це стосується як створення джерелознавчої бази по вивченню історії КПРС в цілому, так і по вивченню історії одно-

¹ Дня. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 190.

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 307.

го з її бойових загонів — КП України. Ось чому слід вітати роботу, проведену упорядниками і редакторами рецензованого збірника, в якому найповніше показані листівки революційних соціал-демократичних організацій України, включаючи Крим, періоду 1896—1904 років.

Упорядники включили до збірника 297 листівок, з яких 207 опубліковані вперше, вмістили статті В. І. Леніна, видані соціал-демократичними організаціями України у вигляді листівок, а також листівки Організаційного Комітету, редакції «Искры» і Новгородського комітету РСДРП, які перевидавалися соціал-демократичними організаціями України. В кінці збірника даються примітки довідкового характеру до тексту листівок, що ввійшли до нього.

У листівках викладені найважливіші події революційного руху в Росії і на Україні, показано процес організації і об'єднання їх на основі марксистсько-ленінських принципів у партію нового типу.

Використовуючи цінний досвід пропагандистської і організаційної роботи Петербурзького «Союзу боротьби», Київський і Катеринославський «Союзи...» здійснювали поєднання соціалізму з робітничим рухом і подавали допомогу соціал-демократичним гурткам ряду міст України. При аналізі листівок цих союзів видно, що на початку своєї діяльності вони закликали робітників головним чином до економічної боротьби. Однак скоро висувається широка програма політичних вимог.

Листівки Київського «Союзу боротьби» закликають робітників рівнятися на свого старшого брата — пролетаріат Петербурга. У першотравневій вілзві 1898 р. союз висуває поряд з економічними і політичними вимогами Закликаючи київських робітників і робітниць ставати під бойові прапори міжнародного пролетаріату, союз підкреслював, що тільки згуртованістю робітники зможуть створити «той могутній молот, під ударами якого розіб'ється віковий кайдани самодержавства»³. Політичною спрямованістю і гостротою характеризується листівка Катеринославського «Союзу боротьби», що формулюють вимоги страйкуючих робітників, закликають їх не тільки до боротьби проти фабрикантів і заводчиків, а й проти самодержавства⁴.

На початку ХХ ст., коли в революційному русі почали брати участь широкі маси трудящих, питання про політичне виховання пролетаріату як гегемона наростаючої революції в країні набрало особливого актуального значення. Ленінська «Искра» вчила місцеві організації РСДРП удосконалювати методи партійно-політичної і виховної роботи в масах, спрямовувала агітаційну й організаторську роботу серед соціал-демократичних комітетів. Систематичні поради і вказівки В. І. Леніна

та «Искры» допомогли місцевим організаціям поліпшити і посилити свою агітаційно-пропагандистську діяльність. Листівки соціал-демократичних організацій України періоду 1900—1903 рр., вміщені у збірнику, свідчать про велику агітаційно-пропагандистську роботу, яку вони провадили серед усіх верств населення.

Листівки, опубліковані у збірнику, свідчать про велику роботу комітетів РСДРП у викритті і розгромі «економістів», есерів, зубатовців і націоналістів усіх мастей. Виховуючи пролетаріат України як організатора і керівника загальнонародної боротьби проти царизму, комітети у своїх листівках викривали шовіністичну політику самодержавства і його прислужників — буржуазних націоналістів, закликали робітників усіх національностей до рішучої боротьби проти економічного, політичного і національного гніту. Крім листівок агітаційно-пропагандистського характеру, звернених до широких народних мас, упорядники збірника включили до нього листівки, що містять заяви Київського і Харківського комітетів РСДРП про приєднання до ленінської «Искры», заяву Організаційного Комітету про правомочність Катеринославського комітету, звіти комітетів РСДРП про їхню діяльність за певний період, фінансові звіти, а також інші партійні документи.

Після II з'їзду партії Одеський, Катеринославський і Миколаївський комітети РСДРП стали вірною опорою В. І. Леніна і створеного за його вказівкою у лютому 1904 р. Південного бюро ЦК. Переконливим доказом цього можуть бути вміщені у збірнику резолюції Одеського комітету РСДРП про розкольніцькі дії меншовицьких лідерів і про необхідність скликання III з'їзду партії (березень 1904 р.), резолюції Катеринославського й Одеського комітетів РСДРП з приводу «липневої декларації» ЦК (вересень 1904 р.)⁵. Ці резолюції показують, що більшовицькі організації України відігравали роль зачинателів у справі реалізації ленінського плану скликання III з'їзду партії.

У 1904 р. соціал-демократичні організації України видали і розповсюдили багато листівок, присвячених викриттю грабіжницького характеру російсько-японської війни. озброєні вказівками В. І. Леніна, більшовики України широко розгорнули роз'яснювальну роботу серед робітників, селян і в армії. Першою антивоєнною листівкою було передруковане і розповсюджене місцевими комітетами звернення ЦК РСДРП «К русскому пролетариату», написане В. І. Леніним через тиждень після початку війни.

Упорядники збірника дали заголовки більшості документів, розшифрували ско-

³ Див. Збірник, документ № 22, стор. 64.

⁴ Там же, документ № 23, стор. 68.

⁵ Див. Збірник, документи № 260, 281 і 282.

рочення і зробили застереження у підрядкових примітках щодо пропусків тексту листівок. Позитивним є внесення до збірника поряд з вперше опублікованими листівками і раніше опублікованих. Це значно полегшує вивчення листкової літератури, виданої революційними соціал-демократичними організаціями України 1896—1904 рр.

Збірник не позбавлений і недоліків. Говорячи про перший розділ, де опубліковано дві статті В. І. Леніна, видані листівками, треба було відзначити, що листок ЦК РСДРП «К русскому пролетариату» передруковувався на Україні не тільки студентами Києва, а й Катеринославським комітетом РСДРП⁶. Слід було б сказати про тираж і дату видання цієї листівки.

До збірника чомусь не ввійшли листівки Поліського комітету РСДРП. Адже ж відомо, що ця організація об'єднувала не тільки соціал-демократів півдня Білорусії, а й Чернігівської губернії.

Слід було б включити і листівки Хар-

ківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», який у другій половині 1902 р. об'єднався з Харківським комітетом РСДРП, а також листівки за 1899 р., складені і видані харківськими соціал-демократами при активній участі робітників паровозобудівного заводу, серед них «Воззвание к рабочим» і «Первое мая», які закликали оголосити 1 травня політичний страйк, а також окремі листівки 1902—1903 рр. Луганського, Миколаївського і Херсонського комітетів РСДРП та ін. Збірник не позбавлений окремих неточностей і обмовок (стор. 780, 789 та ін.).

В цілому ж він заслуговує високої оцінки. Його упорядники виконали велику і корисну роботу у розв'язанні дуже важливого завдання дальшої розробки джерелознавства листкової літератури Комуністичної партії. Збірник є корисним і доступним виданням, яке подасть велику допомогу читачам у їх науковій і педагогічній роботі.

Д. М. ЩЕРБАКОВ

MARIA WAWRYKOWA, *REWOLUCYJNE NARODNICTWO W LATACH SIEDMIDZIESIĄTYCH XIX wieku*, Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa, 1963, 544 s.

МАРІЯ ВАВРИКОВА. *РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАРОДНИЦТВО В СІМДЕСЯТИХ РОКАХ XIX ст.*, Варшава, Державне наукове видавництво, 1963, 544 с.

Радянські історики, переборюючи шкідливі наслідки культу особи Сталіна в історичній науці, вже чимало зробили для відновлення ленінського розуміння і оцінок народництва. Помітний вклад в марксистсько-ленінську історіографію російського народництва вносять наші друзі — історики Польської Народної Республіки. Радянські вчені з задоволенням зустріли монографію декана історичного факультету Варшавського університету Людвика Базильова «Діяльність російського народництва в 1878—1881 роках». Докладний аналіз цієї капітальної праці, присвяченої переважно історії «Народної волі», зроблений в рецензії І. А. Федосова¹.

У 1963 р. в Польщі вийшла в світ нова монографія з історії російського народництва. Її автор — професор Варшавського університету Марія Ваврикова — вже відома радянським історикам своїми працями з історії російсько-польських революційних зв'язків другої половини XIX ст. Рецензована монографія написана на основі вивчення не лише опублікованих документів і матеріалів, але й значного числа справ з фондів центральних державних архівів СРСР.

Монографія складається із вступу, шес-

ти розділів і додатку. У вступі обгрунтовується проблема дослідження, характеризуються джерела і література. В додатку — покажчики імен, джерел та літератури, а також карта революційного руху 70-х років XIX ст. в Росії.

В книзі висвітлюється історія народництва від його зародження в шістдесятих роках до виникнення партії «Народної волі». Автор порушує і дає відповіді на ряд важливих питань обраної ним для дослідження проблеми. Найголовнішими з порушених автором проблем, на нашу думку, є такі: соціальна суть народництва і його коріння в пореформеній Росії, родоначальники і теоретики народництва, періодизація народницького руху, місце революційних народників 70-х років в історії російського визвольного руху.

При визначенні народництва і його реального змісту автор виходить з ленінських положень, зокрема викладених у статті «Про народництво». Автор вважає, що народництво у своїй історії пройшло ряд етапів, пов'язаних із змінами в суспільно-економічному житті Росії, від боротьби напередодні реформи 1861 р. і майже до кінця 90-х років XIX ст. Існували в ньому різні відтінки, але головні теоретичні положення залишалися півстоліття ті ж самі (стор. 11—12).

Виникненню і розвитку народництва в шістдесятих роках М. Ваврикова присвятила перший розділ своєї монографії «Генезис народництва», в якому аналізує го-

⁶ Див. «В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация. Документы и материалы», Днепропетровск, 1962, стор. 44—47.

¹ Журн. «Вопросы истории», 1963, № 2.

ловні положення народництва в працях Герцена, Чернишевського та інших революційних демократів, розглядає революційну практику шістдесятих років. Історію революційного руху 60-х років автор поділяє на два періоди. Перший припадає на час піднесення громадсько-політичної боротьби напередодні реформи 1861 р. і в перші пореформенні роки (1856—1864), другий — на час реакції після придушення польського повстання 1863 р. і особливо після пострілу Каракозова (1864—1869 рр.). З цією періодизацією можна, звичайно, погодитися. Недоліком розділу є, на нашу думку, те, що в ньому мало уваги приділено висвітленню грабіжницького, напівкріпосницького характеру реформи 1861 р., тяжкого економічного і правового становища селянства в пореформенний період і через це недостатньо розкриті соціально-економічне коріння поширення народництва у визвольному русі.

В розділі, на жаль, є ряд неточностей фактичного характеру. Про прокламацію Чернишевського «Барским крестьянам» говориться, що вона була видана нелегально (стор. 74). Насправді ж ця прокламація свого часу не побачила світу і вперше була опублікована в 1906 р. М. Лемке в журналі «Былое». О. П. Шапов згадується як член революційного центру в Казані, зв'язаного з товариством «Земля і воля» (стор. 80, примітка). Але ж його ще навесні 1861 р. було заарештовано і відправлено до Петербурга, та й виникнення «Землі і волі» припадає на більш пізній час. Свідченням половиня членів групи «Великорус» автор вважає четвертий номер прокламації «Великорус», що з'явився в лютому 1863 р. Однак відомо, що члени колишнього комітету «Великоруса» вважали 4-ий номер прокламації подлогом².

Якщо родоначальниками народництва в широкому розумінні цього поняття були Герцен і Чернишевський, то теоретиками народницького руху 70-х років були інші представники революційно-демократичного напрямку російської суспільної думки. Ті три течії в народництві 70-х років, що відрізнялися одна від одної головним чином в питаннях тактики революційної боротьби, були пов'язані з іменами М. Бакуніна, П. Лаврова, П. Ткачова. Аналіз їхніх філософських і суспільно-політичних поглядів та висвітлення практичної революційної діяльності містяться у другому розділі монографії — «Теоретики народництва сімдесятих років». Цей розділ написаний на підставі ретельного вивчення літературної спадщини Бакуніна, Лаврова, Ткачова та присвячених їм досліджень.

Історія революційного народницького руху 70-х років (до виникнення «Народної волі») розглядається в наступних трьох розділах. Хоча автор спеціально не зупиняється на питанні про періодизацію

революційного народництва 70-х років донародовольського етапу, але фактично така періодизація зроблена в назвах розділів: «Народницькі організації в 1870—1873 роках. Перші революційні програми і спроби їх реалізації», «Великий похід в народ», «Земля і воля» в 1876—1879 роках». В основу своєї періодизації автор поклав переважно організаційні форми і методи боротьби. На нашу думку, більш доцільною була б періодизація за змінами в народницькій теорії і тактиці. Якщо за основу періодизації взяти цей критерій, то в народництві 70-х років можна виділити такі три внутрішні періоди: 1870—1874 рр. — перший етап «ходіння в народ» — етап «соціалістичної» пропаганди серед селян; 1875—1877/78 рр. — другий етап «ходіння в народ», переважання серед народників «бунтарства»; 1878 р. — середина 1879 р. — зародження «політичного» напрямку в народництві.

Значне місце в названих розділах відведено висвітленню народницького руху 70-х років на Україні (стор. 324—336, 363—364, 419—440, 456—458) та інші. Але, на жаль, в них є ряд прикрих недоречностей, неточностей. Так, про П. Макаревича говориться, що він був членом московського гуртка чайковців (стор. 275), а насправді він входив до одеської групи чайковців. С. Чудновський не був членом петербургського гуртка чайковців, як твердить автор на стор. 330, оскільки негайно після виключення в березні 1869 р. з Медико-хірургічної академії був висланий із Петербурга до Херсона. Неточні відомості подаються про розправу з учасниками березневого руху київських студентів (1878 р.). В книзі говориться, що було виключено з університету 140 студентів і 14 з них в адміністративному порядку заслано до Східного Сибіру (стор. 413). Насправді виключено було 134 студенти, з них 25 відправлено у північні губернії Європейської Росії. Замах на товариша київського прокурора Котляревського здійснив не О. Медведєв (Фомін), а В. Осипський. Цей перелік неточностей можна було б продовжити.

В заключному розділі монографії — «Місце народництва сімдесятих років в російському революційному русі» — автор доводить, що революціонери 70-х років були в числі попередників російської соціал-демократії. Народники 70-х років відіграли важливу історичну роль. Вони становили організовану революційну силу, яка потрясала царську Росію і сприяла посиленню прогресивних та революційних елементів у всій Європі.

Порушені в книзі питання вирішені з позицій марксистсько-ленінської методології. Окремі фактичні неточності не можуть знизити загальної високої оцінки монографії. Книга написана із знанням справи і з любов'ю до революційного минулого нашої країни.

М. П. РУДЬКО

² Журн. «Былое», 1906 р., № 8, стор. 192.

Е. И. КАМЕНЦЕВА, Н. В. УСТЮГОВ. РУССКАЯ СФРАГИСТИКА И ГЕРАЛЬДИКА.
Государственное издательство «Высшая школа», М., 1963, 223 с.

Рецензована праця є першою в радянській історичній науці спробою побудувати систематичний курс сфрагістики і геральдики, осмислених з точки зору широких питань марксистсько-ленінського історичного джерелознавства. В семи розділах цього посібника дано досить повний виклад питань історії російської сфрагістики і геральдики як наукових дисциплін з аналізом найважливішої спеціальної літератури, походження печаток і гербів, їх розвитку на різних історичних етапах. Значну увагу приділено радянським печатам і гербам.

Виникнення печатей і гербів, еволюцію зображення на них, автори розглядають в органічному зв'язку з суспільним і державним розвитком, що, по-перше, дає можливість класифікувати матеріал з сфрагістики і геральдики, по-друге, полегшує орієнтування в усій різноманітності печаток і гербів.

Навчальний посібник *Е. І. Каменцевої і Н. В. Устюгова*, безумовно, приверне увагу істориків, оскільки сфрагістика і геральдика як допоміжні історичні дисципліни та й самі печаті і герби — предмети вивчення цих дисциплін — є важливим засобом паспортизації і критики речових і письмових пам'яток і, зокрема, визначення їх походження, автентичності і т. д., а також містить особливі й важливі види історичних джерел і пам'яток мистецтва.

Новизна теми позначилась певною мірою на докладності і якості деяких положень навчального посібника. Зважаючи на те, що автори менше місця відвели геральдиці, спинимось переважно на питаннях, зв'язаних з цією дисципліною.

Ми вважаємо необгрунтованим і незручним єдиний, а не роздільний розгляд у відповідних розділах сфрагістики і геральдики — печаток і гербів. Хоч ці дисципліни і предметно пов'язані між собою, але вони самостійні, і розвиток їх шов своїми своєрідними шляхами, що визнають і самі автори (стор. 17).

Незрозуміло, чому автори вважають за необхідне розглянути в розділах III—V печатку дренньоруської держави, печатки періоду феодальної роздрібності і російської централізованої держави, а роз-

глядання гербів і багатих матеріалів з геральдики цих періодів випускають. Такий підхід до розгляду гербів мимоволі стверджує схему, відповідно до якої герби в Росії з'явилися лише з виникненням у 1722 р. геральдмейстерської канцелярії, що почала виробляти геральдичні правила складання і критики гербів. Отже, залишаються поза увагою самобутні і стародавні знаки, а це може призвести до неправильного висновку, що поява гербових емблем в Росії відноситься до рубежів їх появи в європейських країнах класичного рицарства. Можливо, варто було б установити подвійне поняття терміну «геральдика», розширити предмет її вивчення: 1) геральдика в широкому розумінні слова як наука дисципліна, що має своїм завданням вивчення генезису і етапів розвитку різноманітних і своєрідних знаків, різних ступенів розвитку людського суспільства і 2) геральдика у вузькому розумінні слова, яка займається вивченням традиційних форм гербів, що виникли за відомих соціальних умов, переважно феодального періоду, і тому характерних своїм одноманітним типом.

Автори назвали посібник «Русская сфрагистика и геральдика», але подають сфрагістичний і геральдичний матеріал не тільки Росії, а й України та інших народів СРСР. У зв'язку з цим слід сказати, що настав час видати посібники з української сфрагістики і геральдики.

Шкода, що автори посібника не вказали на велике значення геральдики з точки зору її тісного зв'язку з історичною дисципліною, яка вивчає історію окремих родів, — генеологію.

На закінчення варто відзначити, що навчальний посібник *Е. І. Каменцевої і Н. В. Устюгова* — відрядне явище в радянській історичній науці. Книга пройнята прагненням творчо переосмислити багато положень цих двох допоміжних історичних дисциплін, підійти до них конкретно, реально, уникнути установлених колись догм. І це — безсумнівне свідчення загального розвитку радянської історичної науки, який розгорнувся після XX та XXII з'їздів КПРС.

В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ

КОНФЕРЕНЦІЯ ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ

В кінці 1963 р. в Івано-Франківському обласному інституті підвищення кваліфікації учителів відбулася обласна нарада активу вчителів та викладачів Івано-Франківського педагогічного інституту, присвячена обговоренню друкованої науково-методичної літератури відділу історії Науково-дослідного інституту педагогіки Міністерства освіти УРСР.

Особливе зацікавлення педагогів та науковців Івано-Франківщини викликало обговорення книг «Атеїстичне виховання на уроках історії в школі» М. М. Лисенка, Г. І. Підлущького і А. В. Санцевича (К., 1960 р.); «Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР» М. М. Лисенка (К., 1960 р.), «Вивчення питань робітничого руху на уроках історії» А. В. Санцевича (К., 1959 р.), «Використання художньої літератури на уроках історії СРСР у 8—9 класах» Г. О. Цвікальської (К., 1958 р.), «Вивчення трудового героїзму народних мас на уроках історії СРСР» І. М. Скрипкіна (К., 1963) та інших, що використовуються як методичні посібники вчителями історії.

Вчителі Д. С. Костінбой (Рожнятівська середня школа), В. В. Сутягін (середня школа робітничої молоді № 1 м. Івано-Франківська), Р. Ф. Грудніна (Калузька середня школа № 2) та інші відзначили цінність книги «Атеїстичне виховання на уроках історії в школі», поділилися досвідом використання матеріалів посібника у своїй практичній роботі і висловили побажання, щоб у нових виданнях книги автори більш глибоко опрацювали матеріал про методику викриття антинародної ролі сектанства, уніатства і католицизму в процесі вивчення історії в школі, розкрили б зміст, форми і методи позакласної роботи.

Не менший інтерес в учасників наради викликало обговорення книги М. М. Лисенка «Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР», в якій даються поради щодо методики добору та підготовки до використання на уроках історико-краєзнавчого матеріалу, наводяться приміри планування навчальної роботи. Своєчасність виходу в світ і цінність книги М. М. Лисенка обумовлюється ще й тим, що зараз проходить активна підготовка до видання багатотомної

історії міст і сіл України, і вона значною мірою допомагає вчителям у зборі та підготовці необхідних матеріалів до написання нарисів про населені пункти Прикарпаття. Виступаючи на нараді З. Л. Глоба (Івано-Франківська середня школа № 14), П. І. Арсенюк (Івано-Франківський педінститут), Л. С. Андреева (Калузька середня школа № 3) дали книзі високу оцінку.

Схвально зустріли педагоги Івано-Франківської області і вихід у світ книги «Вивчення питань робітничого руху на уроках історії» А. В. Санцевича, в якій матеріал викладається відповідно до шкільних програм з історії, даються методичні поради учителям, зокрема щодо методики використання при вивченні питань робітничого руху матеріалів художньої літератури, ілюстрацій, історичних документів тощо, звертається увага на роботу з історичними поняттями. Учасники обговорення висловили автору побажання доопрацювати книгу в напрямку посилення проблеми наступності при висвітленні питань робітничого руху на уроках історії з урахуванням вікових особливостей учнів середніх і старших класів та більш тісного зв'язку курсів загальної і вітчизняної історії.

Доцент Івано-Франківського педагогічного інституту В. П. Духніч розповів про форми і методи використання в роботі студентів-практикантів та вчителів книги «Використання художньої літератури на уроках історії СРСР у 8—9 кл.» Г. О. Цвікальської. В. П. Духніч, як і інші учасники наради, вказували на необхідність видання нової подібної книги, яка охоплювала б увесь курс вітчизняної історії.

Питанням вивчення трудового героїзму народних мас на уроках історії СРСР присвятила свій виступ І. О. Рожкова (середня школа № 12 м. Івано-Франківська). В зв'язку з цим вона позитивно оцінила працю «Вивчення трудового героїзму народних мас на уроках історії СРСР (1917—1941 рр.)» І. М. Скрипкіна, розповіла про свій досвід використання матеріалів цього методичного посібника на уроках і в позакласній роботі з історії. І. О. Рожкова висловила побажання, щоб при перевиданні переробити книгу відповідно до вимог діючої шкільної програми з історії

для восьмирічної і середньої школи та доповнити матеріалами з історії Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) та післявоєнного періоду, вказала на необхідність більш ґрунтовного висвітлення ролі народних мас тощо.

І. К. Васюта, І. С. Вовкун, Ю. І. Патлажан, Н. О. Сафронова та інші висловлювали побажання, щоб колектив науковців відділу історії НДІП УРСР і надалі працював над найбільш актуальними проблемами методики викладання історії та суспільствознавства з обов'язковим урахуванням послідовності та наступності у навчанні, залучаючи до цього широкий учительський актив.

Завідуючий відділом історії НДІП УРСР М. М. Лисенко ознайомив учасників наради з проблематикою науково-методичної роботи відділу, а присутні на

нараді наукові співробітники відділу Г. І. Підлужцький, Г. О. Цвікальська і І. М. Скрипкін поділилися з учителями своїми творчими планами, провели консультації.

Зустрічі педагогів з науковцями, спільні обговорення педагогічної і науково-методичної літератури та накреслення конкретних заходів щодо дальшого посилення зв'язку навчання з життям, з практикою комуністичного будівництва сприятимуть здійсненню завдань Програми КПРС, рішень червневого Пленуму ЦК КПРС та липневого Пленуму ЦК КП України про комуністичне виховання учнівської молоді учителям історії та суспільствознавства.

І. К. ВАСЮТА,
А. В. ІВАНЧЕНКО

ЗАРУБІЖНІ ЗВ'ЯЗКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР У 1963 р.

Вже здавна ввійшло в традицію Інституту історії АН УРСР підтримувати творчі зв'язки з співробітниками наукових установ не тільки нашої, а й зарубіжних країн. Працівники інституту завжди радо зустрічають своїх колег з Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Румунії та інших братніх соціалістичних країн.

У січні 1963 р. відбулася зустріч з науковим співробітником Чехословацько-Радянського Інституту Чехословацької Академії наук Франтішеком Шромом, який досліджує взаємні робітничого класу ЧССР і СРСР в 1945—1953 рр. Чехословацький історик одержав ряд цінних порад українських спеціалістів, ознайомився з тематикою праць українських істориків, які працюють над вивченням чехословацько-радянських відносин післявоєнного періоду. Протягом 1963 р. Інститут історії АН УРСР відвідали Пречан Вілем, Титус Кольник, Йозеф Земан, Фальтян Само та інші чехословацькі історики.

З 22 по 26 лютого 1963 р. нашим гостем був старший науковий співробітник Яського філіалу АН Румунської Народної Республіки Олександр Теодореску, який працює над темою російсько-українсько-румунських культурних зв'язків XVIII—XIX ст. Румунський історик радився з українськими колегами, вивчав матеріали київських бібліотек та архівів, дослідження українських радянських істориків.

Зміцнюються наукові зв'язки українських і польських істориків. У квітні 1963 р. Інститут історії АН УРСР відвідав директор видавництва «Ксіонжка і ведза» («Книга і знання») польський історик Станіслав Вронський. Він працює над історією партизанського руху на Україні і на прохання працівників Інституту зробив інформацію про роботу польських істориків над проблемою «Польсько-радянські відносини». У тому ж місяці минулого року до

Інституту завітав ще один польський історик, викладач Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склодовської Владислав Цвнк, спеціаліст з питань історії міст королівства Польського в першій половині XIX ст. Давні зв'язки Інституту історії існують з польськими істориками Єжи Кмецинським, Єжи Мислінським, Рішардом Орловським, Яном Гурбо, Зеноном Гульдком та ін. Всі вони неодноразово бували в Києві та Інституті, а Єжи Кмецинський 6 місяців перебував у Києві у науковому відрядженні. Польські історики виявили великий інтерес до створення багатомовної історії міст і сіл Української РСР, яка готується до 50-річчя Великої Жовтневої революції. У листопаді 1963 р. перебував у Києві ректор Краківського університету професор К. Лепший. З великим інтересом колектив співробітників Інституту прослухав його доповідь про роботу університету, його заснування та підготовку кадрів, зокрема істориків.

У 1963 р. в Інституті історії АН УРСР перебував доктор філософських наук Хельсінського університету Х. Кіркінен, який цікавився історією Київської Русі та російсько-карельськими зв'язками XI—XV ст., а також професор Чикагського університету Чернявський.

В свою чергу науковці Інституту відвідували соціалістичні країни, брали участь в різних наукових конференціях та нарадах істориків. Так, старший науковий співробітник Інституту П. М. Калениченко брав участь в науковій конференції, присвяченій історичним зв'язкам українського і польського народів у XIX—XX ст., яка відбулася у Кракові в червні 1963 р. Старший науковий співробітник Інституту доктор історичних наук К. І. Стецюк побувала влітку 1963 р. в Польщі та Чехословаччині, де зустрічалася з трудящими, з чле-

нами товариства культурних зв'язків «Чехословацьчина — СРСР».

В листопаді 1963 р. у Чехословацьчині (Карлови Вари) відбувся III конгрес з історії руху Опору. Інститут історії АН УРСР представляли зав. відділом історіографії і джерелознавства Ф. П. Шевченко і старший науковий співробітник В. С. Коваль. Історики України також брали участь у V Всесвітньому конгресі славистів, який відбувся у жовтні в Софії. З доповіддю про роль Києва в міжслов'янських культурних зв'язках виступив Ф. П. Шевченко. Делегатом Конгресу був і молод-

ший науковий співробітник Інституту П. С. Сохань. Українські вчені встановили контакти з істориками-славистами зарубіжних соціалістичних країн, ознайомилися з їхньою науковою роботою.

Обмін думками вчених України й зарубіжних країн та взаємоконсультації з різних питань історичної науки, дружні бесіди, книгообмін, взаємолістування — все це сприяє зміцненню творчих зв'язків вчених-істориків.

Л. Г. ЛЯШЕНКО

ВИСТАВКА «ВЕЛИКА МОРАВА» У м. БРНО

В серпні — вересні 1963 р. в Будинку мистецтв у м. Брно (Чехословацька соціалістична республіка) відбулася, організована Чехословацькою Академією наук та Міністерством освіти і культури республіки, виставка «Велика Моравка», присвячена 1100 річниці приходу до слов'янських земель місії Кирила та Мефодія. Матеріали виставки яскраво й історично правдиво відобразили виникнення і розвиток Великоморавської держави, рівень її культури та міжнародне значення, популяризували досягнення чехословацьких археологів та дослідників найдавніших пам'яток слов'янської писемності. Крім археологічних ек-

спонатів, були показані майстерно виготовлені макети пам'яток старослов'янської писемності, почесне місце серед яких займали київські глаголицькі листки — найстарша відома слов'янська письмова пам'ятка.

Виставку було оформлено з великим художнім смаком, із застосуванням найновіших досягнень експозиційної техніки, які полегшували сприймання представлених матеріалів. У зв'язку з виставкою була проведена міжнародна наукова конференція й прочитано цикл лекцій про походження слов'ян та їхню культуру.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

ЯСКРАВИЙ ВОГНИК СЛІДОПИТІВ

Юні слідопити Гуменецької середньої школи, на Хмельниччині, виявили небачену старанність, розшукуючи матеріал про учасників важливих подій і історичні пам'ятки. Учні-краєзнавці виявили, що двоє жителів Гуменець Я. Фурманчук і С. Гелеватий були матросами легендарного крейсера «Варяг». В історичній битві під Чумульпо загинув Я. Фурманчук. А С. Гелеватий (1879—1957) опинився у невеликій групі врятованих, пізніше ще воював у складі екіпажу «Грозячого», одержав нагороди — «Георгіївський хрест» і дві медалі. Він походив з сім'ї селянина-бідняка, в 1922 р. був головою сільради, пізніше — одним з організаторів колгоспу. Майже до самої смерті сумлінно працював у колгоспі. В шкільному історико-краєзнавчому музеї експонується портрет матроса С. М. Гелеватого з написом: «Герою Чумульпо». Портрет намалював асистент кафедри марксизму-ленінізму Кам'янець-По-

дільського педінституту І. П. Юришинець.

Чимало часу витратили юні слідопити на розшуки 600 різноманітних монет, серед яких є немало рідкісних. Краєзнавці знайшли малого формату оригінальний образок-розп'яття з бронзи, зуб з «намиста» вождя якогось племені і ряд інших пам'яток древніх культур.

З любов'ю спрямовує роботу гуртка юних слідопитів молодий вчитель історії, випускник Кам'янець-Подільського педінституту А. С. Хоптяр. Зараз активними членами гуртка є близько 60 учнів. Вчитель говорить: «Дуже добре, що гуртківці вже відчули радість, насолоду наполегливого пошуку і раптової знахідки. А результат їх роботи — це вдячний ілюстративний матеріал до вивчення історії». Нових, ще цікавіших знахідок, дальшого, ще яскравішого горіння — пошуку вам, гуменецькі слідопити!

Г. О. ГОРАШ

ІЗ РОБІТ КИЇВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ (1962—1963 рр.)

За останні роки в зв'язку з будівництвом Київської гідроелектростанції і спорудженням великого водоймища на Дніпрі вище Києва розгорнулись планомірні археологічні дослідження.

В 1962—1963 рр. в зоні розливу майбутнього Київського моря широкі дослідження проведені Київською експедицією¹. Влітку 1962 р. експедиція обстежила долини Дніпра на протязі більше 100 км: від с. Мнєво до с. Лебедівки на лівому березі і від с. Вишгород до гирла р. Прип'яті — на правому. Розвідкові роботи проведені також у гирлах річок Ірпінь, Тетерів і Прип'ять. Всього на обстеженій ділянці Дніпра і гирл його притоків зареєстровано 70 пам'яток, зокрема, мезолітичних і неолітичних стоянок — 16, поселень епохи міді-бронзи — 42, селищ ранніх слов'ян і епохи Київської Русі — 12.

Виявлена стоянка епохи мезоліту на Лисій, або Білій, горі біля х. Тетерівський, Димерського району. Тут, на розвіяних пісках, на площі 120 × 80 м було зібрано близько 100 крем'яних виробів і відщепів, серед яких є ножевидні пластини середніх розмірів, дрібні скребачки на відщепках, два уламки наконечників стріл свідерського типу та вістря з затупленим краєм. Найкраще збереглися неолітичні поселення біля х. Грині на р. Тетерів, в урочищі Хохора біля с. Пілява, в урочищі Плетила і Гастятин біля с. Оштинки, а також в с. Завалівка на Дніпрі.

На поселенні біля х. Грині зроблено стаціонарні розкопки. Розкрито площу 432 кв. м, культурний шар якої залягає на глибині 0,2—0,4 м. Виявлено близько 2000 різних знахідок, серед яких є крем'яна сокира з пришліфуванням по лезу, вістря стріл і списа видовженої форми, ножі, скребачки та інші знаряддя. З фрагментів посуду реставровано форму кількох горщиків, що прикрашені гребінцем і накольчастим орнаментом. Характер кераміки й знарядь праці свідчить, що поселення Грині належало дніпродонецькому населенню, яке мешкало в V—III тис. до н. е. на широких просторах північно-східної України і в південних районах БРСР. Крім неолітичних матеріалів, в розкопці на поселенні Грині досліджено житло епохи ранніх слов'ян.

Невеликий, але досі не відомий матеріал знайдено під час розкопок неолітичного поселення в с. Завалівка. Успіхом роботи нашої експедиції було відкриття і дослідження могильника епохи міді в урочищі Убодь поблизу с. Завалівки, розташованого на стародавній піщаній дюні, на краю

борової тераси. Тут виявлено 16 поховань, що являють собою скупчення перепалених людських кісток, покладених в округлі ямки діаметром від 15 до 30 см. В похованнях трапляються різні речі: ножі-віджимники, свердла, наконечники стріл трикутної форми, скребачки, янтарне та мідне намисто, фрагмент глиняної статуетки.

Цінний матеріал виявила В. І. Митрофанова на неолітичному поселенні в х. Пустинка, розташованому на незначному підвищенні лівого берега р. Гатий Рівчак, в урочищі Ліс. Тут знайдено залишки житла, кілька вогнищ і ям, багато кераміки, а також крем'яні знаряддя й кістки тварин. Кераміка являє собою посуд з гострими, округлими й плоскими денцями, орнаментованій гребінцем, ямками, іноді перлинами. Є фрагменти типово тріпільських мисок і невеликих тонкостінних горщиків, зроблених із червонуватої відмуленої глини, а також кухонний тріпільський посуд.

Пам'ятки епохи бронзи відносяться переважно до так званої тшинецько-комарівської культури. Одна з них досліджена під керівництвом С. С. Березанської біля х. Пустинка. Тут розкрито два великі житла, що загинули від пожежі. Навколо вогнищ своєрідних «столиків», викладених із глиняних вальків, зібрано фрагменти кераміки, знаряддя праці. Від пожежі уціліли рештки стін, що сплетені з лози й обмазані глиною.

Серед пам'яток перших століть нашої ери найбільш збереженими виявилися поселення зарубинецької культури, досліджені в с. Казаровичі і в урочищі Церковне, поблизу с. Лютіж. В урочищі Церковне (розкопки В. І. Бідзилі) виявлено 4 залізоплавильні горни й чимало ям для випалення дерев'яного вугілля. Залізоплавильні горни являють собою глиняні печі у вигляді округлої труби висотою до 1 м, до яких заснашли шарами вугілля й болотну руду. Дуття здійснювалось міхамм через спеціальні глиняні сопла. На поселенні знайдено кераміку корчуватівського типу, а також речі з заліза (долота, серп, підвіски, бронзовий дзвіночок і т. п.). Цікаві житла цього часу розкриті на площі селища в с. Казаровичі і на згаданому вище поселенні в х. Грині. Житло ранньослов'янського часу в х. Грині носило напівземлянковий характер. Воно мало прямокутну форму й заглиблювалось в землю на 35—40 см. Зі сходу житло мало вихід, під північною стінкою розміщувалась глинобитна піч. В житлі й навколо нього розчищено розвали горщиків корчуватівського типу. Цікавою особливістю керамічного комплексу Грині є невеликий процент фрагментів, прикрашених штрихованим орнаментом, що нагадує узор посуду, відомий з північно-білоруських і латвських городищ.

¹ Експедиція працювала в складі Телегіна Д. Я. (нач. експедиції), С. С. Березанської, П. П. Толочко, В. І. Митрофанової, В. І. Бідзилі, В. А. Круца та ін.

З пам'яток епохи Київської Русі досліджувалося древньоруське селище, виявлене розвідкою біля с. Лапутьки на Тетереві, де було відкрито декілька жител і господарських ям із шиферними пряслами, залізними речами, точильним камінням, фрагментами кераміки XI—XII ст., заліз-

ними шлаками й ошлакованими стінками горнів.

Здобутий Київською експедицією археологічний матеріал епохи неоліту, бронзи й періоду ранніх слов'ян є значним вкладом у вивчення найдавнішої історії племен і народів.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, В. А. КРУЦ

ПЕРШИЙ МІЖНАРОДНИЙ СИМПОЗИУМ ІЗ ЗАГАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ

У вересні 1963 р. в Яблоні (близько Варшави) відбувся скликаний Польською Академією наук Перший Міжнародний симпозиум із загальних проблем історії науки і техніки, в роботі якого, крім його організаторів, взяли участь представники СРСР, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Німецької Демократичної Республіки, США, Англії, Франції, Італії і Голландії, Радянську делегацію, яка складалась з 10 чоловік, очолював член-кореспондент АН СРСР Б. М. Кедров.

Учасники симпозиуму заслухали і обговорили 7 доповідей: «Предмет і завдання історії науки» (Б. Суходольський, Польща), «Розвиток науки і техніки» (М. Дома, Франція), «Соціальні аспекти науково-технічного прогресу» (А. О. Зворикін, СРСР), «Історія і класифікація наук» (Б. М. Кедров, СРСР), «Періодизація історії науки і техніки» (Е. Ольшевський, Польща), «Організація досліджень і документація в історії техніки» (Р. Татон, Франція), «Досвід і міркування в галузі історії науки» (В. Ронкі, Італія). Офіційними мовами симпозиуму були російська, французька і англійська.

Жваве обговорення викликала доповідь Б. Суходольського про визначення предмета історії науки і техніки. Б. М. Кедров відзначив, що виділення точних дат поворотів наукової думки слід розглядати як результат більш-менш тривалого процесу розвитку наукового знання. Для прикладу він назвав хімію, яка від Бойля до Лавуазьє приблизно 100 років перетворювалася в окрему науку. Ці міркування, відзначив Б. М. Кедров, треба враховувати і при визначенні періоду формування суспільно-наукового знання. Для визначення моменту, коли процес накопичення знань привів до утворення науки, Б. М. Кедров висунув критерій, що включає такі пункти: 1. Утворення основного поняття. 2. Відокремлення фактів від вимислів. 3. Відкриття законів. 4. Опрацювання наукового методу, адекватного специфіці предмета.

¹ Стаття написана на основі матеріалів симпозиуму й особистих вражень авторів — представників АН УРСР, які брали участь у його роботі.

Представники Франції, Англії, Італії і США висловилися за обмеження проблематики досліджень з історії науки і техніки, зводячи їх по суті до вивчення вузько спеціфічних питань. Учасники симпозиуму визнали дедалі зростаючу роль техніки, швидкий розвиток тенденції взаємопроникнення науки й техніки, а також вказали на необхідність більшої уваги до вивчення історії техніки і технічних наук.

Представник США професор Д. Прайс розповів про використання в Америці результатів досліджень з історії науки і техніки для планування розвитку науки і промисловості, зокрема, для визначення пропорцій їх розвитку. В дискусії з питання періодизації історії науки і техніки більшість учасників симпозиуму погодилася з тим, що визначальним рубежем у періодизації найвірніше вважати виникнення нової системи уявлень. Представники соціалістичних країн вказали, що правильно можна періодизувати науку і техніку тільки у згодженні з соціально-економічним розвитком. Учасники симпозиуму обговорили проблему вивчення взаємовпливу науково-технічного прогресу і суспільства. У доповіді А. О. Зворикіна з цього питання було висвітлено співвідношення техніки і соціального життя, соціальні проблеми науково-технічної революції і вплив науки і техніки на духовне життя людини. Він дав розгорнуту критику поглядам буржуазних вчених, які розглядають науково-технічний прогрес з позицій руйнівної його дії на розвиток людського суспільства. А. О. Зворикін та інші представники соціалістичних країн показали, як в умовах соціалізму наука і техніка стають дедалі більш потужними факторами суспільного життя, сприяють створенню умов для всебічного розвитку людської особи, побудові комунізму.

Разом з іншими радянськими вченими брали участь в обговоренні доповідей, прочитаних на симпозиумі. Ю. О. Анісімов висловив міркування щодо найефективніших методів залучення до колективних досліджень спеціалістів, які беруть участь у розробці сучасної науки і техніки, і навів приклади виконання подібних робіт в Академії наук Української РСР. Г. М. Добров зупинився на використанні

історико-технічного аналізу для прогнозування майбутніх шляхів розвитку техніки, розповів про деякі результати робіт українських вчених (за опублікованими у виданнях АН УРСР працями).

Матеріали симпозиуму будуть опубліковані у «Квартальнику історії науки і техніки», що видається Інститутом історії науки і техніки Польської Академії наук.

Радянські вчені докладно ознайомилися з роботою по вивченню історії природознавства і техніки, яка ведеться в Польській Народній Республіці, установили контакти з істориками природознавства і техніки Чехословацької Соціалістичної Республіки, а також з представниками ряду інших країн.

Досвід проведення першого міжнародного симпозиуму із загальних проблем історії науки і техніки показав безперечно корисність подібних нарад. Ми одержали ряд матеріалів, які можна буде використати у роботі над вивченням історії природознавства і техніки, серед яких особливо цікавими є методи використання математичної статистики для аналізу розвитку науки. Водночас симпозиум вказав на необхідність приділення більшої уваги де-

яким напрямам наукових досліджень з історії природознавства і техніки. Слід, зокрема, значно розширити вивчення питань, пов'язаних з проблемами сучасної науково-технічної революції, з її впливом на розвиток продуктивних сил.

Для розвитку в УРСР вивчення історії природознавства і техніки треба підвищити науковий рівень органу Сектору історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР та Українського відділення Радянського національного об'єднання істориків природознавства і техніки «Історія науки і техніки». У цьому друкованому органі, що об'єднує істориків природознавства і техніки нашої республіки, поряд з висвітленням найважливіших методологічних питань і найактуальніших проблем історії розвитку науки і техніки на Україні, важливе місце має зайняти тематика, пов'язана з науково-технічним прогнозуванням. Це значно підвищить інтерес до друкованих матеріалів і дасть можливість органу українських істориків науки і техніки зробити свій вклад у визначення шляхів науково-технічного прогресу.

Ю. А., Г. Д.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

27 червня 1963 р. в Харківському університеті ім. М. Горького відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук В. І. Астаховим на тему «Російська історіографія другої половини XIX ст.». Офіційними опонентами виступили доктор історичних наук П. А. Зайончковський, доктор історичних наук, професор О. О. Зімін, доктор історичних наук, професор

В. А. Дядиченко. Офіційні опоненти і ті, хто брав участь в обговоренні, із задоволенням відзначили, що хоч питання російської історіографії вже висвітлене в ряді праць, автор зумів внести чимало нового в наукову розробку проблеми. Вчена Рада одностайно присудила В. І. Астахову вчений ступінь доктора історичних наук.

О. Д.

* * *

1 жовтня 1963 р. у м. Москві в Інституті історії АН СРСР на засіданні Вченої Ради відділу досоціалістичних формацій відбувся прилюдний захист докторської дисертації «Становище і боротьба робітничого класу України (60—90-і роки XIX ст.)» старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР О. А. Парасуцьком. Офіційними опонентами виступили член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, доктор економічних наук, професор Д. Ф. Вірник, доктор історичних наук Ю. З. Полевой. Вказавши на окремі незначні недоліки багаторічної праці О. А. Парасуцька, опоненти відзначили ви-

сокий науковий рівень та важливе наукове і політичне значення монографії. Високу оцінку праці О. А. Парасуцька дали і неофіційні опоненти: завідувачий сектором історії капіталізму Інституту історії АН СРСР, доктор історичних наук Л. М. Іванов, доктор історичних наук, професор В. К. Яцунський та завідувачий кафедрою історії КПРС Інституту кінематографії СРСР, доцент М. П. Красавченко.

Вчена Рада Інституту історії АН СРСР одностайно присудила О. А. Парасуцьку вчений ступінь доктора історичних наук.

І. М. ГАПУСЕНКО

* * *

25 жовтня 1963 року в Харківському ордену Трудового Червоного Прапора Державному університеті ім. М. Горького відбувся прилюдний захист докторської

дисертації «Відновлення Радянської влади і соціалістичне будівництво на Україні (листопад 1918 — серпень 1919 рр.)» доктором І. К. Рибалком.

Офіційними опонентами виступали член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко, доктор історичних наук, професор М. А. Рубач, доктор історичних наук К. К. Шиян. В обговоренні дисертації також взяли участь професори С. М. Королівський і О. О. Воскресенський, кандидат історичних наук І. Х. Ганжа та ін. Відзначено, що докторська дисертація

І. К. Рибалки є значним вкладом у вивчення історії боротьби українського народу за перемогу і зміцнення Радянської влади.

Вчена Рада одностайно присудила І. К. Рибалці ступінь доктора історичних наук.

В. Ч.

* * *

19 листопада 1963 р. на засіданні Вченої Ради відділу досоціалістичних формацій Інституту історії АН СРСР відбувся прилюдний захист дисертації на вчений ступінь доктора історичних наук завідувачим відділом Інституту історії АН Української РСР, кандидатом історичних наук Ф. П. Шевченком на тему: «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.».

Офіційними опонентами виступили академік М. М. Тихомиров, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій і доктор історичних наук М. І. Павленко. В обговоренні дисертації також взяли участь доктор історичних наук, завідувачий відділом

Інституту історії АН УРСР В. І. Клоков і кандидат історичних наук, доцент Московського університету ім. М. В. Ломоносова О. М. Мальцев. Як офіційні, так і неофіційні опоненти вказували, що дисертація Ф. П. Шевченка є певним вкладом у вивчення історії російсько-українських політичних і економічних зв'язків. Вони також висловили ряд критичних зауважень і побажань, спрямованих на подальше поглиблене вивчення згаданої проблеми.

Вчена Рада одностайно присудила Ф. П. Шевченку вчений ступінь доктора історичних наук.

В. К. ІВАНЕНКО

* * *

В житті Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС сталась значна подія. За наказом міністра вищої і середньої спеціальної освіти Союзу РСР в Інституті створено Раду, якій надається право присуджувати вчені ступені кандидата і доктора історичних наук з історії КПРС. До складу Ради ввійшли видатні вчені Києва, Харкова, Дніпропетровська, Львова, Одеси, Луганська — спеціалісти з історії партії, філософії, політекономії — всього 14 докторів і 9 кандидатів наук.

25 грудня 1963 р. на засіданні Ради відбувся перший прилюдний захист монографії, як дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук, завідувачим кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК КП України, доцентом, кандидатом історичних наук В. М. Самофаловим на тему: «Комуністична партія України в боротьбі за відбудову на-

родного господарства (1921—1925 рр.)».

Офіційними опонентами на захисті виступили: доктор історичних наук, професор М. А. Рубач, доктор історичних наук, професор К. К. Шиян, доктор історичних наук, професор І. І. Шевченко. Неофіційними опонентами виступили доктор економічних наук, професор Н. І. Панченко, доктор історичних наук Г. Д. Діденко, кандидат історичних наук П. І. Бакуменко. Як офіційні, так і неофіційні опоненти високо оцінили дисертаційну працю В. М. Самофалова. Вони відзначили, що дисертація — результат багаторічної роботи вченого, глибоко наукова фундаментальна праця і являє собою значний вклад у дослідження проблеми.

Після глибокого аналізу праці Рада Інституту історії партії ЦК КП України одностайно присудила В. М. Самофалову вчений ступінь доктора історичних наук.

Л. О. ТКАЧЕНКО

Листи до редакції

СТВОРИТИ «ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

Ніколи ще радянська наука не розвивалась так бурхливо, як тепер. Раз у раз виходять у світ монографії, збірники статей і документів, в яких розв'язуються різні проблеми історії. Однак є ще не висвітлені з належною увагою галузі творчого життя нашого народу і зокрема історія української культури з найдавніших часів до наших днів. Окремі розвідки, зроблені в різні часи в цьому напрямі, ні з точки зору теорії, ні фактичним матеріалом не можуть задовольнити зрослих вимог радянського читача.

За багатотомову історію український народ створив оригінальну і багатогранну матеріальну і духовну культуру. Вона є дорогоцінною скарбницею досягнень минулого і життєдайним джерелом для творчості наступних поколінь. Яку б галузь матеріальної чи духовної культури не взяти, який би твір не розглядати — все пройняте яскравою оригінальністю і силою творчого генія українського народу.

Відомо, що культура попередніх поколінь — це фундамент, на якому будується сьогодення культура і на якому виросте культура комуністичного завтра. Культура кожного історичного періоду була немов сходищами, по яких піднімався наш народ до світлих висот людської цивілізації. Український народ з усіма народами Радянського Союзу йде в комунізм, несучи і свій вклад у культуру комуністичного суспільства, що формується, вклад, створений його генієм і працею. Настав час розповісти про багатотомовий розвиток української культури, зокрема про радянський період, в праці синтетичного характеру — «Культура українського народу».

Потрібно створити працю, в якій було б показано справжнього творця гуманістичної культури — труди маси, зв'язки української культури з культурами братніх слов'янських народів, зокрема з російською і білоруською, та її вклад у світову культуру. Ще Т. Г. Шевченко мріяв про таке видання, в якому було б представлено скарби України, що здавна мала «своїх і композиторів, і живописців, і поетів».

У наших бібліотеках читач знайде багато книг про культуру різних народів світу (і це добре), але він не дістане там фундаментальної праці про культуру українського народу. Таку узагальнюючу працю можуть і повинні створити радянські спеціалісти — мистецтвознавці, історики, етнографи та інші представники української культури і науки.

Чи є нині об'єктивні умови для створення фундаментальної праці «Культура українського народу»?

Такі можливості є, насамперед, в тому, що радянська наука в усіх галузях знання нагромадила великий матеріал. За ці ж роки виріс і зміцнів загін науковців, які працюють у науково-дослідних інститутах Академії наук, міністерств і відомств, в учбових закладах та музеях республіки. Треба тільки скоординувати їхні зусилля і спрямувати на цю велику благородну справу.

Необхідно нести систематичні і глибокі знання в маси. Культура належить народів.

О. С. КОМПАН, Г. Н. ЛОГВИН,
М. М. ТКАЧЕНКО.

ГЛИБШЕ ВИВЧАТИ НАУКОВУ СПАДЩИНУ

В 1963 р. видавництво «Радянський письменник», з передмовою академіка М. Т. Рильського, випустило в світ книгу Івана Шаповала «В пошуках скарбів». Ця книга — збірка розповідей, які висвітлюють життя і діяльність вченого з надзвичайно широким діапазоном: історика, археолога, фольклориста, етнографа, лексикографа й письменника — академіка Д. І. Яворницького (1855—1940 рр.). Автор книги — І. М. Шаповал — кандидат технічних наук, доцент Дніпропетровського гірничого інституту ім. Артема.

В період 20—30-х років І. М. Шаповал працював у Дніпропетровському історичному музеї, який очолював тоді Д. І. Яворницький. Зустрічі з ученим і спільні мандри в пошуках цінностей матеріальної культури дали авторові багатий матеріал для створення образу вченого, який віддав усе своє життя науці, виявляв виняткову винахідливість у збиранні і зберіганні скарбів матеріальної і духовної культури свого народу. У книжці немає домислу. Написана вона на основі конкретних фактів, що мали місце в житті такої своєрідної і неповторної постаті, як Д. І. Яворницький.

Рецензенти вже дали високу оцінку цій книзі¹. Відомий радянський письменник Корній Чуковський в своєму листі до автора пише: «Спасибі, дорогий Іване Максимовичу, за причудесну книжку. Я так захопився нею, що прочитав її всю, не відходячи від столу. Ви знайшли для неї дуже привабливий стиль — драматизували кожний епізод, надали найбільшій ефективності кожній ситуації. Образ видатного українського вченого став як живий. Уявляю собі, який щасливий був би Ілля Юхимович Репін, коли б він зміг прочитати вашу книгу. Це не тільки біографія Д. І. Яворницького, це біографія створеного ним музею, плюс нариси з історії України. Особливо дорогий для мене розділ «По слідах «Запорожців». На цій картині — два моїх знайомих — Гіляровський та Кузнецов Микола Дмитрович... Особливо приємно, що книга написана чудесною українською мовою...»².

Цілком зрозуміло, що великий інтерес громадськості до книги І. Шаповала обумовлений тією роллю, яку відіграв академік Д. І. Яворницький у розвитку науки і культури. Він, перш за все, видатний історик, неперевершений дослідник історії запорозького козацтва. За період з 1883 по 1938 рік він опублікував понад 50 наукових праць обсягом понад 500 авторських аркушів, присвячених історії запорозького козацтва. Серед них такі капітальні праці, як тритомна «Історія запорозьких казаків», перший том якої вийшов 1892, другий 1894 і третій 1897 р. (виправлений і доповнений перший том вийшов 1900 р. другим виданням); двотомна праця «Запорожжє в остатках старини і преданнях народа» (1888 р.); «Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края» (1889 р.); «Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк» (1890 р., в 1898 р. перевидано); «Иван Дмитриевич Сирко, славный кошовый атаман войска запорожского низовых казаков» (1894 р.); «По следам запорожцев» (1898 р.); двотомна праця «Источники для истории запорожских казаков» (1903 р.); «Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченко» (1912 р.); «До історії степової України» (1929 р.).

Наукові інтереси вченого не обмежувалися історією Запоріжжя. Його перу належать «Публичные лекции по археологии России» (1900 р.); «Малороссийские народные песни, собранные в 1878—1905 гг.» (1906 р.); нариси «Поміж папами. Малюнки з життя» (1911 р.); «Словник української мови» (1920 р.); «Дніпрові пороги» (1928 р.) і велика кількість різних наукових і публіцистичних статей. Всього Д. І. Яворницький опублікував понад 200 різних наукових праць і статей обсягом майже 750 авторських аркушів.

Крім опублікованих праць, залишився багатющий рукописний фонд вченого і, зокрема, велика його робота: «Історія города Екатеринослава», в якій учений, досліджуючи процеси розвитку індустріального велетня в роки Радянської влади, показує зростання його промисловості й культури. Рукопис цієї праці зберігається в Державній публічній бібліотеці АН УРСР.

Про роль Д. І. Яворницького у розвитку української культури ще в дореволюційний час свідчать також дружні зв'язки його з видатними діячами російської та української культури — І. Репіним, В. Стасовим, М. Лисенком, М. Стеценком, корифеями українського театру П. Саксаганським, М. Кропивницьким, М. Занковецькою. Листувався Дмитро Іванович з Кошубинським, Б. Грінченком, І. Франком. 1910 р. відвідав у Єгипті українську поетесу Лесю Українку, тричі зустрічався з Л. М. Толстим.

Д. І. Яворницький був одним із засновників крайового історично-археологічного музею в Катеринославі, яким він керував протягом 30 років. Саме в цьому музеї Д. І. Яворницький організував багатющу унікальну збірку рідкісних експонатів Запорозької Січі. Благородний труд вченого високо цінували видатні діячі Комуністичної партії і Радянського уряду. Так, 3-го серпня 1926 р., відвідавши цей музей, Народний комісар освіти РСФСР А. В. Луначарський у книзі відгуків записав: «З величезним інтересом оглянув Катеринославський крайовий музей. Вважаю своїм обов'язком висловити подяку професорові Яворницькому за його люб'язне і повчальне пояснення, схилився перед повним любові і знання трудом, внесеним ним особисто в створення музею». 3-го липня 1927 р. Г. І. Петровський записав до книги відгуків: «Як музей, так і його засновника і охоронника треба підтримати. Для молодого покоління в музеї є багато експонатів — характерних зразків творчості історич-

¹ Газ. «Літературна Україна», 8 жовтня, 23 липня, 11 червня, 29 жовтня, 1, 3 грудня 1963 р.; газ. «Днепровская правда», 12 червня, 8 грудня 1963 р.; газ. «Пропор юності», 5 липня 1963 р.; журн. «Вітчизна», 1963, № 12.

² Газ. «Днепровская правда», 12 червня 1963 р.

ного значення». Дуже високої думки про цей музей був М. О. Скрипник, який відвідав музей 11 січня 1928 р. «Оглядав краєвий музей,— записав він у книзі відгуків,— і заслухав пояснення його фундатора професора Яворницького. Один з найліпших музеїв України. Сила зразків запорозької старовини, безліч любові і праці вкладено в нього...»³.

Д. І. Яворницький не був істориком-марксистом, проте не можна не бачити його заслуг в історіографії, зокрема при вивченні історії Запорозької Січі. Зрозуміло, що цінувати його заслуги треба з урахуванням того, коли і при яких умовах були опубліковані основні праці Д. І. Яворницького, що нового він вніс у справу вивчення історії запорозького козацтва у порівнянні з своїми попередниками. І тут не можна не погодитись з думкою академіка М. Т. Рильського, яку він висловив у своїй передмові до книги І. Шаповала. «Щоправда, в деяких своїх висловленнях про суспільно-політичний лад Запорозької Січі Яворницький стояв на помилкових позиціях, перебував під впливом буржуазно-націоналістичної концепції про безкласовість українського народу. Однак, дбайливо зібраний і систематизований ним фактичний матеріал має велику вартість і сприяє правильному розумінню прогресивної ролі запорозького козацтва в історії України»⁴.

Не можна не враховувати і того, що сам Д. І. Яворницький оцінював свої історичні праці тільки як початок наукової розробки історії запорозького козацтва і не вважав їх бездоганними. Так, на ювілейному вечері, що відбувся 1913 р. в Катеринославі з нагоди тридцятиріччя літературно-наукової діяльності вченого, Дмитро Іванович говорив: «Кілька слів скажу про мої історичні праці. Передо мною лежав незайманий переліг, а орачів— як кіт наплавкав. І я писав, орав цей переліг, як умів. Багато в моїй роботі огріхів, але я знаю, що після моєї роботи вийдуть на це поле нові ратаї з новими кращими плугами і зорють його без огріхів, і не судитимуть мене строго за мої невірні провини, а може, ще й спасибі скажуть».

І от я звертаюсь до вас, присутніх на цих зборах, головним чином до молоді: ідіть на цю ниву, вона вас чеде: розорюйте мої огріхи, виправляйте мої помилки, і я серцем до вас усміхнуся з того світу...»⁵.

Цю думку особливо необхідно пам'ятати дослідникам тому, що Д. І. Яворницький відноситься до тих вчених-патріотів, про яких забули в період культу особи Сталіна, а якщо й згадували, то лише в сугобо негативному плані. Хоч деякі історики і використовували зібраний у працях Д. І. Яворницького матеріал, але одночасно обвинувачували його в «свавільному оперуванні джерелами, примітивному уявленні про походження Запорозького козацтва і соціальних відносин в його середовищі» і т. п.

Книга І. Шаповала «В пошуках скарбів» привернула увагу нашої громадськості до життя й діяльності Д. І. Яворницького. Проте треба ще багато зробити, щоб відновити добре ім'я вченого-патріота. Необхідно, на нашу думку, насамперед, написати й видати наукову біографію вченого: перевидати ті праці Д. І. Яворницького, які ще не втратили наукової цінності і виховного значення. Слід вивчити, відібрати і опублікувати все цінне з багатого рукописного фонду вченого, зокрема його листування з видатними діячами науки і культури нашої країни.

Д. П. ПОЙДА

³ Іван Шаповал. В пошуках скарбів, К., 1963, стор. 27—28.

⁴ М. Рильський. Запорізький характерник, передмова до книги І. Шаповала «В пошуках скарбів», стор. 3.

⁵ «Придніпровье», 1914, стор. 218.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. **Ф. П. Шевченко.** В. И. Ленин и Т. Г. Шевченко. **П. П. Козырь.** В борьбе за ликвидацию отставания колхозов. **Я. М. Серишев.** Деятельность комсомольских организаций Украины по воспитанию молодежи в период между XX и XXII съездами КПСС. **А. Г. Митюков.** Создание и деятельность технико-экономических советов при совнархозах Украины (1957—1962 гг.). Сообщения. **А. А. Пантелейчук.** Вклад предприятий сельскохозяйственного машиностроения Украины в укрепление материально-технической базы сельского хозяйства (1953—1962 гг.). **А. Т. Безкоровайная.** Всенародная поддержка ленинского Декрета о мире. **Е. И. Стецюк.** Летопись Самовидца — выдающийся памятник украинской исторической литературы второй половины XVII в. **Н. Г. Погребной.** Участие немцев антифашистов в боях против гитлеровских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. **Р. Г. Симоненко.** Империалистическая политика Антанты и США в отношении Украины. Заметки. **В. И. Киселев.** С именем Ленина. **П. Л. Варгачук.** О распространении произведений В. И. Ленина на Екатеринославщине (1917 г.). **М. Д. Тесля.** О роли сельских советов Украины в укреплении колхозного строя (1933—1934 гг.). **М. М. Гуревичев.** К истории финансовой группы Ярошинского. **Г. Н. Шарлай.** Помощь рабочего класса Украины в усилении производственной деятельности колхозов (осень 1929 — весна 1930 гг.). К истории городов и сел Советской Украины. **В. И. Самойленко, И. М. Премыслер.** Музеи и их роль в создании истории городов и сел. **А. Д. Бачинский.** Народная колонизация понизовья Дуная (последняя четверть XVIII — начало XIX в.). В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. **F. P. Shevchenko.** V. I. Lenin and T. G. Shevchenko. **P. P. Kozyr.** Struggle for Overcoming the Backwardness of Collective Farms. **V. M. Serishchev.** Activity of the Komsomol Organizations of the Ukraine in the Rearing of Youth during the Period between the 20th and 22d Congresses of the C. P. S. U. A. **G. Mityukov.** Organization and Activity of Technical-economic Councils under the National Economy Councils of the Ukraine (1957—1962). Communications. **A. A. Panteleichuk.** Contribution of the Agricultural Machinery Plants of the Ukraine to the Strengthening of the Material and Technical Base of Agriculture (1953—1962). **A. T. Bezkorovainaya.** All-national Support of Lenin's Decree on Peace. **K. I. Stetsynk.** The Witness's Annals — an Outstanding Monument of Ukrainian Historical Literature of the Second Half of the XVII c. **N. G. Pogrebnoi.** Participation of German Antifascists in the Battles against the Hitlerite Invaders during the Great Patriotic War. **R. G. Simonenko.** Imperialist Policy of the Entente and the U. S. A. as Regards the Ukraine. Notes. **V. I. Kiselev.** With Lenin's Name. **P. L. Vargachuk.** On the Distribution of V. I. Lenin's Works in Yekaterinoslav Region (1915). **M. D. Teslya.** On the Role of Village Soviet of the Ukraine in the Consolidation of the Collective-farm System (1933—1934). **M. M. Gurevichev.** On the History of the Yaroshinsky Financial Group. **G. N. Sharlai.** The Assistance of the Worker Class of the Ukraine in the Strengthening of the Production Activity of Collective Farms (Autumn 1929—Spring 1930). On the History of the Towns and Villages of Soviet Ukraine. **V. I. Samoilenko, I. M. Premysler.** Museums and Their Role in Compilation of the History of Towns and Villages. **A. D. Bachinsky.** Popular Colonization of the Lower Danube Area (Last Quarter of XVIII — Beginning of XIX c.). Aid to the History Teacher. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Letters to the Editor.